Анатолій Колісниченко

ПОЛУМ'Я ТОПОЛІ

РОМАН І ПОВІСТІ

1989/8

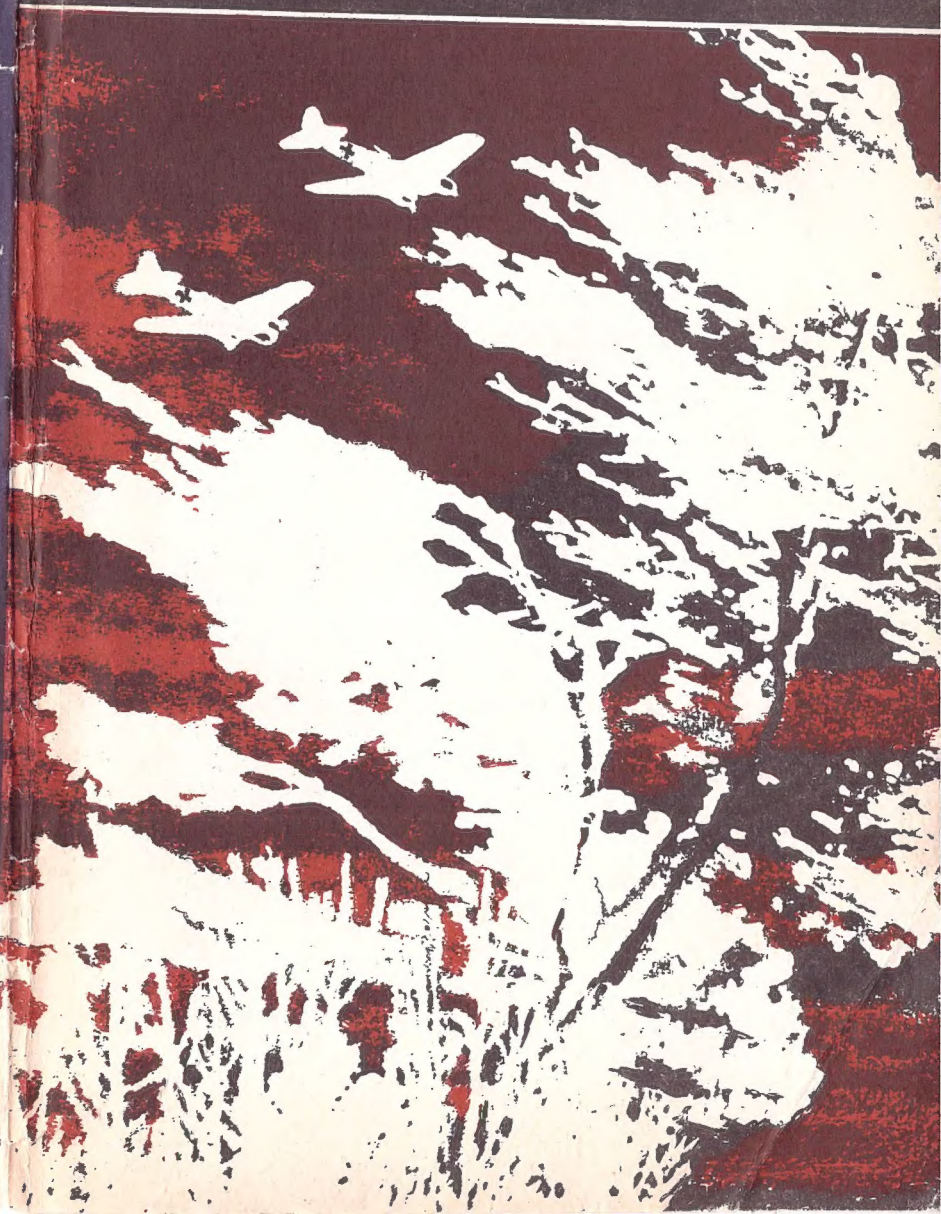

ПОЛУМ'Я ТОПОЛІ

Анатолій Колісниченко

'89

8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ЄВГЕН ГУЦАЛО
ІВАН ДЗЮБА
ОЛЕКСІЙ ДМИТРЕНКО
ВІТАЛІЙ ДОНЧИК
ВАЛЕНТИНА ЄРМОЛОВА
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ
ТАРАС СЕРГІЙЧУК
РОМАН ФЕДОРІВ
ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

1989/8

Серія «Романи й повісті»

Анатолій Колісниченко

ПОЛУМ'Я ТОПОЛІ

Роман-легенда

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1989

ББК 84Ук7-44
К60

Дія роману відбувається на окупованому фашистами Поділлі. Тут, неподалік Вінниці, містилася ставка Гітлера — «Вервольф», за безпеку якої ніс відповідальність сам Гіммлер. Її охороняли дивізія СС, танковий і зенітний полки. Довкола «Вовчого лігва» фашисти запровадили «тотальну фільтрацію»: арештовували кожного, хто бодай чимось викликав підозру, а затриманих у зоні— розстрілювали на місці. І все ж упокорити народ окупанти не змогли: не припиняло диверсій підпілля, тривали зухвалі виступи партизанів, котрі кваліфікувалися німцями як замах на безпеку рейху.

Автор звеличує моральну стійкість, духовну незламність мешканців села Самосуди під час найтяжчих випробувань.

Действие романа разворачивается на оккупированном фашистами Подолье. Здесь, невдалеке от Винницы, находилась ставка Гитлера — «Вервольф», за безопасность которой отвечал сам Гиммлер. Ее охраняли дивизия СС, танковый и зенитный полки. Вокруг «Волчьего логова» на многие километры распространялась «тотальная фильтрация»: фашисты арестовывали каждого, кто чем-либо вызывал к себе подозрение, а задержанных в зоне ставки — расстреливали на месте. И все же оккупанты не смогли покорить народ: не прекращало диверсий местное подполье, продолжались дерзкие вылазки партизан, которые всякий раз немцы квалифицировали как покушение на безопасность рейха.

Автор воспевает моральную стойкость, духовную неистребимость жителей села Самосуды во время самых тяжелых испытаний.

К $\frac{4702640201-038}{M205(04)-89}$ Бз.40.7.88

ISBN 5-308-00812-4

© Видавництво «Радянський письменник», 1986.
© Художнє оформлення. Видавництво «Дніпро». 1989.

1

Уночі Марко Гайдаврай виніс із бою важкопораненого генерала й подивувався на світанні, що він надто вже молодий. Не генерал — солдатик. Раніше Марко ніколи не бачив отаких безвусих генералів. Тільки сивина, що де-не-де повистрілювала з куценького чуба над його окривавленим лобом, підказувала, що не такий уже і ранній генерал. Гайдаврай завжди думав, що генерали — то щось надто поважне, всесильне й мудре водночас. А тут... стогне. Не говорить, не наказує, не повчає, тільки стогне. І тіло його легке. І цілу ніч відчував Марко кров генерала на своїх плечах, хоча сам уже двічі перев'язував йому рани: щось було в тім відчутті крові молодого генерала рідне, дороге, майже братнє, але водночас труїло душу гіркотою відчаю і безсилля.

«Винесеш генерала до своїх!» — наказав Маркові напівоглухлий контужений майор.

Довкіл і над головою Гайдаврая старий ялиновий ліс, неначе продовження смертної ночі в оточенні, час від часу наганяв солдата громохкими глибокими лунами кинутого ним бою, і хлопцеві все видавалося, що він, ніби під гіпнозом блуду, бреде сліпими кругами та знову повертається на червоне конюшинове поле, де, спливаючи кров'ю останніх бійців, знемагає у кількадобовому бою його прикордонна частина.

Світло сонця, живе від млявих порухів і клубочіння нічного застояного туману, проривалось крізь вологе верховіття лісу, пронизливо висвітлювало здичавілі від буйнотрав'я і недоторканості малі й великі галявини, а викупаний з ніг до голови холодною росою Гайдаврай тільки озирався знеможено на свій чорно-блакитний слід у траві. Як злодій.

Десь під кінець ночі знайшовся Марко, як йому легше нести свою дорогу, на вагу власного життя, ношу: зв'язав свій пояс із генераловим ременем і попід руки прип'яв начальника спиною до власної спини, і той, розкинувши руки, нагадував на Маркові живого хреста, розіп'ятого на солдатові.

Зупинився над тендітною річечкою, що темно й беззвучно перекочувалася через коріння дерев, воно повитикалося із невисокого берега над струмком. Поклав генерала на пругку прохолодну глицю і сам приліг біля нього. Не стачало сил не те що сповзти до річечки, набрати води в каску або

флягу,— дихати було несила, втома, здається, гасила навіть порухи серця.

«Не можна спати... То смерть»,— немов бліде листя під хвильками потічка, зблиснули в ньому і розтали в раптовому сні чудні й мляві думки. Ні, він незабаром, напевне, від стогону генерала прокинувся, розклепив пекучі повіки, зітер з обличчя лоскітливу комашву, натрапив поглядом на кілька — шість — патронів межи своїх ніг. Вони, мабуть, висипалися з кишені, коли він спав. Зібрав набої у широку долоню, і його з одчаю так і повело заплакати над патронами жаским солдатським плачем. Заплакати, а коли не заплакати, то хоч помолитися до церковно-високих похмурих ялин із стогонами невидимого одуда в їх темному верховітті.

«Завівся п'яним дяком»,— люто подумав про одуда Марко, але при згадці про самосудівського кумедного і маленького, давно безробітного дячка, мало не розреготався, бо пригоди з дячком (звали його Мирком) на острові одна однієї смішніші. Взяти хоча б оту клечальну неділю, коли застукала свого маленького, зате затятого жонолюба за гріш-ком його височенна та дебела дружина Мойка... Ой же била, смертним боєм била Мойка Мирка! І де? На криласі! У церкві! Й коли б не півчі, що якраз ізходилися до служби й оборонили дячка,— одному господу богу виділася доля нещасного. І зуби погубив біля царських врат...

Скинув чоботи, затим гімнастерку (спідню сорочку ще вночі побатав на бинти генералові), від розбитих, розварених у м'ясо ніг і онуч несло таким смердючим і гострим, як палений порох, потом, що Гайдаврай з огидою подумав про власне тіло. Лісова, у хвої земля, лоскочучи підошви ніг, пружинила під кроками Марка до струмка, а від крижаної води потічка й дух перехопило солдатові — неначе справді серед зими провалився на річці або ставу в ополонку.

Водяний павучок живою свастикою танцював над сірим, намулистим курінням джерела при березі. Марко нахилився пити воду й помітив під блідою тінню свого тіла зграйку в'юнів, що, повільно ворушачи при дні бридкими гадючими тільцями, як один, стояли вусатими головами проти течії, і нараз прокинулося у нім нестерпне хиже, притлумлене моторошною ніччю, відчуття голоду. Нестерпне — як страх. Як відчуття поразки.

Завмер, ніби чапля, над здобиччю, пильнуючи чутливі поружи риби, та повільно занурював у течію довгопалі, ніби збільшені у воді руки, але в'юни кулями шаснули вбік, до

напівгнилого ялинового кореня, під тремкий танець водяного павучка.

«Ні, це тобі не вдома печерувати, на Бузі. Там і пудового сома можна залиманити на глибині, коли пірнати тямиш»,— подумав Марко розраєно й оглянувся на генерала, що лежав горілиць на чорному, лискучому озерці копитняку.

— Ой товаришу генерал. Товаришу генерал...— кивав побаб'ячому головою Марко.— Що будемо робити, товаришу генерал?..— Набрав у каску води та вийшов на берег.

Тужноголосий одуд із потаємної, відчуженої глибини лісу неначе вторив печальним зойком Гайдаваєвим думкам, а як вмовкав нараз птах і коли стогнав генерал, те разом іще більше самотило молодого солдата.

Вода розхлюпувалась із каски, а Марко вслухався в далекий важкий голос літака над лісом, зупинився, блукаючи поглядом по охмарених шматках неба між вершин дерев, і лишень тоді помітив, що стоїть по груди в буйних заростях раннику, він уже зацвів яскраво-жовтими зірчастими квіточками.

Ранник нагадав йому про матір. Думав про маму і якось водночас про рани генерала, які треба було промити та знову перев'язати. І тут чистотіл поліпше йоду. Так говорила колись мати Маркові. Він навіть пригадав, заплющивши очі, як пече рану золотистий сік чистотілу.

Разом із водою у касці приніс до генерала жмуток раннику, ламав-витискував на рани із стебел і м'ясистого округлого листя сяючі на сонці сльозини трави та, ковтаючи жадібно гірку слину вже не так від голоду, як за куривом, мало не злодієм усе позирав на коробку «Казбеку», що дивилася на Марка з кишені генерала хвацьким вершником на чорному коні, в чорній розкриленій бурці. Наважився-таки, закурив, але цигарки поклав назад у кишеню генералового галіфе, потім знову зайшов у струмок, виправ окривавлені бинти та ще раз напився досхочу води.

Дивлячись на в'юнів, що, не лякані ніким у цій напівдикій лісовій річечці, допливали мало не до ніг Марка, пригадав, як ловив їх малим узимку петлею з місіні, а місінь сплітав із волосин кінського хвоста. Простий хлопець з простими думками, Гайдаврай по-селянськи нехитро сприймав світ, але війна настільки скаламутила усе в душі й довкіл, що Марко мимоволі, ніби в безодню, падав у моторошну петлю відчаю і тільки позойкував самим серцем:

— Ой генерале! Ой генерале, що це ми з тобою отак навоювали! Куди мені і як скомандувати тобою?

Розмочував сухаря в касці з водою, жував його й, неначе немовля, пробував годувати генерала темною, ослиненою кашкою із свого рота. Намарне, бо той і води не міг ковтати: осколок снаряда пройшов йому крізь шию, нижче горлового яблука.

Опівдні в чорнолісі, який, здавалося, не скінчиться ніколи, натрапив Марко на місце недавнього бою: рудими плямами повигоряла фарба на животі підбитого, перевернутого броньовичка; там і сям у найрізноманітніших позах лежали забиті солдати.

«Собаки! — думав люто й майже уголос Марко, озираючи спідлоба галявину.— Своїх убитих забрали, а цих кинули на поталу воронню». Обходив збоку смертну місцину Гайдаврай із хистким тілом генерала на своїй спині.

Раптово, ніби нізвідкіль у таку спеку, впав на ліс і Марка рясний дощ. І видалося хлопцеві, що під дощем оживають убиті. Старий солдат у мертвій щетині на щоках лежав горілиць під кущем глоду. Очі його наповнилися дощем й ніби всміхалися раптово й гостро під сліпучими спалахами блискавки.

Перед очима Гайдаврая постав хрипкоголосий майор, і солдат виважував моторошно, чи йому спішити з генералом до своїх, до найближчої медчастини, а чи ховати забитих. Спіткнувся об новенький, але з окривавленим диском ручний кулемет, виматюкався уголос і порішив поспішати з генералом.

«Ім уже не треба генерала,— думав винувато про вбитих Гайдаврай.— Треба, щоб генерал жив. І живим солдатам потрібен генерал. З кожного з нас може вийти солдат, а генерала тільки вчити он скільки треба. Непроста це штука. А солдат що — зарядив і вистрелив. Вистрелив і зарядив. Не злякався — і вже солдат...» — Озирнувся Марко, але галявину з останками бою вже закрила від його очей густа пелена дощу.

Наткнувся у дощі на вікову товсту липу зі знесеним, напевне, ударом блискавки верхом та випаленою серцевиною-дуплом чи не в зріст чоловіка. Таке ж дерево, тільки не липа, а берест, росло колись, за Маркового дитинства, під Царициною горою, і вони, малими пастушками, ховалися у бересті від негоди, доки шалена буря якоїсь ночі не знесла дерево при самому корінні.

— Ну, тут, мій генерале, будеш як у танку,— зазирнув Гайдаврай у серцевину липи, ще й присвітив сірником: в дуплі було сухо, тільки настрахана грозою комашня тан-

цювала нервово по чорній окалині всередині деревини.— Я миттю, товаришу генерал.

Стояли перед Марковим збентеженим сумлінням, власне, лежали забиті солдати на галявині. Підтюпцем, налягаючи на ліву намуляну ногу, подався на місце бою поховати мертвих, і його зболілі плечі, на яких щойно лежав генерал, ураз намокли та парували ледь вмітним у дощі сизим духом живого тіла, подібного до легкого димку давно пригаслого, забутого кимось вогнища.

Він ледве не впізнав свого батька у високому кремезному старшині під черевом броньовичка. Ні, то був не тато. Батько — смоляно-чорний, а цей — русявочубий, але обличчями схожі. І, несучи старшину до окопу, де ховав убитих, утямив мимохіть, що вже не боїться мертвих. Не боїться і вже ніколи не боятиметься. Марко здивувався тому відчуттю — як першому, несподіваному сну недавно, на ногах, під час нічного переходу, й ще зазначив, що геть перехотів їсти й пити, коли ховав убитих. Перехотів, бо, здається, тільки нині так реально осягнув усю разючу, сліпучу, мов блискавка, думку про невічність людського життя.

З нагрудної кишені молоденького, застреленого у голову солдатика випала фотографія усміхненої дівчини. Гайдаврай зупинився здивовано і, як від живого свідка, не міг відвести погляду від її крилобрового, безневинного обличчя, темного півкруга чорної коси, що лежала на плечі дівчини.

Гроза відходила, невмітно перевтілившись у ласкавий сліпий дощ; і той танув, тільки грім, бездощовий і яловий, усе «возив небом тріскучі калачі» над лісом, аж дерева бралися дрижаками, і Гайдаврай мало не з ненавистю подумав про громовицю: «Теж мені музикант. Оркестр похоронний...» Підняв хлопець із вигорілої під боєм лісової трави фото незнайомої дівчини, витер з нього срібні сльозини дощу і знову згадав про матір, згадав, можливо, тому, що в світлиці їхньої хати засклена, під іконою божої матері, висіла фотографія Маркової, також молодої, матері.

Прикидав убитих, порохнявою, піщаною землею,— вона намокла тільки зверху,— і пронизливо, ніби серед бою, думав про маму.

«Певне, я на краю погибелі, що мама, як жива, стоїть перед очима... Ось ступлю крок і торкнуся до її сивої голови, до чорножилавої руки... Тільки нащо ото вона кида на мене свої богомільні хрестики?..»

— Не треба, мамо. Я ж не убитий. Я ще живий, мамо,— прошепотів Марко надривно, і мати щезла-розтала

в буйному піноцвіті лісової калини край галявини, а він доказав їй убитим, прощальним голосом, бо сприйняв її справді як живу.— Ви краще про тата думайте... У нього грижа, нелегко йому десь воювати...

Вдруге натрапив на новенький, іще в заводському мастилі ручний кулемет, оглянув його пильно. Тут же, при розметеному вибухом бруствері окопу, знайшов широку брезентову торбину з кількома дисками до кулемета й, накинувши поясок торби на плече, заспішив зі зброєю до генерала.

Десь глибоко в серцевині солдата, понівеченій жорстокими боями, смертями, відступами й оточеннями, жив іще безпосередній сільський хлопчина, який любив колись зброю для гри, забав (навіть саморобну), тому, напевне, й відчув раптом, як при надійній справжній зброї у руках починає щезати з душі оця безконечна чорнолісова самотність і беззахисність, спохмурена й підсилена раненою німотою генерала.

Гортанний зик чужої команди, потроєний лісовою луною, підстеріг Гайдаврая на півдорозі до старої понівеченої блискавкою липи з генералом, і в ту ж мить помітив хлопець на золотому стовбурі сосни руду, майже оранжеву, принаймні так видалося йому, білочку. Сполошившись Марка, звіря метнулося угору та, зронивши на голову бійця дрібні краплі дощу з віт, щезло в срібній хвої сосни.

Десь поруч рівно й чітко загуготів також по-чужому дизель автомашини; колишній тракторист, Марко зазначив те з перших обертів двигуна; бездумним жестом зняв з голови каску, та знову майже кинув її важкий фарбований метал на тім'я.

За продовгуватим низькорослим гайком із шипшини, глоду і собачої (так звали її у Самосудах) дикої ружі помітив Гайдаврай хисткий, нерівний цеп солдатів, він майже зливався невиразним кольором форми з підліском і тінями дерев. Цеп розгортався у бік розбитої напівспаленої липи, де покинув Марко генерала.

Гайдаврай зупинився, притулився каскою і плечем до товстого, ослозеного сяючими накипами живиці стовбура сосни; солдата обняв виснажливий, як кількадобовий бій, страх. Не за себе. За генерала. Ні, спочатку йому так гостро заволілося перевтілитися у бездушний, байдужий до усього предмет: у дерево, чорний лист копитняку під ногами в розбитих чоботях, у золоту сльозу бурштину на стовбурі сосни, що Марко тільки піщано скрипнув зубами й подумав люто:

«Усі ми жива зброя на війні, і нічого слюні-соплі пускати. Ну, чого ви мовчите, товаришу генерал?.. Наказуйте! На те і є ви начальник, аби командувати мною... Аякже»,— з тривогою дивлячись на ворожий цеп, звертався Марко до генерала на «ви».

— Ей ви! Пси шолудиві! — закричав Гайдаврай до цепу.— Ходіть! Повзіть на мене! Я ваші кишки на руку свою маю намотати! — Сухий голос Маркового кулемета розмив його останні слова.

Цеп спіткнувся об щось незриме, власне, об крик і чергу Маркового кулемета, кілька солдат упали, і цеп повернув від темнотілої, спаленої липи в бік Гайдаврая, засокотав дрібно «шмайсерами».

Марко кулею скотився у неглибокий виярок, що аж голубів високою соковитою травою, завмер, віддихуючись, а білосніжний метелик вже всівся на воронований ствол кулемета, перелетів на круг диска, майже до лиця солдата й преспокійно поводив листоподібними, в срібних прожилках крильцями, неначе шукав рівновагу.

«Так і звірина, як я,— думав Марко,— манить-відводить мисливців од свого лігва. Од лігва і дітей. Було ж таке на полюванні... Так само і я їх від свого генерала...» Голосно хруснув під грудьми Гайдаврая сухий, подібний до коникастрибунця, сук, а над головою почув хлопець щеняче, щільне повискування автоматних куль і згадав, як смертно цвіли над ним у нічному бою трасуючі черги.

Перекотився через свіжу кротячу шапку, що самотньо могилкою світилася на дні виярку наритою червоно-жовтою глиною, і знову притис ворожий цеп до землі довгою чергою з-за густого куща собачої ружі, її нудотно паморочливий дух, змішаний із гострим, солонуватим смородом стріляних гільз, викликав нудоту.

Він боявся не так ворожої кулі, як лякався втратити з поля зору роздвоєний темляк липи з генералом усередині. Жахався заглиблюватися у невідомі хащі, хоч і домівка Маркова мала буть десь тут поруч, бо піди потому виблукай лісом, знайди генерала у цьому похмуро-моторошному, як сонячне затемнення, безконечному лісі.

— Тримайся, мій генерале! — благав солдат начальника.— Навіть не тримайся. Тільки живи! Живи! — Дрібно, але сильно бив Марка в плече живий іще, з набоями кулемет.— Живи мені тільки. І молися на мене, аби я вижив. Аби я викрутився, бо без мене ніхто ніколи тебе не знайде. Не вирятує. Навіть бог. І бог, коли він є, на боці відчайдушних

і сміливих. Терплячих і сміливих. Так воно само собою вийшло, товаришу генерал, що тепер у нас ніби одне життя! — Бив Марко короткими кулеметними чергами й не відчував уже власного тіла, схарапуджених думок, серця. Ніби усією своєю суттю перевтілився у зброю ненависті.

2

Вічно люті на когось, ще звечора зачули самосудівські пси наближення ворога. Неначе озвучені, приземлені сполохи неба над далеким, не видимим з острова боєм, що клекотав уже третю добу, котився німими вулицями й завулками Самосудів їх зловісний лемент: то переходив у жаске напіввовче завивання з дитячими схлипами, то здіймався над островом безладними зойками, розпадався на хрипкі ляскоти, баснсте погримування вівчарок, фальцетовий, майже лисячий тявкіт осмілілої за гуртового гавкоту малечі... Навіть жаб'ячі хори, такі непогамовні й дружні на ту пору, мерхли, тетеріли з ляку від скаженого біснування самосудівських псів. Тільки небо, коли пригасали на заході криваво-оранжеві нічні заграви, зорило філософічно-спокійно на многогрішну землю своїм вічним, глибезнобезконечним поглядом. І острів, вже не згадуючи про людей, меншав під тим поглядом. Власне, колись був це чималий півострів, і його велетенською правильною дугою омивав із заходу Південний Буг, але в одну з лютих зажерливих повеней, мов шаблею, відтяла його ріка вузьким прірвистим рукавом од землі матірної, і самосудчани, пустивши шапку по кругу, мусили скидатися на міст, що і понині стоїть на двох товстих кам'яних биках.

Оникію Світоправу приснилося, що убило його єдиного сина, і чоловік, мало не скаламутившись розумом, вийшов серед ночі на міст. Боліло в грудях, вище серця, де прошив Оникія наскрізь круглий, як палець вилля, японський багнет під Порт-Артуром; поруч, над вирваним соском, носив Світоправ і німецького осколка з першої світової, тому ніяк не міг здогадатись, яка ж рана болить — «японська» чи «німецька».

«Німецька, лярва. Осколок»,— вирішив Світоправ, тримаючись обома руками за прохолодні, підрошені перила мосту.

І завжди серед ночі над рухливою небезпечною темінню води видавався Оникію новий кам'яний міст чимось нестій-

ким, що також пробує рухатися за стрімкою течією униз, на пороги, які (за їх вічний стогін-рев) звали на острові «п'ятими бугаями»... Тільки то ніч творила таке враження. А може, й досі давалися узнаки спогади про те, як кілька разів на Оникієвому віку зривав шалений повеневий Буг старі дерев'яні мости, трощив їх на порогах у тріссся з такою силою, що, здається, коли б не вода та громохкі крижані поля, вони, ті мости, напевне, спалахнули б від ударів об гранітні камені-дичаки на порогах; у часи такі, верзлося у сполоханих снах самосудчан, і сам острів сповзе-зірветься з гранітної подушки, полине разом із Самосудами в Чорне море, приб'є його раптом до чужинецького берега, і тоді, як жартували споконвіку острівні дядьки, не минути війни з Туреччиною... Що не кажи, а життя серед підступного, сильного, норовистого, мов необ'їжджений жеребець, Південного Бугу мало певну міру ризику.

«...Як позаторік зніс Буг уночі хліви Семена Скомороха разом з тільною коровою, свиноматкою, двома підсвинками та кролями в клітках,— думав Оникій.— Тільки гуси Скоморохові порятувалися, перелетівши на східний, вищий берег річки...»

Ясна річ, той вічний ризик життя серед Бугу не міг не відбитися і на характерах наших острів'ян.

З боку місяця, що лежав на непевному обрії ночі, мовби із самого світила, виринуло дві темні постаті з білою високою плямою позад них. В тій плямі угледів Оникій красивого породистого жеребця і подумав болісно:

«Сон про сина проти неділі. Такий не справдиться...»

— Курити у вас не знайдеться? — запитав той, що йшов ліворуч від коня, низенький.

— Звідки господь дорогу стеле? — вийняв Оникій зволожений нічною прохолодою кисет із самосадом.

— З Волочиська. Чули? — крутив біля самих очей козячу ніжку миршавий чоловічок, а кінь за його спиною хропів і погримував неспокійно копитами об поміст.

— Некований? — запитав Оникій.

— А хто ж, дядьку, жеребця куе?

— Підіб'ється, коли дорога далека,— повчально кинув Світоправ, він любив поподивитися на гарних коней.

— Германець уже там,— зітхнув другий незнайомий чоловік.

— А його куди ж? — мав на оці коня Оникій.

— Жеребець. Чистокровний араб. Йому і ціни не складеш,— стріляв іскрами цигарки менший чоловік.

— Ха! Спина — як черінь! Сіли б обоє на нього та мандрували,— говорив Світоправ.

— Розумні ви надто! — переперізував штани вищий чоловік.— Сядь лишень. Він старшого конюха до смерті забив!

— Хай п'яний не лізе,— повчав Оникій.— Коні, як і жінки, не люблять підпускати п'яних.

— Аби моя власть, я застрелив би його,— сказав чоловік без цигарки.

— Кого? — запитав Оникій.

— Та жеребця. На вагу золота, а попаде німцеві. Ну, пішли,— підганяв товариша низенький.— На дорогу тютюнцю не той?.. Ми взяли з дому, та дощура вчора до нитки, разом з куривом, вимочив...

— Бери,— Оникій висипав у пригорщі чоловіка весь самосад, нарубаний сьогодні увечері.— А далеко він?

— Чорт його зна! — враз утямкував меншенький, що запитує Світоправ про ворога.— Сильно, гад, пре! По живому обтина. Вчора був там, а сьогодні — вже за спиною. Нічого не поймеш. Наче по-живому, зараза, ковтає державу. З нами разом.

— Подавиться,— смикнув за повід жеребця вищий.

— Да,— замислено вмістив Оникій у те невеселе, важке слово світ і війну серед нього, принаймні те, що знав про неї. А знав чимало про війни...

— Бувайте, дядьку. Спасибі,— доганяв чоловік жеребця, що так гарно й легко ступав мостом, аж Світоправові дух перехопило. Навіть сон про сина забув. Далебі, з незапам'ятних давен кохалося острівне чоловіцтво у конях і поціновувало їх тут чи не вище масного і ситого самосудівського чорнозему; чи не раз про ту кревну любов до коней скидалася, мов рибина в Бузі, приказка в тутешніх розмовах, давня, чи не скіфська приказка: навколо доброго коня і державу можна збирати.

Оникієві скортіло раптом кинутися навздогін чоловікам з жеребцем: його он як втомило безсиле, сліпе начікування, коли-то вступить ворог на острів.

«Зайців ще стріляю... Уцілив би і фашиста. Бодай одного. Тоді й помирати не грішно. А що, коли в цій страшній бойні від моря до моря, один той, можливо, найпаскудніший, наймізерніший чужий вояк, якого не убив ти,— стане тією непомітною, але фатальною пилинкою на терезах битви, яку затіяв Гітлер?.. Старий ти вже іти далеко. І не один біс, де того одного ворога забить-угробить — на фронті чи тут...»

Кувала зозуля на лівому березі ріки, там, де завше здіймалося над Самосудами сонце, але село почувалося так, ніби світило вже не мало зійти сьогодні. Кувала зозуля, хоч о цій порі року їй належало б уже мовчати.

«Зозуле-зозуле, накувала ти,— читаємо у самодіяльному літописі острівного рахівника Филимона Товмача Всевидюще Око,— двадцяти мільйонам слов'ян, найкрасивішим і найчесніш (зрештою, хто і коли сповна перерахує їх тепер, по війні?..), накувала долі... Але ж хіба ти винна, зозуле,— молитовно звертається до птахи Филимон— слов'янське, язическое, підсвідоме боженятко щастя, у вічності й невічності долі?.. Вибач, сестро».

Сікла небо завжди раптова падуча зоря, і вмовкала на якусь хвилину зозуля.

У смерканні Марко Гайдаврай, одбившись від німецького цепу, а більше втікаючи від нього, відводячи ворога від генерала, знову повернувся до напівспаленої, безверхої, розбитої блискавкою липи, але генерала вже не було у деревині.

Снувала у липі коричнева комашва. Лежала на дні дупла, в напівзогнилому торішньому, а може, й позаторішньому листі зім'ята, майже переломана коробка генералового «Казбеку». Чорний вершник, принаймні так видалося Маркові, чорно й люто дивився на нього. А коли Марко поруч дерева помітив (навіть помацав було їх тремтячими, деревіючими пальцями) візерунчасті чужі сліди танкових траків,— він, тихенько скавучачи, чи то в початку безуму, чи в плачі, засміявся і зирнув таким поглядом на чорну роздвоєну вершину липи, начеб там іще мала стояти та давня, напевне, страшної сили блискавка, що знищила дерево.

І першим невблаганним помислом хлопця під срібним усміхом місяця стало — стрельнутись!

І знову, як при забитих, виринула йому з лісової нічної чутливості, посмугованої гострими відмісячними тінями,— мати.

І знову молода. Ясна. У віночку. Ні, не молода. Не ясна, як при вінчанні з батьком. Віночок — то тільки сивина.

— Мене не шукай! Найди мені мого генерала! — крикнув матері Марко і примкнув до кулемета останній диск, одвернувся од матері, сів на землю безвольним листком копитняку, такий же чорнолиций, стрівся поглядом з вічком кулемета, ніби з оком змії, притулився лобом до холодної цівки зброї.

«При матері стрілятися?! Боронь боже! — окрижанила усе Маркове єство ясновидюща думка, що, напевне, ізходить до людини тільки перед смертю.— Біс з тобою, а при мамі не можна стрілятися. Накладати на себе руки. То все одно, що двічі її саму убить».

Він з ненавистю подумав про зброю у своїх витягнутих перед грудьми руках. Про зброю і себе. Ні, спочатку про себе й озирнувся полохливо, зайцем, але матір зникла знову — тільки крик сойки долинув з місцини, де щойно вона стояла.

Прийомний син Филимона Товмача Всевидюще Око, Сидір, втопивши свою десятизарядну гвинтівку на вирах за порогами Бугу (вистрелила, проклята, тільки раз, а потім заїло; Сидір завважив, що того, хто «видумав» отаку безславну зброю, слід би було самого розстріляти першим із цієї пукавки, якщо, ясна річ, вистрелила б вона,— все одно розстріляти), постукав тихенько в темне віконце дружині Дарці, але у відповідь почув татове насторожене:

— Хо там?

— Мамо, це я.— Заговорився з несподіванки, бо Дарка завше спала у світлиці (а побралися вони недавно), і узяв з остраху батьків голос за материн.

— Повоював? — стояв перед Сидором Филимон у підсинених місяцем спідніх.

— ?

— Заходь, гостем будеш. Дорогим.

Син прилинув до батька, так прилинув, начеб той народив його, Сидора, та бедькотів жалібно щось про оточення, танки, пляшки з пальною сумішшю та свою нездалу десятизарядку, а тим часом чекав з'яви Дарки, а ще більше матері.

Зачувся літак над островом, і Филимон, оступившись у сіни, пропустив сина в хату.

У світлі лампи-трьохлінійки з прикрученим у свічечку гнотом побачив Сидір надрізану свіжу хлібину на столі без скатерки, ізцукрілий торішній мед, наче старий, кимсь потовчений лід, але торкнутися їжі не наважився. Нерішуче зупинився біля столу.

— Їсти хочеш?— ствердно запитав батько.

— Хочу.

— Руки. Руки помий,— нервово наказав Филимон.

— Мені б оце зняти,— мацнув Сидір на грудях новеньку, ще навіть не вицвілу гімнастерку.

— А нащо знімати?.. Все одно війна,— взяв Филимон великого кухонного ножа, якого зробив Сидір із старої німецької коси перед фінською війною, відрізав одну скибку від хлібини, потім і другу, товщу.

— Бери мед, бо ніч: звареного нічого нема. Мед натще-серце — то добре...— Намагався не дивитися рахівник, як жадібно їсть прийомний син, неначе соромився його голоду.

— Узавтра або позавтра вони вже будуть тут,— облизав Сидір жадібно ложку.

— Хто «вони»? — удав, що геть спокійний, рахівник.

— Хто?.. Таж німці.

— Буває... Бувало. І у вісімнадцятому вони гостювали тут. Правда, недовго,— мовив суворо Филимон.— Були, та й загули. Немало перебуло тут,— замислився самодіяльний, потаємний історик Самосудів.

Велика, як бджола, крапля меду впала Сидорові на груди, але він не помітив її.

— Багато прийшло з фронту? — запитав сторожко, як про вельми велику таїну, Сидір.

— Нікого я не бачив. Ніхто.— Висвічував місяць крізь вікно кухні Филимонову сивину, й вона була дуже схожа на росисту срібну траву, що нею тільки-но втікав додому понад Бугом Сидір.

— Що тобі... зібрати в дорогу? — провів Филимон великим темним вказівним пальцем по вже з'їденому роботою лезу ножа.

— Як?

— В дорогу, питаю тебе, що дати? — зарухав люто жовнами рахівник, натиснув пальцем на лезо ножа й мало не врізався.

— А де Дарина?

— До мами пішла. Захворіла її мама.

— А мама?

— Чия мама?

— Наша.

— З мамою до мами пішла Дарина... Хліб є свіжий. Сало старе, але візьмеш. Яйця є, варені сьогодні. Ні, вже вчора,— не дослухався до сина Филимон, а складав їжу у материну стару картату хустину.— Ось,— зв'язав він двічі хустину за кінці.— Рушай. Да, гвинтівка, і добра, нова, залишив тут у мене один турок з наших... Бери. Як же то на війні без зброї?! І свої можуть устрелити, коли будеш без свого ружжя. Зброя — діло серйозне, Сидоре,— вперше, відколи заявився син, назвав його по імені Филимон. Шаснув у сіни,

приніс гвинтівку.— Це надійна. Не те, що твоя десятизарядка. І патрони, по п'ять в обоймі. По п'ять... Доганяй своїх, а то, бач, як усе кудись сторчма котиться...

Сидір попереду батька вийшов з хати. Пес Рябко впізнав Филимонового сина, кинувся було до нього, але, прив'язаний до хліва, тільки скакав радісно на місці.

— З богом. З богом,— дрібненько градовим голосом пробубнів старий Товмач, а згодом, по війні, прочитаємо в літописі рахівника:

«Коли син не може простити батькові кревне відчуття Батьківщини, такому синові нінащо було народжуватися...»

Видираючись до мосту слизькою від роси стежечкою, стрів Сидір самосудівського пасічника Микиту Чарченка.

— То ви, дядьку Микито? — попитав Сидір, аби позбавитися зайвих допитувань та випитувань пасічника: «Чому та звідки, куди?» — А я на хвильку до тата заскочив, своїх наганяю... А що то у вас? Щось наче живе у мішку? — щиро здивувався молодий Товмач.

— На цуценя моє сказ напав, то що маю робити. Втопить треба. Ізкуса кого-небудь, біда, клопіт буде. Правду кажу?

— То так.

— А жалько, гарний песик. Од вівчарки Івана Вовченка... А тебе відпустили до тата, чи як?..

— На часину. На часину, і не більше,— брехав Сидір, одвертаючись обличчям від яскравого, майже електричного світла місяця над рікою, мостом, чоловіками.

— Бувайте, дядьку.

— Атож, світає. Живим нам вертайся.

— Постараюсь, дядьку,— мовив Сидір і подумав образливо, що ось чужий чоловік, навіть не родич, Микита Чарченко прощається із ним сердечніше, ніж власний, бодай нерідний батько.

Доходив до кінця мосту в пелехатих тінях плакучих верб і почув, як важко позад нього скинулася вода в Бузі.

«Утопив Микита своє цуценя у сказі,— подумав і почув жіночий оклик.— Дарина! Їй-богу, Дарина моя!»

Вона, теплотіла й ніжнолиця, впала Сидорові на груди, поцілувала, потім забрала з чоловікових рук вузлик з маминої хустини, а він, відчуваючи на однім плечі руку Дарини, а на другому — вагу дарованої татом старенької гвинтівки з примкнутим багнетом, покірно повертався за дружиною додому.

Опам'ятався лишень біля татового, притопленого, щоб не розсохся, човна й пожалівся Дарині:

— Мені не можна вже додому.

— Чо б то?

— Тато заказали. Ось вирядили вже, і гамба. Війна, Даринко.

— На часинку, Сидоре,— змолилась вона.

— Не можна. Он і тато вийшли. Стоять на ганку. Сюди ніби йдуть городом.

— Так приховайся, а я проведу тебе.

— У річці чи на небі приховатися? — всміхнувся Сидір тремтячими крайками губів, на яких іще відчував солоні, гарячі, в прохолодних сльозах губи Дарини.

— Та ось криниця. А я бігцем — і прибіжу до тебе. І драбина оно в криниці,— гайнула вона від чоловіка навстріч свекрові та щось бистре й невтямливе зажебоніла до старого Филимона у всьому білому.

Криницю років два чи три били щоліта й щоосени Филимон із Сидором у напівскаменілому непокірному піщанику, вибехкали глибезний шурф (так уже називав ялову джерельницю батько); пішли десь нижче самого дна Бугу, а вода, мов замовлена, не являлася і не являлася, і разу не засльозив облаяний обома Товмачами непокірний, упертий самосудівський камінь.

— Не втрапили на жилу,— все бідкався батько, але покидати роботу коло криниці не збирався і сього літа.

Сидір, придурманений страхом, стрічею з батьком і Дариною, сидів на сухому дні джерельниці. Зрунтаний драбиною пісок час від часу падав піщиною-другою на голову, лице, шию чоловіка.

Яскравіше сяяли зорі з глибини землі, а місяця не було видно. Холодно, але затишно було Сидорові в земляному нутрі. Спокійно та тихо — немов у лоні матері. Тут, на глибині, злякатися можна було тільки власного серця, власних думок, та й останні, видається, розминалися одна з одною.

Зачув кроки нагорі, під самими зорями, й зіщулившись у грудку землі, притиснувши до гарячого лоба холодний метал цівки рушниці.

— Це я. Зігрітися тобі принесла,— шептала, спускаючись по рипучих щаблях драбини, Дарка.— Сороковку прихопила. Випий. Легше буде,— засміялася вона тихо й неприродно, неначе ввісні.— І кожух ось...

— Я тут зимувати не збираюся,— кріпився на силі й терпінні молодий Товмач.

— Ой, що воно буде, Сидорку! — раптово зо сміху перейнялася плачем жінка.— Я так за тебе боюся! За тебе і... Знаєш, у нас має бути дитина.

— Що? — похлинувся горілкою Сидір.

— Я почула.

— Як це?.. Я пішов. Мене не було — і дитина?!

— Дурненький, хіба ти так давно пішов?

— Ну, недавно,— глупо дивився він на Дарину.

— То й почула.

— Тато де?

— Ніби прилягли на кухні... І як ти міг подумати про мене так?..— знову заплакала жінка, обняла Сидора, приникла-зіллялась із ним тривожним тілом, і він знову згадав ту їх першу ніч у вологому кучеряволистому ліщиннику, під горою, над Бугом, коли вперше завладав Дариною. Ні, тепер було зовсім інше відчуття. Нині — немов утікав од світу й од війни в жагуче, заждане, бажане тіло. То ніби був якийсь тимчасовий, миттєвий, несподіваний мир зі світом і собою, позачасове зникнення.

Гвинтівка ковзнула по стіні криниці й боляче вдарила металом цівки в обличчя Сидора: зброя неначе нагадала, що ніде нікому не заховатися од такого страховиська, як війна.

Він вороже одіпхнув трьохлінійку од себе, але круг ями був невеликий, і рушниця знову упала новобранцеві на стрижену під нулівку потилицю.

Вони й не почули, як знову налетіли на міст літаки, як сходило над їх хрестатими крилами схарапуджене війною задимлене сонце.

Відчули тільки, як десь поруч над їх грішними тілами, в глибині землі й острова, прогриміло жахно, і криниця зімкнулася над Дариною і Сидором, стала знову суцільною каменистою, хоча й зрунтаною землею.

Земля заховала в собі Сидора навіть з любов'ю його, а в любові — з істотою, зачатою, але не народженою, тільки не так, як того бажав чоловік, хоча земля ніколи не була жорстокою. Як матір.

3

Чи то з жадібної молодої волі до життя, чи то попереміжні, вразливо-рятівні видива матері спонукали до того, але розминувсь Марко з самострільством. Взагалі самогубство не водилося у гордівливому, твердодухому роду Гайдавраїв. Але щезнення (яке там у біса щезнення?!), полонення

генерала ворогами породило в душі солдата тривожну, на межі оголеного страху, вину, а остання у свою чергу — відчайдушні поривання: перестрів би тої ночі танка — пішов би на нього голіруч! Таким вивела на Самосуди Марка оця моторошна ніч війни по втраті генерала.

Матері не докликався, хоча сонце вже гойдалося на вершинах прибузьких тополь, і хата була замкнена, а Марко все не міг пригадати, де до війни зазвичай приховували вони усі ключ від замка сінешних дверей.

«Тепер усі ключі погублено. Кожен од самого себе — і того загубив»,— подумав похмуро втомлений усмерть солдат. Так і заснув, мовби забитий, обнявши свого кулемета, в тіні рідної хати.

Прокинувся, напевне, від пекучого сонця, що вийшло з-за причілка хати, а може, й від вовчого погляду сусідського пса, що сидів поруч Марка на задніх ногах і все дивився на солдата. Гайдаврай, стрівшись з поглядом собаки, подумав, грішним ділом, що все іще перебуває в безконечному проклятому чорноліссі, де згубив свого генерала, і що то не пес перед ним, а вовк стереже його, Марка, рожевими немигаючими очима. Як здобич свою.

Гайдаврай помітив лелек на рідній хаті й прикрикнув на пса:

— Пішов вон!

Лежав під призьбою хати чийсь дамський велосипед із сіточкою над заднім колесом, паслися у городі неоперені, брудно-сірі гусенята, а матері не видно було ніде.

Навпроти через вулицю височіє давніми венеціанськими вікнами сільська крамниця. Видно крізь ті вікна хомути та жмуток недоуздків на стіні, ряди пляшок, а нижче — чергу гумових чобіт найрізніших розмірів, шеренгу «роззявлених» калош. На брудних напівзогнилих сходах сільмагу упізнав Марко сторожа діда Казочку в дрімоті, з іржавою рушничкою-одноцівкою на колінах.

— Кому добро стережете, діду? — сполошив дідка Гайдаврай.

— Га? Що? — стрепенувся Казочка.— А-а, це ти, Марку. Ти ніби з неба упав.

— А продавець де ж?

— Продавець?.. Де ж — на війні.

— А куриво хто мені продасть?

— Куриво?

— Діду, ти що, в «перепитало» зо мною бавишся? — спалахнув нежданим гнівом Гайдаврай.

— Яке «перепитало»?
— Хіба не гралися малим у таке?..
— Не мороч голови, козаче.
— Відчиніть крамницю, курива нема.
— Нема закону.
— Так для кого ото стережете?.. Для німця?
— Наказано — і стережу.
— Святий Петро при вратах раю.
— Петро, але не святий,— усміхнувся дідок.
— Не сьогодні-завтра прийдуть, виголять усе до нитки, а ви стережете. Так продайте куриво, бо німці вам як заплатять!..
— Сказано, що не велено,— прибрав войовничої пози Казочка, але, примітивши в руках Гайдаврая грізну зброю, промовив милостиво: — Їй-богу, не велено, Марку. Я ж, як і ти, при службі.— Завагався, потому вийняв з кишені дірявих штанів в'язку ключів і подав їх Маркові:
— Бери, коли хочеш гріха на душу взяти.
— Діду, гріхи усім нам на всю війну — аж до безсмертя — відпущені.
— Ну й навчився ти, Марку,— ніяк не міг пригадати Казочка, як звати по батькові Гайдаврая, хоча й був з його татом в австрійському полоні у шістнадцятому.— Так-так,— намагався дідок паузою зам'яти-приховати своє раптове безпам'ятство.— Кажу, навчився ти командувати, як генерал!
При слові «генерал» Гайдаврай знову злютився на Казочку, мовчки й вороже дивився на старого, а той і собі кинувся у гнів та висмикнув з Маркової долоні в'язку ключів від крамниці.
— Не дам! — звереснув дідок.— Може, ти грабіжник уже, одиночка. Де твоя часть? Де начальство твоє і знам'я? Стрілять буду — я при ісполнєнії служби, а ти хто?..— витріщився на Марка більмуватими, присльозеними очима старий.— Героїв таких, як ти, січас більше, аніж супостата! Марш отсюда! — в гніві переходив на суржикову мову давнослуживий Казочка.
Низько над островом, здається, понижче церковних хрестів, ревіли над Самосудами чужі літаки з хрестами й обрубаними по краях крильми.
— Ну, коли ти, старий шкарбане, такий герой, так бери,— подав Казочці ручного кулемета,— сікони по них,— мав Гайдаврай на оці літаки, що, зробивши півколо над остро-

вом, знову повертали до мосту.— Стріляй! — крикнув.— Цілься як слід!

Казочка й справді, не мовивши й слова, повів у бік літака над головою цівкою кулемета. Зброя затанцювала в його руках, і дідок упав на землю.

— Ех ти, мармиза стара,— лайнувся Марко.— Теж мені служивий — кінь шолудивий! Герой, називається.

Помітив Марко цівку крові на зморшкуватій шиї старого й вмовк знічено. Кров з рани злилася в один живий струмок від шиї, не втопала в пилюзі дороги, а лежала на її поверхні, тільки вичорніла враз, узявшись кольором важкого, розталого в крові самосудівського чорнозему.

Літаки відлетіли. В небі були самі хмари, і сонце десь за ними сочилося униз блідо-рожевими пасмугами між розривів хмаровиння.

Марко непорушно стояв над Казочкою. Було тихо й безлюдно на майдані.

Ні. Здригнулось більмом фіраночки, мов хитрий причаєний свідок, вікно Филимона Товмача, по-вуличному «Всевидюще Око», першим і останнім засікло Всевидюще Око для самодіяльної історії Самосудів і вічності наглу смерть Казочки, майже спонукану Марком Гайдавраєм.

Филимон напився квасу, що вже перестояв у сінях і взявся срібною піною, вийняв зі скрині, що дихнула на нього трунним духом старої одежі та холодним запахом нафталіну, масивний, полінований уздовж і впоперек червоними лініями гросбух, потримав його в довголапих чіпких руках, мовби зважуючи, і вперше, відколи навчився грамоти в місцевій церковнопарафіяльній школі, не заніс у літопис Самосудів ані слова.

«І кому пригодиться той запис про смерть Казочки, коли ще раз налетять літаки і все може піти з димом у небо або разом зо мною і літописом...» — подумав фатально Филимон і заховав свій дорогий гросбух назад у скриню.

Тризно було на душі в рахівника: сина майже вигнав уночі з дому, невістка повіялася десь, з ночі немає її ні тут, ні в рідної матері; і човна Товмачевого на річці рознесло бомбою у друзки; якби тільки човна, а то й криницю, до котрої стільки із Сидором доклав сили Филимон, геть привернуло вибухом...

Вийшов на подвір'я, курив натщесерце, прислухався до тривожних голосів біженців, що вдень і вночі все поспішливішими хвилями перекочувалися до порона, через острів, а потім на міст, який єднав село зі східним берегом.

Филимона так і вело-тягло вниз, на його левадку, де зяяла проваллям під двома неприродно схрещеними вибухом тополями майбутня криниця. Щоправда, вціліло весло від човна, але закинуло його аж в сусідчині коноплі. Весло й шмат драбини, що нею спускалися Филимон із сином у глиб землі, копаючи криницю.

4

Марко по смерті діда Казочки наказав стерегти крамницю їздовому Панькові Без'язикому.

— А як ті увійдуть? — запитав жалібно Марка Панько Без'язикий, і Гайдаврай відчув у його мові зловтіху.

— Нехай і Гітлер прилетить до тебе персоною власною — стріляй! — наказав Марко та тицьнув у руки Панька рушничку Казочки з тріснутим ложем.

— А їсти? — скривився Панько, відомий острівний кабанник.

— Їсти? Хай баба твоя тобі носить. А коли не любить вона тебе, переходь на сухий пайок. В окопах страв ресторанних не подають.

З тим і покинув Без'язикого Гайдаврай. Ніби забув про його існування. Але Панько до пори до часу справно чатував острівну крамницю. Щоправда, з ним сторожував його вірний Яничар (видресирував собаку Без'язикий голодом, дрюком і несподіваними ласками в справжнього, жорстокого й сильного яничара); звичайно, пес уже давно міг дременути від Панька, але побоювався Казоччиної рушниці, яка, правда, вже й забула, коли стріляла, і завжди була незаряджена, а коли й заряджена, то сіллю в патроні, на інші набої милосердний до себе й світу Казочка не наважувався.

Отже, коли лишилися без влади Самосуди, не спав і менш за все піклувався про крамничне добро Без'язикий — маленький, прискіпливо-чіпкий, презирливий, а то й більше, в думках про ближнього, але слухняний та енергійний, незважаючи на свої літа, так подібний у старості до шкідливої молі. Важко й уявити, як Панькове тіло витримує його важку, хижоусту голову. Він, мабуть, чи не єдиний чоловік на світі, казав, що у нього нема... серця. Як у черв'яка. Самосудівські дядьки, спокойвік недовірливі й хитруваті, насміхалися з колишнього куркуля, а Панько на ті кпини давав навіть помацати свій пульс: і справді не було чути

серця у його грудях. Пізніше усі змирилися з тим ганджем Без'язикого та й, зрештою, забули про нього.

— Оно! Під Царициною горою, при правім березі Бугу, моє серце! Розлилось-закипіло чорною кров'ю. Земля! Землиця-сукровиця! — усе прикипав Панько поглядом короткозорих очей до чорного квадрата поля під парами.— Синів двох загнали до Сибіру — все одно моя земля! Моя — хай голову мені одрубають.— І вперше за стільки років почув, як у грудях глухо, мов вибух у кам'ярні, вдарило-зрушилося-пішло, як старий відремонтований годинник, серце. Аж зомлів од радості, але дружині Маврі не признався у тім.

Зодягнув, коли вирушав до крамниці, білу, вишиту хрестиком іще покійною мамою сорочку, поголився вищербленою у кількох місцях бритвою золінгенівської сталі, заліпив поріз на підборідді та вийшов з хати святково-врочистий.

«Сьогодні я — як ангел. Ні, як Георгій Победоносець, що убива змія списом»,— подумав радісно про свою парсуну Без'язикий.

А після наказу Гайдаврая сторожувати сільмаг наказав Маврі забити старого ситого кроля, сам підсолив од мух і черв'я шкіру кроля, розп'яв її на ясенових пружких п'яльцях, повісив шкірку на сволок у комірчині сохнути.

Озирнув уважно майдан під церквою, чи, бува, не йде хто, відімкнув крамницю, узяв з полиці пляшку «казьонки» та влаштував собі маленький самотній бенкетик із гостро приправленою кролятиною. Храмував, позираючи на Яничара, що сидів навпроти господаря і голосно трощив кісточки кроля, подумки проголошував найсвятіші, найлюбіші серцю тости й кидав кісточки від смажені псові.

Одній історії, при умові, ясна річ, коли б існувала історія незалежно від людей, відомо, коли та яким чином підгледів оте бенкетування Без'язикого Филимон Товмач Всевидяще Око, бо в його літописі натрапляємо ось на який запис, зроблений у той день про Панька Без'язикого:

«І з окремішньої людини також починається інколи відлік нової сторінки історії, навіть, бува, цілої епохи. Щось подібне сталося і з Паньком Без'язиким. У чоловіка сьогодні вперше після колективізації забилося-пішло серце. Але то був не початок, а продовження трагічного кінця,— намагався вгадати майбутнє Панька літописець,— зажерливого самоїда, що торжествував, ясна річ, споглядаючи трагічні часи народу і світу...»

Плювати було Без'язикому на світ і примхливі закони вселенської історії. Підпивши добряче, дійшов Панько

істини, що то його кровне поле, що раптом стиснулося знову в одне ціле й пульсуюче,— і стало його серцем.

— Тоді навіщо мені серце, коли поля не стало? — запитав хмільно, але стоїчно Без'язикий у Яничара.— Як це не стало? — зазирнув жадібно в очі пса.— Перевіримо зараз.— Заховав обріз в крамничній темній підсобці й весело, намугикуючи деренчливим, неслухняним голосом: «Ой хмелю, мій хмелю...»,— поспішив до Бугу, що млів, важко сяючи під полуденним немилосердним сонцем.

За воловнею стрівся Панькові Ілько Римський, музика, та завідуючий самосудівським племінним пунктом. Ілько викидав гній із воловні.

— Здоров, Панько! — вштрикнув Ілько вила в землю і витер рукавом сорочки піт із смаглявого залисуватого лоба.— Хіба що — німець уже ввійшов на острів, що так видженджурився, наче на сватання? — підкусив Без'язикого Римський.

— Покупався, та переодягла жінка,— не хотів ув'язуватися у розмову з язикатим Римським Панько, поминув музику, відімкнув човна, переплив річку та заспішив до свого поля під Царициною горою.

— Є,— зітхнув щасливо.— Земля є. І серце є, господи боже мій! — ліг він горілиць серед поля на в'юнку, з метеликово-білими дрібними квіточками берізку.

Земля була тепла. І пахла, видавалося Панькові, Мавриним потом, млосно-солодко, мов стебло щойно зірваного татар-зілля, що ним острів'яни стелили долівки хат у клечальну неділю.

«Виробилася тут Мавра дай боже, то і земля пахне нею...» — подумав про дружину й землю водночас опамороченний Панько. І раптом повернувся до своєї землі-Маври, відчув плоть її плоттю своєю, обняв, і вона, земля-Мавра, застогнала щасливо, принаймні так здалося чоловікові.

Коли за вбивство голови комнезаму забрали його синів, Мавра вже не могла більше народити. У мить же цю — безсоромно-солодкого єднання із власним колись полем, як пішла від щастя кругами голова й, здавалось, саме небо впало на Панька або ж він разом із землею падав у глибезну безодню насолоди,— певен був, що вже не Мавра, а сама земля, цей жорстокий, зернистий, благодатний чорнозем народить від нього йому дитя...

— Ах боже мій! Нема тебе на небі! Нема! І ніколи не було! Ти — у землі! Ти — сам земля! — озирнувся зів'ялотомленим поглядом на острів серед ріки, вивільнений до

лункої порожнечі, спалений раптовою хвилею дивної, ніколи не знаної насолоди,— вже сам попіл. Попіл і біль за синами. І горляне, як кров з легенів, темне торжество близької помсти світові, острову, кожному, хто хоч би слово лихе мовив колись йому.

Але поки що замість синів прийшла війна. І, чи не єдиному з острів'ян, люба вона була Без'язикому, як Мавра замолоду і як земля, коли він по весіллі прирізував до своїх семи десятин іще чотири з жінчиного посагу. І народилось поле. Не поле — лан, маснотілий, ситий, із червонувато-сизим відтінком мулистого ґрунту. І яке поле! Родило такі проса, що, здавалося, впади в молодому шалі з Маврою на його металево-блисну поверхню — не прогнеться, і вони з молодою жоною так і зостануться вигойдуватися на золотій течії поля, у його благословенному хвилюванні, мов два човни, приланцюговані один до одного.

Сутулуватий пасічник Микита Чарченко поплівся до колгоспної пасіки, що, ніби маленьке лялькове сільце, світилася різноколірними вуликами-хатками під лісом, який розтав далеким крилом-краєм у полуденнім тремтливім мареві.

Світоправ Оникій трусить сітку-путанку в зарічку, за млином з темним, великим і безрушним, відколи почалася війна, колесом над срібними бурунами біснуватої води в лотоках.

Сільський дурник, юродивий Юзь, лежить на майдані, у двоголовій тіні острівної церкви.

«Спить, скараний господом богом,— дума милостиво про юродивого Без'язикий.— І за віщо?.. Хтозна...»

Чарченкова Ганна пасе на налигачі корову, а Яків Колісник, самосудівський поронник, знову перевозить на острів біженців.

Панько спинається на короткі кривуваті ноги, спішить до Бугу, сіда в свій хисткий човник, що вже набрав на дно води, пливе до острова, щоби торгонуть що-небудь путнє у біженців за хліб, сало, яйця, крамничні консерви. Перестав гребти, помітивши високо в небі над своїм полем два літаки. Вони в'ються метеликами навколо сонця.

Течія знову прибиває човен з Паньком до берега, але, стежачи за боєм у небі, Панько не поміча, як пристав до берега, слухає глухі то довгі, то короткі черги пострілів.

Ось один («Німецький»,— дума мляво Без'язикий) одірвався від неба й зробив плавне півколо, завис на мить, мов качка, коли її смертельно сяга шротина, став падати, і Панькові здалося, що падає літак просто на нього, на його

голову. Метнувся з човна під прибережний валун, притиснувся блідим лицем до його пекучої шорсткості, завмер. І знову не відчув власного серця.

Жахне життя наростало. Чоловічок намагався проковтнути клубок гіркої слини, а той не слухався паралізованого дрібними спазмами горла.

Передсмертний звук падіння (чорні хрести літака, здавалось, розрослися на весь сяючий обшир полуденного неба) невблаганно наближався до Без'язикого. Панько скорчився, стисся увесь у вузлик страху й нагадував іздалеку якогось дивного кам'яного черв'яка, що по дощі хоче знову заховатись у тісних, майже незримих щілинах гранітного валуна-дичака.

«Упав»,— подумав, здається, самими жижками Панько в ту мить, коли здригнулася від удару земля, і по всім Бузі, від острова до порогів, майже водночас із падінням літака скинулася сполохана риба, начебто сипонув хто на ріку дрібним камінням.

Літак вибухнув край поля Без'язикого, там, де яскраво-жовто, мов куряча сліпота, розповзся-поріс паром сьогорічний молоденький буркун.

Панько майже виповз із валуна-дичака, зіп'явся на тремтячі й ослаблі, як у щойно народженого теляти, ноги, перехрестивсь поспіхом. Так хрестилася його покійна мати Мотря, бо кидала в церковну карнавку, навіть за найбільших свят, тільки одну копійку, і бритвоязикі Самосуди прицінували їй прізвисько «Копійка», а воно, немов масть до коня, непомітно перекинулося від матері і на Панька.

У небі, під білою квіткою парашута, помітив Без'язикий німецького пілота, що падав на Буг просто на Оникія Світоправа в човні, який трусив із сітей рибу.

Панько зняв штани, зайшов по коліна у воду, спостерігав, як виловлює Світоправ парашутиста з Бугу, ріже ножем стропи, тягне парашут до себе в човен.

«Матріял же!— подумав не без заздрості Без'язикий.— Чистой води шовк! Не матріял, а ціле тобі состояніе...»

5

Не дочекався матері Гайдаврай, сидів на дровітні серед свого подвір'я, і голодні курчата, оточивши солдата, мало не стрибали йому на руки та коліна. Оникій же Світоправ, виловивши з Бугу фашистського пілота і зачувши про з'яву в селі Марка, поспішав з полоненим до молодого солдата.

— Нічого тобі, парубче, сидьма серед війни сидіти. Паняй до наших. Можеш навіть говорити, що сам його загицлив. Іще орденом нагородять. А як же ти думав? Птиця важна.

— А нагородять,— мовив печально Марко, згадавши про пораненого й втраченого генерала.

— Нагородять,— запрягав Оникій вгізних коней у розмальовану, мов писанка, розцяцьковану нетутешніми стельмахами головівську бричку.

— Налітався? — запитав Марко зв'язаного пілота.— Налітався. Сідай туди! — показав на заднє сидіння.— Щось надто м'яко йому буде їхати,— стукнув каблуком чобота по колесу брички, підняв із землі свій кулемет, поклав його у передок, на кучерське місце.

Прибіг захеканий лайкуватий Іван Копитченко, що колись кучерував у пана Бунецького, а після колективізації возив самосудівського голову колгоспу Григорія Пачіску.

— Псявіра! — лементував на весь майдан Копитченко.— Не руш коней! Не руш, я за них перед властю в одвіті! Ти чув, Гайдаврай! — Біг повз церкву, в якій не правилося із тих пір, як згорів від горілки острівний піп, отець Пантелеймон, Копитченків далекий родич.

— Чого зірвався, як бугай з прив'язі? — дивився презирливо на Івана стоїчний і поміркований завше Оникій.

Дарма що старий Копитченко — як на давній срібній монеті, пробивалися і нині в його виді ті вимерхлі риси неабиякої чоловічої вроди, якою, хоча й призабутою уже місцевим жіноцтвом, і на старості пишався Іван Копитченко. Сама пані Бунецька, коли перед маєтком вистроїв економ десять найгарніших парубків з острова (той день старий Копитченко вважав чи не храмовим святом), вибирала на свій варшавський смак головного кучера... Обрала пані юного Копитченка, з рисами «досту вродженого патриція»,— так і мовила Бунецька незайманому, ошелешеному хлопцеві. Про той вибір іще довгенько ходили Самосудами легенди, навіть побалакували, мо', й прибріхували, що від достеменного, проворненького в любовних пригодах Копитченка і народила пані Бунецька останнього сина...

— Оно бачиш? — підштовхнув легенько Івана до брички Марко Гайдаврай.

— Хто це? — відсахнувся від пілота старий і враз, напевне, з ляку, забув, чого прибіг на майдан.

— Дядя з неба.

— Як з неба?

— Святий дух. Ангел,— засміявся Світоправ.

Копитченко проспав у своєму вишняку падіння літака й витріщився на німця.

— Каже,— кивнув у бік льотчика Гайдаврай,— що вам, діду, він родичем доводиться. Спішив до вас у гості.

— Який родич? — змерх з лиця Копитченко.— Не знав і не знаю я отаких родичів.— Згадав про пані Бунецьку та її синочків і розгубився: — Ти мені зуби не заговорюй! Ха, родич! Він сучці моїй родич. А коней не займай. Я їх з отакенечких,— склав два пальці пучка до пучки й підніс їх до Маркових очей,— виняньчив...

— Може, ще скажеш, що жеребив ти їх,— глянув Оникій на понурий гурт біженців, що рухався через майдан.

— Може, й вижеребив,— блиснули сльози в очах Копитченка.— Кому до того яке діло?

— Їй же, Іване, змалився ти. Війна ж,— мовив змирливо Світоправ,— тут і до людей, і до коней...

— То що — вішатися маю я, коли війна? — визвірився знову на Світоправа Копитченко.— Воєн багато, а таких коней,— погладив Іван підручного коня по ситому, лискучому, як воронове крило, крупові,— у світі нема.

— Давай, Марко. Паняй! З богом. Коней і бричку... Словом, сам за них буду відповідать,— мало не наказав Гайдавраєві Світоправ, і солдат образився:

— Що це ви розкомандувалися, дядьку?! Самі ото тут відлежуватися будете по бабиних печах, у гарячому просі... Я теж можу вами скомандувати, та так,— стояв перед очима хлопця утрачений ним генерал, і він, окинувши прощальним поглядом обійстя і хату свою, мало не заплакав: і за рідним гніздом, і за генералом водночас.

— Таж старці самі й півкаліки з мужиків полишаються на острові, Марку. Хіба сам не бачиш? — винувато проказав Світоправ.— Та і своє ми вже відкровили, дай бог!

Гарячий вітер покрутив майданом два вихорці, вони знялись угору рудими, майже чоловічими тінями до іржавих хрестів церкви, один опустився нижче, зник у дзвіниці, з якої виглядав темно-зеленим животом великий дзвін (менших дзвонів не було видно з майдану), сполошив ворони, і воно сахнулося з криком у хащі старого прицерковного цвинтаря, що де-не-де зеленів запалими могилками.

В тіні церкви грав у карти сам із собою острівний дурник Юзь. Зірвався раптом на ноги, заволав гугнявим старечим голосом на весь майдан, підбіг до брички, закричав радісно, бризкаючи слиною в лице Маркові:

— Я повішав уже Гітлеру і тузі! У підкидного ми грали. Ха-ха! — пританцьовував юродивий босоніж у глибокій, пухкій, мов перший сніг, пилюзі примайданної дороги.— Так йому і треба...

Филимон Товмач Всевидюще Око вивів червоного бичка-однолітка з подвір'я навпроти церкви, підняв кашкета над лисою блискучою головою, привітався здалеку з чоловіками коло брички та, прикидаючись геть байдужим до того, що коїться, став забивати металевого шворня край майдану, де ще ріс вижухлий на спеці, ріденький спориш під червоноокими, в людський зріст будяками, пустив бичка пастися на приколі.

Гайдаврай іще раз з моторошним виразом на смаглявому обличчі озирнувся на рідну хату, криту соломою, що поросла місцями зеленувато-темними лишаями, торкнув легенько борозного коня пужалном по округлому, як церковний дзвін, заду, і коні рушили крупною ступою від Святоправа й Копитченка.

— Та хоч напувай їх! — крикнув одчайно навздогін бричці Копитченко та глянув на Світоправа, як на свого затятого, вічного ворога.

Гайдаврай повернув коней назад, підкотив до чоловіків, мовив тихо Оникію:

— Ви ж там за мамою... Мамі поможіть коли що.— Оперіщив батогом карого, що, відбиваючись від мух, норовив скинути недоуздка,— в Копитченка потемніло в очах. Марко оглянувся на пілота, той мовчки й безрушно сидів позад нього. Бричка зникла у жовто-сірій куряві, здійнятій копитами коней, в бік мосту через лівий рукав Бугу.

Справував напоїти коней до бродка, де білів острівець лілей. Вода в річці опала, оголила темні низи очеретів у сизому намулі. Повипиналися при березі камені, що їх раніше ніби й не бачив Марко, повисли, метляючись на вітрі, «бороди» з весняної повені на стовбурах старих верб.

Коні, пофоркуючи та здригаючи шкірою від мух, пили воду, як Гайдаврай помітив у леті з мосту, майже над собою, блискуче, засмагле жіноче тіло й з несподіванки озирнувсь на полоненого, подумав було мимохіть, що то пілот знявся-утікав від нього, Марка, у своє небо.

Коні схарапудились, і тіло стрімко поринуло у воду між лілеї, які, видалося Маркові, ще яскравіше спалахнули білим вогнем квітів на потривоженій поверхні річки. Затріщало дишло, бричку шарпонуло вбік, коні мало не переки-

нули б її, якби не погамував їх Гайдаврай, і з-під лілей виринула сяюча темноволоса голівка дівчини.

— Фу ти, бісеня! — усміхнувся Марко до дівчини, але чия вона, не знав.

Ні, щось знайоме зблиснуло в рисах дівчини. Зблиснуло й пропало в Марковій пам'яті. Мов щасливий, але здавнений сон.

— Не бісеня, а доросла бісиха,— сказав уголос Гайдаврай і витер піт з чистого високого лоба.— Нащо коней лякаєш?.. І людей? — запитав він, забувши про віжки, що випали з його рук у воду, під ноги коней.

Дівчина вийшла на невеличку гостру піщану косу і, подитячому пританцьовуючи на одній нозі, витрушувала з вуха воду.

— Що? — запитала дівчина, зупинившись на Маркові цікавим поглядом двох великих «циганських місяців» (так зовуть у Самосудах карі очі). А ще називають їх на острові бісовими, або відьмарськими, вогнями. Це коли вже котиться жінка до своїх ста літ і має лихий, сварливий, підступний характер. На молоді та ще чужі тишком-нишком моляться острівні чоловіки, за такі вважають не гріхом і побитися на весіллях та хрестинах; і не вірять, як проб'є смертний час, що помирають насправді, коли любили їх або тільки обіцяли кохати оті циганські, а точніше, черкесько-скіфські «карі місяці»...

— Злякала коней,— знітився поглядом дівчини Гайдаврай.— Так можна... і з мосту розбитися,— мав на увазі стрибок дівчини з перил мосту в Буг.

— А куди ти його везеш? — безцеремонно запитала вона й підійшла ближче до брички.

— Кого? А-а, цього індика?.. До наших, у полон.

— А доженеш?

— Дожену. Коні — змії.

— Візьми мене.

— Куди? — цьвохнув у повітрі батогом Гайдаврай, нахилився і підняв з води віжки.

— А чого я тут вижидати стану? Німців? Я комсомолка. Он скільки дівчат санітарками при поранених через острів перейшло... А тато уперлись, хоч плач.

— А хто твій батько?

— Римський Ілько.

— А-а, музикант. Ми знайомі.

— Тож-то,— потвердила щось своє, невідоме Маркові, дівчина.

— Тато твій мене за тебе розстріляє,— засміявся Марко неприродно високим голосом, немов справді з переляку перед її батьком.

— Не бійсь, не розстріляє. Він каже, що ти зірвиголова, якого іще світ не родив,— мовила безпосередньо й, утямивши, що, напевне, образила хлопця, соромливо зашарілась.— Це він так каже...

Марко великодушно пропустив мимо вуха її слова, запитав удавано спокійно, майже байдуже:

— А хто б це отак, в одному платтячку, та виривався з дому?

— Я забіжу переодягнутися. Ти почекай. Добре?

Гайдаврай завагався, але, коли вловив цікавий погляд льотчика на дочці Римського, несподівано хвиля ревнощів заполонила його.

— Он там, за мостом, за переїздом. Тільки я не стану тебе довго чекати. Чуєш? Гримить. Німці вже давно в Немирові.

— Обманеш,— і собі розгубилась дівчина.— Ти такий.

— Ну, коли обману, то чого напрошуєшся?

— Я зараз.— Дівча, зблискуючи на сонці вологими ногами, побігло між молоденькі тривожнолисті осокори на березі річки.

Марко переїхав грімкотливий міст, зупинив коней у тіні старих верб, що стояли півколом біля перехрестя двох доріг, там, де був колись знаменитий на усе Поділля Лейбів шинок «Козак на якорі».

Дівчина прибігла з добрячим вузлом в руках.

— Сідай до німця,— чомусь заволілося Гайдавраєві познущатися з легковажності дівчини.

— Як?! Сідай сам. Я не сяду коло нього.

— Тоді поцілуй мене, коли хочеш, аби віз в таку далеку далеч.

— Ти що! — ототеріло випалила дівчина.

— Не поїдеш.— Гайдаврай глянув на небо, де зачулися далекі гугняві голоси літаків.

— Поїду.

— Цілуй тоді.

— Ніби це твої коні,— гнівалась дівчина.— Коні колгоспні. І бричка голови. Хіба я не знаю?

— Тепер усе це моє. Ну, не хочеш? Я поїхав. Бувай, красунечко! — Марко смикнув віжки.

— Ти не поїдеш без мене.

Літаки, напевне, знову летіли бомбити міст, бо зайшли

низько від Царициної гори. Двигонула бомба, вціливши в кам'ярню.

— Цілуєш чи ні?! Несмілива ж ти! А ще хочеш мандрувати зі мною,— засміявся Марко.

— Ось! — ляснула голосно долонею по лиці хлопця і скочила на козли.

Бомба впала зовсім поруч, і коні рвонули самі. З-під берега річки, де щойно купалась дівчина, вдарило в небо сірим фонтаном води. Гайдаврай хотів було обняти дівчину, настрахану літаками й вибухами, та вона вже сама мовчки тиснулась до нього.

Літаки відлетіли так само раптово, як і з'явились.

Німець крутив непокритою головою з коротко стриженим волоссям кольору свіжої вівсянки, оглядався на міст, що й після цього нальоту дивом уцілів і висів над Бугом неушкоджений та незалежний, як кожен справжній міст.

— А в тебе, кажуть, і сестра є? — запитав Марко дівчину, притримуючи розпалених галопом коней.

— Є. Марія.

— Знаю. Марія. І вона гарніша за тебе,— вирішив одімстити за ляпас Марко.— Ще й танцює славно. Де вона зараз?

— Удома.

— А тебе ж як звати? Мотря? Варка? Горпина?

— Так само, як твою бабцю, що живе біля нас,— заграли бісики в її «циганських місяцях».

— Значить, Улька? А коли станеш молодицею, будеш Уляною. А як бабою старою... Ні, з тебе ніколи не вийде старої баби. Правду кажу?

— ?

— Ну, коли станеш, то будеш Улитою,— сміючись, вийняв портсигар, де красувалась пишна дівуля на кришці, закурив.

Льотчик позаду заворушився, і Марко здогадався, що він також хоче курити. Простяг йому запалену цигарку. Той скривився тонкими губами, але «казбечину» взяв ротом і буркнув:

— Данке.

— Кури та плюй! — Марко взирався у підозріло порожній Катерининський шлях, у печальні хвильки перестиглих хлібів, які, коли придивитись і прислухатися уважно, стріляли у насторожене небо, на потріскану, суху, жабристу землю (неначе пошепки молились до неї) стемнілі, зметалілі зерна.

Крім Микити Чарченка, хтось на острові підгледів, як витрушував біля ворожого літака свій «страх» з синенького старого галіфе Панько Без'язикий. Ясна річ, що підгледів, бо Самосуди, ця стовуха, стоока прискіплива селянська стихія, за віки воєн та окупацій, здається, крізь землю навчилася бачити. Інакше хіба вижила б та вистояла, оточена зажерливими ворогами, лихоліттями, лісами та водами Бугу, що також, особливо у повінь або льодохід, погрожував знищенням?

Чутка про пригоду Без'язикого під збитим літаком вивела село з «міжфронтового» оціпеніння, як пише історик Филимон Товмач Всевидюще Око, навіть звеселила, пішла гуляти островом хмільненьким дядьком. Филимон Товмач зробив такий запис у літописі острова:

«Сьогодні, вважай, і наше село вступило у війну з німцями, полонивши ворожого льотчика. Самосудам ніколи не таланило з нейтралітетом. І серед причин такої немирності не останнє місце належить одчайдушному, навіть зухвалому характеру острівного чоловіцтва. Вічно війни котилися через острів і не раз починалися з нього. А скільки гірких, настояних на лицарській крові парадоксів! — впав у похмуру патетику Филимон.— Взяти хоча б повстання Брацлавського полку проти шляхти. А гайдамаччина?.. Наслала Катерина II війська, а польські панки з-під гайдамацьких ножів повернулись у маєтки. І Бунецький на острів... Але й у ті часи були такі ж «без'язикі», що наклали купу зі страху».

Потому увесь день, упірнувши невеселими думками в туманний, чомусь завжди ворожий острову потаємний плин вселенської історії, лежав за хатою під грушею-дулею Филимон Товмач, але більше ні слова не записав у свій гросбух. Тільки процитував, напевне для поважності літопису, Геродотові слова з книги четвертої «Мельпомени»: «...війна затягувалась, і кінця їй не було видно...», та й подався забрати з майдану бичка, якого мав твердий намір зарізати, доки в село не зайшли німці.

Докотилась і до Маври Без'язикої вчорашня «слава» про її чоловіка. Сиділа серед кухні на долівці, люто й мовчки скубла старого гусака, якого хтось прибив. Замолоду була Мавра балакуча й весела, мала високий сильний альт, співала в острівному хорі, що прославив Самосуди далеко за межами рідного Поділля, але, провікувавши за Паньком,

перейнялась його вовчкувато-камінним мовчанням і могла не говорити до Панька, коли той, бува, насолить їй, тижнями (недарма кажуть: чоловік та жона — одна сатана).

І нині замкнулись Маврині вуста. Навіть замахнулась зловісною думкою мовчати до смерті, бо хто ж у світі любить злісний людський поговір і неславу, ще й таку бридливу та встидку.

Не останнє місце важила тут і острівна вроджена гординя, особливо серед жіноцтва: не доведи господи, приміром, появитися на людях у брудній підтичині,— тобі й у труні підмахнуть посмертне покривало та кинуть жіночим гострим оком, у чому ховають. Чи винеси в поле глевкуватого хліба. Вважай себе пропащою. Така музика, як любить «сказонуть» Ілько Римський.

Невідворотна, як ніч, визрівала у Без'язикому помста. Задавнена, пошрамована часом, мов отрута, настояна на печалі за синами, які так погуляли з обрізами по місцевих побузьких селах та хуторах, «що навряд (так записано у літописі Филимона Товмача) чи самі розминулися із вищою мірою покарання. Одне слово, швидше увірує у своє безсмертя, аніж у добро, і задавнена ненависть щодень зловісніше бунтувалась у Без'язикому, прагла свого темного торжества».

— Розчиняй на хліб,— пройшовсь кухнею Панько, і гусячий пух з напірника метнувсь йому вслід.

Мавра аж здригнулась: відколи гуляв Панько з синами в куркульській банді (сини взяли всю вину на себе), здається, не бачила чоловіка, пойнятого такою гордою святковістю. Ніби й не опаскудився учора на березі Бугу, коли упав літак.

— Оно є хліб. Жери. Свиням я не збираюсь його викидати,— і підвела на Панька потривожене лице.

— Я сказав — печи. Коровай печи.

— Який коровай?

— Весільний.

Мавра витріщила на чоловіка маленькі, колись голубі, а нині вибляклі, мов роса під листом, оченята, потому, склавши пальці, на яких тремтів прилиплий пух, кинула на Панька кілька дрібних хрестиків. Як на божевільного — з острахом і осторогою.

— Розчиняй! Власть нову буду приймати.— Брязнув металевим кухлем, набираючи води з поцинкованого відра, побитого й погнутого об цямрину криниці, жадібно пив.— Вона — власть нова — мені синів поверне, землю мою. Си-

нів і землю! Снилися мені сьогодні на нашій яблуні-спасівці. Знать, живі. Снам своїм я вірю. Як землиці.— Сів на лаві, узяв до рук рушницю, зламав її у стволі, вийняв патрон, оглянув уважно і зарядив знову. Радісний був, але здавалось, що скісне червоне проміння при заході сонця просвічує чоловіка наскрізь: велику блідоусту голову, рожеві крила вух, темно-сині, як метал на кувалді, очі. Маврі видалось, що Панько горить ізсередини, і мовила покірно:

— На ніч розчиню.

— Так би давно сказала.— Вийняв із спідньої кишені нового вельветового піджака пляшку «казьонки», зняв з мисника два маленькі гранчаки, налив собі та дружині.— Випий, щоб сини повернулись.

— Щоб вернулись.— Розхлюпала питво, підносячи до рота, на гусака.

Впали обоє в мовчання, непевне, але спільне, пронизане однаковими думками, начеб по черзі вичитували їх одне в одного, але виказувать їх не бажали, бо за стільки літ вижалілися донесхочу і виоднаковіли з тих оповідей, як брат і сестра.

— Сторожувати підеш? — Мавра підняла обскубаного тілистого гусака за шию.

— Подавсь отой бандюга з острова у світи. Німця повіз,— мав на оці Гайдаврая Без'язикий.— Піду хоч висплюся по-людськи.

Кинув недопалок цигарки в піч і рушив до світлиці. Не роздягаючись, ліг на ліжко й заснув раптовим важким сном. І верзлося йому ввісні, що вже в'їжджає із синами на острів на білих-пребілих породистих конях. Коні ступають поверхнею ріки й не втопають, а хвилі металево гримлять під їх кованими копитами. І маєток панський цілий. Не згорів. Стоїть навпроти церкви, і в розчинених вікнах тремтять дорогі фіранки. Стіни обвиті диким виноградом, що росте ніби не від землі, а спадає зеленими пишними хвилями з неба по червоній, майстерної кладки цеглі біля рівнв на землю. І сам пан Бунецький виходить навстріч Без'язиким із хлібом-сіллю на багатому рушнику. Й уже сидять Без'язикі в панській залі, під сяйвом кришталевих люстр, серед срібла й золота. Бенкетують. Щасливі... Одне тільки тривожить Панька: вино у важких, дорогого кришталю келихах чорно-червоне, мов ситі самосудівські грунти, й солоне... Сини п'ють, і Панько п'є чаркуючись. А пан Бунецький регоче. Аж надривається. Без'язикі перезираються і не можуть зрозуміти, чому він усе сміється. Тоді Бунецький

показує на велетенське дзеркало навпроти, і Без'язикі, всі троє, бачать себе в тих дзеркалах голими, в чому народила мама, і без голів. Самі тулуби, мов три жбани вина. І прислуга наливає з них, у дзеркалі, вино, і його п'ють живі Без'язикі...

Панько прокидається. Чимось живим і бридливим повзе по спині і лобі, тремтячому животі холодний піт, а в роті відчува ту ж, що й на бенкеті в Бунецького, нудну солоність. Лапає рукою потріскані шорсткі губи і бачить в сутінках кров на пальцях.

«Розкусив губу»,— подумав мляво Панько й знову, зімкнувши важкі руки на животі, падає в глибоке забуття сну.

7

Римські сполошились, як стародавній Рим, зачувши серед ночі рятівних гусей. Та рятувати свою шістнадцятилітню Ульку було вже запізно.

І Парасочка, сусідка, тут як тут, крутила боки, з сорочою головою, сокотлива та хрипкоголоса (мочила коноплі, коли утікала з Гайдавраєм Уля), принесла на подвір'я вістку, що бачила, як Улька усідалась на бричку до Марка. І споглядала не без насолоди метушливу веремію у Римських.

Авжеж, то неабияка заслуга в очах острівного жіноцтва — побачити першою щось таке, що ріже слух і серце, несподіваністю паморочить голову. А як приємно в тій тихій течії сільського життя утаємничено щасливим голосом (не без ноток веселого співчуття-захоплення) пустити новину.

— Утекла! Утекла! І з ким?! З тим вурком! — бігав, мов на ланцюгу, подвір'ям Ілько Римський.— Це все ти! Ти і твоє поріддя! — згонив жовч на дружині Софії, чиєї краси як злякався замолоду (щоби, боронь боже, не відняв хто!), здається, і полишився жити сполоханим, заїкуватим; та нев'януча краса донині грала по ньому, мов на живій, із серцем скрипочці.

— Угомонись. Не пропаде вона,— намагалась заспокоїти чоловіка Софія.

— Ая-ая,— потверджувала збуджено Парасочка, хоч ані на мачину не вірила в те, лишень острівне, яке чомусь не перекочовувало в сусідські села, лиховісне «аякання».— Мо', то й на краще, що поїхала за нашими.

— Ага, за «нашими». За вашими,— злився ще більше на появу язикатої Парасочки Ілько.— Лови вітра в полі. Принесе тобі в пелені багатства. Ой, принесе! — І високим голо-

сом своєї скрипочки мало не лементував по-баб'ячому Римський.

— Правильно зробила,— надійшла від Бугу Марія, старша дочка Римських, з пишним букетом квітів у руках. Вона розлучилась з чоловіком, пристаркуватим директором МТС, і з весни жила в батьків.

— Їдь і ти! Їдь! Чого стала? Дітей он пора колихати, а вона квіточками бавиться,— наскакував і на старшу дочку Римський.— Розвели тут антимонію,— мало не пританцьовував од відчаю.

Зблискував весело внизу, між деревами Ількового саду, вечірній Буг. Сріблилися листом високі осокори в березі й високі перисті хмарки під сонцем. Докірливо лежало по обидва береги Бугу перестигле золото хлібів. І не перецвілось іще в природі усім квітам, хоч стояла немилосердна спека і квіти, ніби на ніч, й удень закривали мляві, витуснілі очі: лиш лілеї, там, де любили купатися Уля з Марією, святкували свою тиху цноту поодаль від бистрої течії, та ще мальви навколо нової хати Римських змагалися зі спечною силою сонця темпераментно-пекучим цвітінням — квітка за квіткою, яскраво-червоними з карою серцевиною межи пелюсток сходинками тягнулись до неба, вгору... Природа наближалася до тієї благословенно-щедрої, невмітної вершини літа, коли усе уже збиралось перецвітати; сяяло, але в котрусь з ночей під прохолодою напівосінньою росою мало блякнути, мерхнути, покритись пергою першої печалі, щедро вроджене, налите святою предковічною силою землі, що оддавалась, здається, тільки задля людини благословенним дощам і сонцю, багата й щаслива, мов молода матір із дитям-первеням, що уперше явилась на люди... Серед тої стоїчної краси світу надто вже метушливим видався б сторонньому оку всерйоз стривожений Ілько Римський.

— Тре було її до себе прив'язати,— ранила іще більше чоловіка Софія, і Римський мало не вибухнув лайкою, але над'їхав возом із вуликами Микита Чарченко. Зупинив коней коло Парасочки, гукнув до Римського:

— Мой! Чого бісишся?

— Ет,— дивився гірко на Микиту й вулики Римський.— Та тут і розум недовго втратить.

— Вуликів візьмеш? Кілька?

— Яких вуликів?

— Колгоспних.

— Нащо вони мені? — здивовано подивився на Чарченка

Ілько.— Узавтра повернуться наші, що я за твої вулії скажу? — А думав про одне — про свою молодшу дочку.

— Пропаде ж добро.

— Я не... грабіжник,— мовив навмання Ілько.

— Так німець медок хлебатиме,— починав злитись Чарченко.

— Нехай хлебче, всього не пожере. Черево лопне. Тисячі років нас жерли, а, дивись, цілі ходимо,— філософічно, вгомонившись нарешті, вів Ілько.

— А куди ж мені їх діти?

— Я й ходити за ними не вмію. Пропадуть — і край. Або рій утече...

— Бери.

— Ну, скидай. Дарованому коневі у зуби не заглядають. Тільки оно Парасочка свідок, що я їх сам не волік додому.

Чарченко зняв на землю чотири вулики, покинув їх коло Ількових воріт і поїхав далі вулицею.

Дід Копитченко якраз вішав нові ворота, коли підкотив пасічник.

— Гостей лаштуєшся стрічати? — підкусив його Микита.

— Яких ще гостей? — старий товк під стовпом суху землю.

— А ворота нащо нові?

— Та вчора худоба клята, череда йшла, розламала старі, а ці зробив давно. Мають валятись на горищі? — Вгледів вулики на возі й запитав: — А ти що, Микито, вже комуну свою назад, по людях розвозиш?

Чарченку, що розвіз по острову майже половину пасіки, вже в печінках сиділи оті самосудівські глузування.

— Бери, коли дають, а б'ють — тікай.

— Інші беруть? — запитав обережно дід.

— Беруть.

— Ну, тоді і я візьму. Мед, він, кажуть, сил додає.

— О! Вам без меду не обійтися,— сказав, посміхаючись, Микита, згадавши, що Копитченко знову, вже вкотре, оженився.

«Штунда» Євстафій відмовився брати вулики, хоча онуків при хаті, як мух, наїхало на літо від усіх дочок і синів.

— Я авторитет власті не збираюсь підривати.

І Микита з люті на Євстафія, не подумавши, заїхав до Панька Без'язикого.

Цей зрадів «дарунку», запрошував пасічника на чарку та свіжу гусятину, але Чарченко відмовився; темний із лиця, погнав коней з останніми вуликами до справжнього

бджоляра Филимона Товмача. Всевидюще Око напучував Микиту взяти розписи з тих, кого наділив колгоспним добром, заніс у садочок під грушу п'ять вуликів, але в літописі записав застережливе:

«Негоже було Микиті роздавати добро, бо ж сам у колективізацію звозив ті вулики у колгосп. І хтозна, як витлумачить народ цю штуку...»

А бій гримів десь поруч, вище по течії Бугу. Під вечір принесло на пороги роздуте тіло мертвого коня з новесеньким сідлом, що з'їхало коневі на живіт. Коли заходило сонце, прийшли без їздової до порона коні, впряжені в гармату, і розгублений поронник Яків Колісник мусив переправляти на острів гармату та коней, а в присмерки пригнав їх до самосудівської сільради. Стояв розгублений край майдану, не знав, куди подіти зброю, а гармата була справна (у першу світову Яків служив у гармашах і розумівся на артилерії); пороннику жаль було гармати: така грізна зброя візьме та й попаде в лапи ворога.

— Втопи у Бузі, та й годі,— вийшов за бичком на майдан Товмач.

— Як сліпих цуценят? — скривився Яків.

— Ні, ну...— зам'явся літописець, який ніколи не те що не воював, а й не служив у війську.

— Мудро кажеш. Ясну голову маєш. Я давно казав, що таких, як ти, нічого коло землі тримати. На міністерське крісло садовить або на палю.— Яків побачив темні сліди крові на колесі гармати і вмовк.

Филимон також мовчав ображено, лиш бичок, передчуваючи близьку смерть від господарської коси, мукнув жалібно в бік церкви.

— Так, витягну на Гайдамацьку скелю. Спущу гармату в Буг.

Начікував, коли стемніє. Панько ж Без'язикий не без страху поглядав на гармату, що жерлом націлилась на його хату. Яків напоїв худющих коней із Товмачевої криниці, перегнав через безлюдний міст, піднявся вузькою піщаною дорогою до Гайдамацької скелі, але скидати гармату зі скелі не наважився: десь глибоко в чоловікові гніздилася мстива думка про те, що немає нічого безнадійнішого та жалюгіднішого, ніж коли людина в такий час лихий по своїй волі раптом обеззброюється...

— А народ? — запитав себе уголос і, можливо, вперше в житті подумав про таке велике й неосяжне, майже недоступне вповні селянському мозку поняття, як народ.

Випряг коней за пасікою, на узліссі, знайшов у хижці Микити-пасічника лопату, заходився довбати нею суху, зв'язану густо-непокірним корінням лісову незайману землю. Коли виплив з чорнолісу місяць-старець, Яків уже по шию вкопався в землю.

— Хочеш прокопати землю до Америки, аби не воювати? — почув над собою тихий голос. Озирнувся, стиснувши у втомлених руках гарячий шорсткий держак лопати, побачив спочатку блискучі в світлі місяця зарошені халяви чобіт, потім упізнав Онуфрія Заступця, голову сільради з сусіднього села.

— А-а, власть,— зрадів Яків.— На біса мені твоя Америка! Не бачиш — гармату справну хочу приховати. Притягли коні до порона... А ти? — тицьнув лопатою на схід, у бік місяця.

— Я тут.

— Ясно.

— Славно придумав з гарматою. Ніхто не бачив? — присів на купу свіжої землі Онуфрій Заступець.

— Ніби ніхто. Я сказав Товмачу, що тягну її утопити зі скелі.

— А снаряди є?

— Три ящики. Машина коло мене застрягла. Лишилась.

— Це сімдесятишестиміліметровка. Підійдуть снаряди?.. — закурив голова сільради.

— До неї снаряди,— Яків вибрався з ями.

— Скоро увійде...

— Хто?

— Та німець, будь він неладен. Живемо між небом і землею.— Яків зітхнув.— Як же оце ми усе задарма, за «так» оддаємо? Пів-України за кілька тижнів — як у безодню.

— Не питай. У самого, коли подумаю, волосся дибки стає.

— А які ви були мудрі та сильні!

— Ви та ви! — розсердився Онуфрій.— А ви?!

— Я своє одвоював. Хіба не бачиш? — Колісник занурив у холодне світло місяця праву безпалу руку.— Нема чим і стрельнути. Навіть з бузинової пукалки. Я — ніби гармата без прицілу... І голова наш тут, у лісі? Пачіска?

— Пачіска на фронті.

— Німецького льотчика збили над островом. Упіймав Оникій Світоправ, повіз пілота до наших Марко Гайдаврай. Головівськими виїзними...

— Це той Марко?.. Той, що світ увесь пройшов уздовж і впоперек? — здивувався Онуфрій і кинув непогашений недопалок у яму.

— Він. Золото добував на Колимі... І полював десь, бо мамі прислав шкуру ведмедиська на усю хату, а вона перелякалася усмерть. І в обласному цирку виступав...

— І він то стріляв по німецькому літаку, коли бомбили міст?

— Він. У нього батько був преславний чоловік, але все ж не такий відльот, як синок... Я випряжу коней, а ти пособи втягти гармату.— Поронник вдарив ногою по станині. Гармата глухо гупнула на дно ями, і Яків узявся прикидати її свіжозрубаним гіллям.

— Не поіржавіє? — запитав голова сільради.

— Не мусить: солідолом змастив. Мало не відро пішло.

Онуфрій потиснув Якову руку і зник у темені мовчазного чорнолісу.

8

Втонули, зникли із зору між високими берегами Бугу Самосуди. Ні, ще якийсь час мріли в безвітряній сцені верхи тополь на острові. Коли з-між лісів озирнулась Улька, і тополі зникли (тільки Царицина гора ще стояла червоноголова над руслищем Бугу), віддалився темною блакиттю, потонув у вечірньому просторі Татарський ліс, і шуму порогів не стало чутно.

Гайдаврай гнав коней щодуху, бричка погримувала на бруківці. Зв'язаний льотчик на задньому сидінні заплющив очі, ніби заснув.

Марко зупинив змилених коней з рожевою піною на вудилах, коли заходило сонце, над струмком, що сльозився срібною павутинкою крізь лісок. Лісок ще просвічувався низьким скісним промінням і ледь лунився тихими м'якими голосами вечірніх птахів. Марко заїхав у порожисту, з кам'яним дном річечку, напоївши виїзних, повісив опалку з Оникієвим вівсом на дишло, запитав Ульку:

— Вогнище розпалимо?

— Я знаю...— Дівчина лякалася не так ночі, що вже облягла небо на сході й тремтіла ніжно першими зорями, як вовкуватого, хоча й досту симпатичного, коли уважно приглянутись, Марка Гайдаврая.— І ти вже убивав?.. Убив когось?..— Уля присіла на шорстку вигорілу траву під

молоденькою грушею-дичкою, що аж повгиналась кучерявим віттям від грон маленьких округлих плодів, світліших за листя.

Марко витер жмутком трави мокру спину коня і, напевне, жаліючи дівчину, ніжно збрехав:

— Коли б убивав, не бачити б мені такої краси.

— Якої? — зблиснули невтямливо, але не без лукавого, майже удаваного остраху Улині очі.

— Мальованої,— засміявся гортанно Гайдаврай. Зустрівся поглядом з льотчиком, сказав до Улі: — Дай йому води, бо не довеземо. Віддасть богу душу.

— Сам дай,— бридливо одвернулася дівчина.— Упіймав він тебе, то напоїв би! — Зойкнула з ляку, бо мало не наступила на ящірку.

— Чого ти?

Хлопець вийняв з великої, як півмішка, торби хлібину, сало, репані на сонці, підпалені помідори, кілька цибулин у довгому степір'ї (одна вистрелила рівною гострою стрілкою). Усе те наготував Маркові в дорогу завбачливий Опикій Світоправ.

— Сідай, повечеряємо,— Гайдаврай скинув запилену сорочку і повісив її на колючу гілку дички.

— Тебе такого і чорт полякається вінчати із своєю дочкою,— пастрахана ніччю і Гайдавраєм, власне, його близькістю, підсвідомо відчула Улька, що у спілкуванні з цим нахабним розбишакою наступ — найкраща оборона.

Марко вмовк спантеличено, згорнув у купу дрібне хмизя і розпалив невеличке вогнище.

— З вогнем надійніше... Поріж хліб,— мало не наказав дівчині Гайдаврай.— Сало можна підсмажити. Люблю, коли воно пече у роті. А я піду вмиюся.— Рушив до річечки. Зупинився. Повернувся до брички, зняв з передка ручний кулемет, поклав на траву обіч вогнища і Ульки.— Ти вмієш стріляти? — запитав насмішкувато дівчину.— Напевно, тільки у хлопців своїми диво-очиськами...

Вона не відповіла. Нарізала мовчки черствий, печений на капустянім листі житній хліб.

Під першими зорями на безросій траві заграли на десятки голосів нічні «жниварики» — цвіркуни. Не тремтіли — сахались у небі заграви на заході, але не тривожив задушливу ніч грім далекого бою.

— Певне, вже близько німець, коли довкола отак стихло,— підсунувся ближче до вогню й Улі Марко.

— Я теж про це подумала. Тихо, аж страшно.

— А ти чому не їси?

— Одягнись, тоді буду їсти.

— Ач, яка бридлива! Ну-ну! — Гайдаврай невдоволено накинув сорочку на плечі.

Уперше отак серед ночі, при багатті, сиділа віч-на-віч з майже незнайомим чоловіком Улька. Хвилинами холодив їй груди щімкий страх, прозирала крізь нього в дівочому, незайманому іще, майже дитячому єстві цікава здивованість світом, собою, своєю утечею. Під сторожким награвання цвіркунів, з Марком, полоненим пілотом, зброєю на траві... Одірвавшись од матері, неначе збоку позирала на себе Улька.

Гайдаврай запитав Улю:

— А Марія твоя дівує іще?

В Улі злегка, мов травина під подихом, сколихнулись не знайомі донині паморочливі ревнощі. Дівчина намагалась погамувати їх, зазирнула навіщось у небо, немов питаючи спокою і внутрішньої рівноваги, засміялась неприродно голосно:

— Вона такими, як ти, комини мастить.

— Як це?

— Отак.— Уля промовчала про колишнього Маріїного чоловіка, бездітного директора МТС, з яким навесні розлучилась старша сестра.

— А ти — пташечка,— мовив весело Марко й спробував обняти дівчину.— Райська пташечка...

Улька сахнулась убік, ударилась боляче об диск Маркового кулемета, схопилась за приклад.

— Ти не думай, що я не вмію стріляти. Нас учили в школі.— Вона клацнула запобіжником.— Ось так. Я піду спати,— і відійшла від вогню до коней, що, пофоркуючи, їли з опалки.

— Я пожартував, дурненька. Постав сюди кулемет. Знайшла забавку.

— Ти хвалився, що такий сміливий, навіщо тобі зброя? Я тут буду спати, а ти біля свого німця. Сторожуй, бо як утече, то матимеш на свячені бублики.— Дівчина прилягла на пругкій копичці сухого сіна, поклала поруч кулемет.

— Змерзнеш уночі. Візьми мою накидку.— Він рішуче ступив до дівчини.

— Не підходь! — Уляна схопилась за зброю.

— Тю, теля дурне. З тобою й до гріха недалеко.— Марко застебнув на грудях сорочку.

Кинув Ульці зіжмакану брезентову накидку. Вона впала на голову дівчини, й Марко засміявся, потім підійшов до полоненого і зв'язав йому руки Оникіевою сирицею.

Тільки-но привидівся у сні Ульці Марко, гологрудий і опалений дівочим соромом, як почав він її будити. Стояв над дівчиною, тримав у руках ручний кулемет, і Улька настрахано й невтямливо спросоння дивилась то на Марка, то заглядала в нічне небо над головою хлопця, де раптово, як сон її, обірвалась висока, зрушена смертю зоря, спалахнула яскраво й тривожно, зникла, полишивши по собі блідий миттєвий слід.

— Поганенько ти себе вартуєш,— скалив білі зуби Марко.— Так іще в полон захоплять небесну красуню. Ото щасливий хтось буде!

Улька відчула з голосу Марка, що він нічого лихого не замислив проти неї. Усміхнулась хлопцеві, потягнувшись молодим сильним тілом під брезентовою накидкою.

— Їхати будемо. Після війни одіспишся,— ледве погамував себе, щоб не пожартувати грубо.— Чуєш, уже там, куди маємо втікати, гримить. На сході. Якщо попадемося з отим,— показав на льотчика в бричці,— хана нам. Улько,— мовив ніжно, майже благально,— повертай назад додому. Я, може, і проб'юся.

На сході, повище струмка, утікав виразною сірою смугою Катеринінський шлях. Там справді погримувало. І з півдня, і на заході, де полишились Буг та острів, грали в небесах зловісні сполохи, анітрохи не схожі на грозові. Грозові не такі затяжні — раптовіші, легші, різкіші, навіть коли гроза далеко.

— Я з тобою.

— Треба мені ще цього: з тобою воювати. Не бабське то діло — війна.

— Я не баба,— образилась дівчина.

— Я не жартую.

— Марку...— Вона втямила, що він усерйоз намислив спекатись її.

— Не проси. Вертай додому, поки ще близько.

— Хочеш?.. Хочеш, я поцілую тебе,— вихопились з її уст і опекли несподівані, як щойно ота зоря з боку Самосудів, терпкі, тремтливі, немов водяна райдуга над порогами Бугу, слова. І не спам'ятавшись, метнулась до хлопця, торкнулася гарячими губами його неголеної колючої щоки.

Розгубились обоє.

Заворушився у бричці полонений. Скрипнула ресора. Скотилась з-під Маркових ніг невидима грудка землі чи ж камінець упав голосно в срібний під зорями струмок.

9

— Ідуть! Ідуть! Ідуть!

Котилося острівним майданом маленьке темноголове хлопченя, пастушок у бузинового кольору обстряпаних коротеньких штанцях на одній шлейці та дерев'яній цурці замість гудзика. Порожня торбина, рябенька від розчавлених ягід, метлялася сірим крилом обіч хлопчика. Глибока пилюга так і стріляла з-під босих ноженят.

— Хто іде, навіжене? Чого репетуєш, як недорізане? — Филимон Товмач Всевидюще Око піймав пастушка за торбинку слизькими жирними руками (щойно скінчив білувати бичка).— Хто іде?

— Німці!

— Де?

— За Цариціною горою. Машин багато. Солдатів тьма-тьмуща! Зупинились. У старому річищі Бугу зупинились. Щоб мене грім убив!

Филимон вибрався на паперть церкви, щоб видніше було, приклав дашком долоню до очей, ковзав далекозорим поглядом протилежним берегом ріки, але нічого не бачив, окрім хмари, що висіла над високою старицею, виповзаючи повільно з лісу, такого ж, як і хмара, важкого, темно-блакитного, непевного.

— Приснилося тобі,— буркнув до пастушка Товмач і подався досолювати та ховати свіжину і телячу шкіру, на яку загодя надер дубової кори, щоб видубити її і вичинить: Филимон сам обшивав себе та сім'ю взуттям.

«Ох, і взують же нас. Ой, узують...— думав хапливо та нерадісно.— Уже взули. Ще й як, їдрі його корінь...»

Згадав про свій літопис, знайшов у повітці уже впослідженний курми маленький, кинутий біженцями сейфик (таки примудрився відімкнути його, хоч довгенько помарудився; лежала у сейфику кругла печатка самбірської скотобійні та дрібка грошей — тридцять карбованців тридцять копійок). Замкнув у сейфик свій гросбух, закопав під високим глухим парканом, межи кущів півонії, аж потім узявся за телячу шкіру, розвішав її на бантинах. Раз по раз висував лису голову у щілину й поглядав на Катеринінський шлях, який збігав з Цариціної гори вниз, до річки

й Колісникового порона. І знову нічого не бачив на шляху, хіба що достиглу на дощ грозу — темну, як вода у старих ночвах, де вимокала дубова кора, і несамовиті спалахи блискавок. Слухав грімке гримотіння грому.

Але тут, над головою й над островом, сяяло сонце. Товмач подумав зловтішно, що то сама природа стала на оборону, милосердно застує «обрані вічністю Самосуди» (як полюбляв говорити Всевидюще Око) від ворогів, що, здається, сунули на острів з народженням кожного нового покоління.

«А п'є, дурень, врешті-решт, тільки кров. Чужу, свою... Сліпота вселенська курв'яча... — лайнувся подумки, але люто, начеб уголос, Филимон і зліз на землю по скрипучій трухлявій драбині, присів на останньому щаблі віддихатись.— І хто заводить цьому германцеві той механізм войовничий? Кров'ю спливає тисячоліттями і знову пре на схід...»

Гроза хрестила блискавицями терпляче небо над Царициною горою, жалила ще терплячішу землю, раптова серед затяжної спеки. До острова довівав рвучкий вітер незримі хвилі прохолоди.

«Очищення природи, світу, але якою ціною?» — терзався хапливо-болісно думками Филимон Товмач Всевидюще Око.

Чутка про те, що ворог уже за горою, умить облетіла Самосуди.

Острів під близькою загрозою ніби зіщулився і поменшав.

Не скидалася риба на бистрині, де сильна течія зблисками притягує до себе комашву, де жирує під її метушливими грищами стрімка марена, вигулює обережний срібнотілий кленчук, тримається поверхні води полохлива красноперка...

Ні, знову ж таки, як і початок війни, раніш за острів'ян зачули ворога самосудівські пси: завалували, завили, мов гроза підземна, задзвонили ланцюгами на витертих до блиску блискавиці дротах попід вікнами господ, через подвір'я, під хлівами, млоїли терпеливу, мов каміння порогів, селянську душу, палили стару, застояну кров чоловіків, що вже відвоювались, жахали єство юних, кинутих на поталу війні.

Грюкали ляди погребів, клацали замки розписаних ликами святих, а більше — образом козака-характерника Мамая (що, як оповідала мені бабця Параска, і родом був з нашого острова), старосвітських скринь. Скриня — душа хати. Світлиця без неї — мов чоловік без жінки. Тому й замикали, як власну душу, перед з'явою навісного ворога.

З потаємною остиглою надією, а більше з безнадією, мацали жіночі очі острів'янок фотографії синів, батьків, коханих на побілених під трійцю стінах, зупинялися на

образах. Але ті, як завше, навіть найдорожчі, в срібному окладі, мовчали. Мовчали — і край.

«Вони завжди мовчать. У голод. У мор. У війну. Навіть тоді, коли безневинне немовля оддає богові душу... Якому богу?.. Самій землі. Бо нащо, питається, господу богу немовляча душа?» — печалилася Насташка Гайдавраїха тим, що, не знайшовши чоловіка, так необачно й болісно розминулася із сином, Марком. Заплющила очі, знесилена, яритулилася до шорсткої стіни своєї хати, вся у пронизливому промінні сонця, що стовпами падало крізь веремію грози.

Музика і завплемпунктом Ілько Римський сидів на кухні, підперши нестрижену голову довгопалими руками, виплакавсь і дивився сухими солоними очима в розчинене на Буг вікно, але ріки не бачив.

— Ворог увіходить, а він... сидить, як пень гнилий,— чи то з презирством, чи то звинувачувально мовила Римському дружина Софія.

А Ілько вторив собі одне й те ж:

— Усе втекло. Нічого не зосталось. Гамба. Кінець світу. Коли така краса, як моя Улька, втіка, тоді пиши — потоп, кінець світу, «времени и пространству»... Нема. Нема,— крутив чоловіка на чортовому колесі хмільний відчай.— Коли пропаде краса — кінчається чоловік і світ. Ех, собача доля... Гицляча! Японський бог! Будьонного на них. Кавалерії!!! Кавалерії!!! — закларнетив знову плачем.

Яків Колісник сидів у порожній будці на вологих, прохолодних сітках. А Панько Без'язикий виприндився: зодяг нову шовкову сорочку, хромові чоботи Маври, поголився, аж туманилася шкіра на щоках, і його драглисто-сіренькі очі злилися із лицем в один колір, і новонароджене серце знову було при Панькові, муляло груди радісною присутністю, наче гамапець з базарною виручкою за вдало спродану худобину, птицю або хліб.

Згадав про свій сон і здригнувся. Чоло у вмазанім Маврою в стіну люстерці пішло болісними брижами зморщок, та махнув байдуже рукою, мовляв, спиться — то й сниться, і подавсь, приджендженурений, мов на сватання, снідати на кухню.

— Зі мною підеш? — запитав Мавру й погладив перед собою на столі пишний, але трохи підпалений збоку коровай. На нім, за самосудівським давнім звичаєм, був витворений острів: тістечкова церква з хрестами, обсипаними до сяєва цукром, школа, конюшня і воловня, акуратні ряди хаток

(Панько знайшов і свою хату, найбільшу, виліплену до деталей; зрадів думці, що, мов на карті, може показати, де він, Панько Без'язикий, «живе» на кораваї), напівзруйнований монастир єзуїтів-доміпіканців — притулок острівного гадюччя; міст, а на протилежному боці кораваю-острова — Колісників порон. Беручка до роботи Мавра з опівночі, щоб догодити чоловікові, ворожила над кораваєм.— Так підеш?..— Не міг намилуватись тим витвором Без'язикий.— Ні, не підеш,— вирішив раптом.— Не жіноче то діло. Та й чоботи я взув твої, а босою — негоже.— Випив для хоробрості чарку, але не закушував, бо вже нудило кілька днів відтоді, як падав на Панька німецький літак. Закурив, загорнув коровай у довгий рушник (вишитий іще Паньковою покійною мамою Мотрею) з великими чорно-червоними жарптицями, що порозпускали свої пишні хвости аж у малинові пацьорки китиць. Постояв трохи на порозі сінешніх дверей і вийшов на вулицю.

Гроза на тім боці Бугу вже вгамувалася, вітер погнав темно-сизу хмару до обрію і разом з нею кволі громи та охляле поморгування блискавок. Знову мирно заголосили півні, вибиваючи з крил пилюку, наче острах перед новою грозою. Але вона взяла та й поминула острів. Вітер приніс од ріки паморочливий дух татар-зілля і знову, обганяючи Панька, що тиснувся до острівних, здебільшого низьких кам'яних тинів, летіли в поля та ліси за взяткою роз'єднані Микитою на малі пасіки працьовиті самосудівські бджоли.

Морилася у забутих на дні Бугу вершах щука-ненажера, наковтавшись живучих в'юнків, з животом, наче знову, як раньої весни, мала метать ікру, і в'юни живородяще вибиралися знову крізь пащу із черева щуки.

Без'язикий зайшов у прибережні лози, де над річкою по неділях і святах збиралися острівні дядьки та парубки, грали в гарби, підкидного дурня або в очко. Навпроти хати Колісника — буфет «Дніпро», вифарбувана в голубе продовгувата будка і громовідвід над буфетом. Усе те: нетутешню назву та й громовідвід над буфетом — вигадав племінник діда Копитченка Діалектика Никифір, але громовідвід таки не врятував буфетника, погорів при першій же ревізії... Панько присів на гладенький, рівний камінь, вишліфуваний до коштовного блиску сідницями не одного покоління самосудівчан. Чекав, коли ж нарешті появиться хто на тім березі, бо чомусь зранку вбив собі в голову, що першим має ступити на острів тільки високого звання німецький офіцер.

— Ах ти господи! — ударив об камінь темною рукою.— Забув сіль і сільничку...

Побіг, дрібно перебираючи коротенькими ногами, стежкою через левадки при березі, попід порохняву задуху густих перестиглих конопель, межи важкоголових соняхів, які гамселили в щоки, груди, по лисій спітнілій голові. Захопив сільничку з кухонного стола й подумав: «А чого ж то ховатися по левадках, все одно побачать!..» То повертався до порона вже серединою вулиці, не позирав крадькома вбоки, чи дивиться хто на нього і його коровай у руках. Втупившись очима у рудий вершок Царициної гори, розрізаний навпіл Катеринінським шляхом, ішов прямо, рівними кроками, ніби на муштрі. У тісній вуличці біля воловні раптом упав на Без'язикого нутряний окаянний жаский рик. Панько ще не дібрав, чиє то ревіння, тільки встиг подумати, що то сунеться на нього давньою і глибокою, виїжджженою у річкове дно дорогою щось грізне й важке, бо двигкотить земля, наче млин, коли пустять на колесо воду. Аж тут зблиснуло перед очима Панька металеве кільце, точнісінько як у зрізі жерло гармати, яку приволік учора на майдан Яків-поронник. Вуличка була всуціль накрита здичавілою вишнею, бузиною, непрохідним люцієм з боків, блідолистою у гущавині акацією, й здавалось, що жоден промінчик не проника в цю душну, моторошну тишу, у вологі сутінки вулички.

Але блискуче металеве кільце, яке не встиг добре розгледіти Панько, було якимось дивом. Він злетів птахом (з крильми рушника, на якому жар-птиці, вишиті мамою), пробив головою густе шатро заростей над вуличкою. «Поки що ні до раю, ні до пекла не долетів,— записав у своєму літописі Филимон Товмач Всевидюще Око.— Завис над Сербським кутком униз головою, що, хоч і не вчена, все ж важила більше, ніж решта схарапудженого тіла Без'язикого».

— Фюрер! — зойкнув Панько й завмер, споглядаючи вологу твердь землі.

«Знаменитий самосудівський чистокровний бугай, що його, мов посла або високе начальство, возили на всі виставки, прикипів до Без'язикого своїм единим, налитим кров'ю оком і намірявся чорними (мов хрести на крилах німецьких літаків) рогами таки докинуть сторожа у царство боже, а мо', й у саме пекло». (Це знову веселим почерком дописує пригоду Без'язикого з бугаєм Филимон Товмач).

Панько не ворушився, слухав, як поволі тече по грудях і животі горілка з розбитої пляшки у кишені, але думав,

що то його кров. Бугай Фюрер, важко сопучи, понюхав коровай, що якимсь дивом ніби приріс до Панькового живота, відтак заходився ласувати Улитиним витвором. Спочатку з'їв посріблену цукром острівну церкву і воловню, затим монастир єзуїтів-домініканців, що так і не зуміли навернути «до віри» острів'ян (хіба що пришелепкуватого прапрадіда Панька Без'язикого Тимка Скарабея, який усе життя те тільки й робив, що шукав по берегах Бугу знамениті гайдамацькі скарби, але, помираючи, попросився назад у православну віру). Потім підійшла черга й рівним рядам пригнічених хатин на короваї під товстуватими тополями, що свічами оточували коровай-острів. Далі бугай виїв усю середину, але, занюхавши горілку, зачмихав сердито й, ревнувши єрихонським голосищем, покинув Без'язикого. Тут Панько став знову віруючим, принаймні в ту хвилину страху та розпачу вирішив, що, як тільки почне правитися у місцевій церкві (а повинно — германець віруючий), поставить усім святим по свічці на карбованців чотири.

Бугая нарік Фюрером завідуючий самосудівським племпунктом скрипаль Ілько Римський за те, що сім'янник ніяк не хотів приласкати корову діда Копитченка. Дідові те сподобалося, і він роздзвонив по острову нове прізвисько знаменитого бугая, якого офіційно звали Сентиментом. Якраз у ті дні був підписаний з Німеччиною пакт про ненапад, і десь тижнів за два-три завітав у Самосуди уповноважений з райцентру в справі «політично незрілого» Римського.

— Ти!.. Варить твій кабак недостиглий, що таке політика? — вирячився на Ілька уповноважений.

Скрипаль упізнав у ньому сина Шмуля Лойцкера, що до революції й опісля їздив одноконкою по місцевих селах і хуторах, збираючи ганчір'я, металобрухт, кролячі, заячі, лисячі, свинячі, навіть собачі шкури, роги, міняв їх на гудзики та гребінці, гицлював на додачу, себто ловив по району блудних псів і заразився від них сказом.

— Не знаю,— стенув вузенькими, але рівними плечима Римський та напустив на лице такого пришелепкуватого всміху, що уповноваженого аж знудило від його виду.

— Так ми тобі пришиємо рочків «надцять», тоді взнаєш, що таке політика.

— Я, товаришу вповноважений, сам бог бачить, за мир і ненапад. Хрест святий! — забожився щиро Римський.— Я трудоднів знаєте скільки виробляю? Більше тисячі на рік. Ніхто стільки на острові не має...— мацав Ілько солодким поглядом дорогі цигарки уповноваженого, але попрохати

соромився, а ядучого самосаду перед начальством смалити не наважувався, аби не споганити такого аромату. «Герцоговина Флор»,— прочитав Ілько і додав: — Я бугая пускаю на корів і стежу, аби породисте стадо не перевелось на острові. Оце й уся моя політика.

— Як ти прозвав бугая?

— Сентимент. І по документах його так. Зараз принесу.

Уповноважений розстебнув металеві гудзики зеленого, напіввійськового крою піджака і витер носовиком лоба.

Дивувався Римський, що такий, певно що вчений чоловік (хто з острівних дядьків не любить поплескати язиком!) приплів республіканського рекордсмена, чистокровного Сентимента до політики.

— Як ти кличеш бугая?

— Та жарт то, товаришу начальник! — зойкнув Ілько, здогадавшись нарешті, в чім звинувачують його.— Так, до слова бовкнув хтось. Одноокий він у нас... і з Германії...

— Помовч! Гер-р-рманія! Політичного моменту не розуміеш.

Увійшов голова Пачіска Григорій, увіткнув широкі долоні за пояс на животі. Той жест знав кожен острів'янин, і Римському, ясна річ, він нічого доброго не передвіщав, хоча, сказати по правді, голова колгоспу і лаятися не вмів, а якось з поваги до його доброти побоювалися Григорія самосудчани. Пачіска покликав до кабінету вповноваженого, довго вмовляв його, мало не просив за Римського, мовляв, чоловік без освіти, хіба ж варить дурною кебетою, що бовкнути. Але в племінній справі він чи не єдиний тямущий чоловік у районі.

— Ти мені говори правду,— вперто тримався свого уповноважений. Він, окрім усього, мав на увазі ще й капітал, який Ілько наживає на колгоспному бугаєві.— Сам знаєш, що півайону водить до колгоспного бугая корів. А твій Римський грошики лупить!

— Е-е, ні, шановний! На це є квитанції. Доход маємо. Тут мене не обведеш довкруг пальця... Слухай, дорогий, ти, певне, й не снідав сьогодні, а все куриш, куриш... Не шкодуеш здоров'я, бачу я,— дивився співчутливо на уповноваженого Пачіска.— А в мене рибку — таких линів, що зроду не бачив, здає бригада,— і тицьнув пальцем у вікно, що дивилось на вранішній Буг.

— Мігрень проклята,— пожалівся уповноважений і приклав вказівні пальці обох рук до висків.— Нішо не помага.

— Є у мене і проти мігрені.

— Ет, я уже всі ліки перепробував.

— А буркун молодий на спирті пробував?

— Ні.

— То-то. Як рукою зніме,— дипломатично прибріхував лукавий Пачіска, згадав про Ілька і додав: — Без Ілька колгоспний оркестр, знай, розпадеться. Як пить дать, розпадеться. Капельмейстер Оникій Світоправ уже на ладан диха... Скрипка є скрипка. І перша...— Умів та полюбляв Григорій Пачіска так тонко переконати та посміятися над кимось, що ніхто й не помічав великодушних кпинів і не довисав розумом, щоб ображатись.

— Я йому сам всиплю, цьому Римському! Ой, всиплю! До нових віників пам'ятать буде. Ти не сумнівайсь, шановний. Маріко! — гукнув посильній, що сиділа під телефоном на стіні.— Поклич Римського! А ти, дорогий, прогуляйся...

Тож проминула біда, яку накликав на нього дід Копитченко. Щоправда, таки помстився Ілько дідові за ту халепу. Під час чергової женячки Івана з нетутешньою молодичкою, рум'янощокою Гапочкою, так напиляв їй хтиво-хмільним голосом скрипочки, що тільки бачив жіночку дід Копитченко. Пересватав Римський Гапочку за свого кума Петра Громороду з сусіднього села.

...Донині ніхто достеменно не зна, хто напустив на Панька Без'язикого Фюрера. Одні твердять, що знечалений Ілько Римський зробив це через те, що утекла Улька світ за очі з Марком Гайдавраєм; інші — що бугай зірвався з прив'язі сам, бо Ілько третій день не годував його і не поїв.

Та хоч би там що було, парубоча доля таки попоносила Фюрера-Сентимента по окривавленій землі. Кажуть, попрацював він ще добре, коли повантажили його і відправили до Німеччини. Дивувалися його турячій силі та темпераменту, темній, як воронована сталь, шерсті, доки не натрапив на свого грізного пестуна по закінченні війни під Потсдамом, у стайні глухонімого німця, рядовий Ілько Римський. І повернувся разом із Сентиментом, вже не Фюрером (так більше його не звали), на рідний острів у Самосуди.

...Панько ледве звівся на ноги, лютував безголосо з болю на псів, що доласовували після бугая коровай. Витрусив зі спідньої кишені піджака осколки пляшки. А трунок був панський: коли громили маєток пана Бунецького, спізнився туди Без'язикий, то й дісталась йому лиш ця квадратна кришталева посудина.

Повернувся додому, і дружина жахнулась його вигляду.

— Це вони тебе так стріли? — мала на оці німців.

Панько мовчки зняв з мисника черству хлібину з поцвілим сподом, насипав у вцілілу сільничку темнуватої крупнозерної солі, переодягся у сяку-таку, вже не святкову одежину, змахнув долонею пилюгу із затісних, на високих тонких каблуках чобіт. Побіг уже не вулицею, а левадками до порона при березі правого рукава Бугу, де тремтіла-палала срібним лякливим вогнем на погрозовому вітрі висока безверха осика.

10

Рух вселенської історії Филимон Товмач Всевидюще Око ототожнював іноді з власним існуванням. Розуміти це, напевне, слід було так: коли гараздиться мені, то й світові має бути добре... Филимон розумів хисткість своїх внутрішніх настанов та переконань у контексті багатьох ідей і намагався боротися із собою, особливо після того, як упродовж трьох років, знову ж таки на свій кшталт, але вже в меншій мірі тлумачив усі дев'ять книг «батька історії» Геродота. Він, зрештою, дійшов висновку, що тільки там слід шукати науку об'єктивності: старість сама собою вимагає об'єктивності та прямує до неї. Але тут підстерігала Филимона Товмача Всевидюще Око ще одна капосна складність: він намагався подати у літописі Самосудів усі більшменш значні події безсторонньо, та, коли взяти до уваги те, що майже половина острів'ян була близькими та далекими родичами самосудівському історику, спробуй утриматися на ковзькій нитці істинної об'єктивності.

Слід сказати, що й численні родичі Филимона, спершу накоївши чогось, потім довгенько прискіпувалися до рахівника, як він усе те, в якому світлі записав. А Кривенький Пантелеймон Товмач, троюрідний брат Филимонів, острівний весільний забіяка, навіть віддухопелив історика за те, що, як передали Пантелеймонові, назвав його Всевидюще Око у своїй історії «викопним, доісторичним Нероном».

І у Филимона Товмача була скрипочка. Недешева. Вимінял її у голодовку за мішок притухлого проса в якогось довговолосого, як попик, чоловіка. Він клявся дивним, нетутешнім Страдіваріусом, що інструмент вартий того, навіть просив за скрипочку три мішки проса, але час був настільки не музичний, що Товмач обміняв скрипку на один мішок. Щоправда, стало йому жаль бідолашного, догнав

його аж за Бугом, на Царициній горі, вернув додому, нагодував, дав у дорогу шмат сала, ще й папушу тютюну й, мов рідню із храмового свята, провів на Катеринінський шлях, за скіфську могилу.

Була у Филимона Товмача скрипочка, але не блукав він із нею, як «замузичений горілочкою» Римський побузькими завше гостинними селами та хуторами. Ні. Мов ікона, висіла вона у невіруючого Филимона на покуті над сімейними фотографіями. І мало хто чув у Самосудах, як грає Товмач. Так і помирали, не почувши її характерних струн.

А ще коли над'їхали до Филимона аж із Москви два знаменитих знавці музичних інструментів і запропонували за скрипочку такі гроші, що у самосудівського рахівника від ціни обертом пішла голова, поговорювали, що можна було вільно чотири або п'ять добрих корів придбати за ту суму, але Товмач, попосумнівавшись тяжко дві ночі, відмовився навідріз пускати з рук такий вельми коштовний струмент. Відтоді взагалі не знімав зі стіни скрипочку гоноровитий Филимон. Та зараз, нарешті розправившись зі своїм бичком, заходився знову рахівник переховувати сейфика, де вже над його літописом лежала загорнута скрипка. Закопав біля будки свого чи не найлютішого на острові пса Скіфа. Зайшов утомлений до хати, але не поспішав говорити дружині Секлеті про нове захования родинного скарбу, хоча достеменно знав, що в такі лихі часи іще хтось, хоча б один, повинен знати про місце зберігання... Узяв корито, де лежали бичкові тельбухи, подався мовчки до Бугу полоскати їх. Побачив у лозах, коло порона, Панька Без'язикого, що завбачливо загорнув хлібину в піджак і сидів у непрасованій сорочці, мовби нічого не сталося, на камені острівних картярів.

— А я гадав, рибку ловиш,— сказав замість «добридень» Филимон і підсів до Панька.— Курити маєш?

— Та ти ж не куриш,— здивувався Без'язикий.

— Еге, в часи такі і вогонь навчишся ковтати... Як той циркач позаторік у клубі, пам'ятаєш? — крутив невміло козячу ніжку з Паньковим молодим самосадом рахівник.

— Собачі часи,— зітхнув Без'язикий.

— На тебе що — знову літак падав? — запитав насмішкувато Филимон, побачивши на Паньковій голові грушеподібну синзо-синю гулю.— Іще німці не вступили, а тобі вже пора по інвалідному пенсію платити.

Без'язикий мовчав. Утявсь болісним зором у кілька сірозелених постатей на другому боці Бугу, де щойно гайда-

макувала буйна гроза. Лапнув, не дивлячись на Филимона, гарячою рукою по гострому коліні рахівника, мовив тихо, ніби зітхнув:

— Гляди, Филимоне, прийшли. Вже прийшли. На тім боці.— Панько встав із каменя.— Я так і знав.

— Що знав?

— Та німці!

— Ну?!

— От тобі й «ну». Не бачиш?

— Бачу,— підвівся й собі Товмач.

Зачепив Паньків піджак край каменя, і з одежини скотилася на пісок прицвіла на споді житня хлібина, а з неї і сільничка розсипала крупну бруднувату сіль на Филимонові черевики. І хоча Филимон Товмач Всевидюще Око й за свого недовгого нарубкування не встрявав у вуличні бійки (він як чоловік освічений взагалі зневажав рукоприкладство), у хвилину ту, коли впала йому під ноги Панькова тоненька, як перепічка, хлібина, а на тім березі вже стояли вороги, вперше у житті... (Зрадив Филимона його «просвіщений нейтралітет»,— цитую його літопис; далі йдеться про те, що «чим освіченіша країна, тим менш войовнича вона...»). Тож ухопив Филимон Без'язикого за барки, бо всяке було на острові, але відколи пам'ятають себе Самосуди, ще ніхто й ніколи не виходив зустрічати ворога з хлібом-сіллю.

— Ах ти, недоноску куркульський! А я думав, стерво смердюче, ти забув своє!

Без'язикий уже харчав у Товмачевих руках, але після здибанки з бугаєм раптом дівся кудись страх Паньків. Чоловіки з уламками лайок на окривавлених бійкою губах качалися по піску, перекинули у воду Филимонове корито з тельбухами, то розходились, то знову стиналися у лютій, не старечій бійці.

Німці спершу з цікавістю дивилися на Филимона й Панька, потім кликали порон на свій берег, але ні Яків Колісник, що спав у поронній будці, ні тим паче сторож і рахівник не чули тих чужомовних голосів. Тоді маленький і схожий своєю вирлоокістю на діда Копитченка німець, не цілячись, пустив голосну чергу по Товмачеві та Без'язикому. Кулі ф'юкнули синичими голосами над чоловіками і збили кілька срібно-сивих листків лози. Филимон з Паньком розійшлись, стояли збліднілі, не бачачи один одного, з таким виглядом, неначе опустилась межи них висока, непроглядна стіна.

Першим спам'ятався Панько. Витер на губах кров рука-

вом, підхопив хлібину, побіг, закидаючи ногами в боки, до порона.

Фашисти «хором» ударили з автоматів по порону й темній квадратній будці на ньому. Кулі ляснули по воді під линвою, що провисала, блискуча й вигнута, від берега до берега, сіконули спокійні комиші, закуріли сухим намулом.

Скинулась у сазі сполошена риба, і течія винесла із заріччка на чистовод величезного, як чоловік, пораненого сазана. Рибина билася, кривавила воду, здіймала колами хвилю, намагалась пірнути в глибину й не могла, тільки сяяла під сонцем великими тьмяно-перламутровими рядами луски.

Оторопілий Без'язикий замахав безладно руками до того берега, і звідти перестали стріляти; забіг на порон, але Яків-поронник уже прокинувся, мовив сонно-стривоженим голосом Панькові:

— Думав, іще гроза... Зрешетили будку... Я лежав унизу. Набрався страху, як сірко бліх.— Не поспішаючи, як завжди, погнав порон на бистрину.

Юзя-дурника теж принісе лихий до переправи. Побачивши на течії пораненого сазана, зареготав радісно, скинув похапцем коротенькі діряві штани, картату сорочину. В Юзя засмагле, доросле і сильне, як у борця, тіло, тільки голова надто вже маленька. Округлі й порожнисті вистарілі очі, великий рот, яким, здавалось, нещасний міг би проковтнути власну хвору голову.

Глупа природа повелася з хлопчиною чи не так само, як і з Німеччиною у тридцять третьому, але Юзь був зовсім не агресивний, навпаки, добрий і кумедний, часом видавалось, що він тільки прикидається юродивим, блазнює.

Пішов під воду — і не стало Юзя.

«Утопився,— подумав про Юзя Филимон, поглядаючи то на ріку, то на німецьких солдатів на тім березі, то на порон, що відчалив від острова. Понурий Яків стояв біля своєї будочки, а Панько щосили крутив ручку, наче хотів завести в природі якогось невидимого, німого до його зусиль мотора.

Юзь, перетнувши рукав Бугу під водою, вирнув мало не під ногами фашистів, що сиділи на греблі. Ті сполошилися, дехто хапнувся за зброю, потім сміялись голосно й не без цікавості розглядали хлопця.

Юзь, напевне, щось втямив, а може, й злякався чужого белькотання і вигляду солдатів, бо миттю зник під водою, виплив на поверхню річки вже коло рибини, що борюкалась з виром і течією, яка несла її на пороги. Схопив сазана

за кругле темно-срібне жабро. Риба вдарила Юзя блискучим роздвоєним хвостом по маленькій голові, остриженій Яковом Колісником під нулівку напередодні свят (до порона у будочку приходило самосудівське чоловіцтво, як до цирульні), пішла під воду, виринула знову, ніби хотіла подивитись на ошелешеного ударом хлопця.

Німців розважало борюкання Юзя з велетенським сазаном. Вони вигукували щось своє, прицмокували, посвистували. Але за другим разом Юзь таки увіткнув кулак крізь зябри в рот сазанові, гріб щосили однією рукою, утікаючи від бистрини, яка ближче до оброслого темно-блакитним слизьким мохом каміння порогів усе більше біснувалась, шаленіла. Їй під силу було не те що чоловіка, а коня збити з ніг. Інколи виникало таке враження, наче не Юзь тягне рибину до острова, а сазан несе його за собою, збиваючи хвостом у вогненні іскри воду.

«Здуріє село, як цей бідний, пришелепкуватий хлопчина, під цими стервоїдами...» — думав Филимон про ворогів, дивлячись, як вибирається з річки дурник. Коли той узяв сазана на плече, хвіст його сягав до землі.

— Тікай додому, а то матимеш рибу! Гайда! — гримнув на Юзя Товмач.

Дурник реготав на всі левадки, то опускав напівживого сазана на траву та сідав на нього верхи, і рибина скидала Юзя з себе, то роздіймав його глупувато-округлого рота та зазирав у нього.

Порон був уже посеред Бугу. Панько вже парував кислуватим потом, женучи його до того берега, і глухо гула напружена в струну металева линва над рікою.

— Гляди, бо гилу заробиш,— мовив понуро Яків Колісник і сплюнув у воду, де на течії, звиваючись по-гадючому, коливалися тонкі брунатно-темні водорості.— Допався, як голий...— І лише тепер помітив, що німці, мокрі, як хлющі, скидають одежу, хазяйновито походжають у чому мама народила берегом; темніє зброя у прибережній яскраво-зеленій траві.

— Усі, коли уважно придивитись, голі на війні. Від страху.— Це сказав Без'язикий і ще більше розгнівив Якова, і той подумав, грішним ділом, чи не потурити йому Панька з порона, як банку позавчорашніх черв'яків, просто у Буг; на пиці Без'язикого тремтіло стільки неприхованої мстивої радості, що поронник гидливо скривився.

Порон ударився об берег, і в Якова похололо в грудях: не від страху (чолов'яга він був не з полохливих), а від

раптової, болісної, мов важка рана із закипілою кров'ю, лютої думки, що ворог отак безборонно, навіть голяка, може з'явитись на березі його ріки й знахабніло прогулюватись. Щось надірвалося у Якова. І почувався він у ту хвилину так, наче увесь світ, навіть рідні сини зрадили його.

Він не зійшов на берег, а Без'язикий блазнювато-непевними крочками вже підносив на тремтячих руках хліб пристаркуватому приязно всміхненому струнку німцеві. Звання його (єфрейтор) настільки розчарувало Панька, що він, ніби в ярмі, закрутив убоки головою, кашлянув і забув ті високі вітальні слова, які готував задля такої оказії чи не щоночі, коли засинала недремна Мавра, відколи почалася війна.

Німець застебнув на животі широкий ремінь, узяв хлібину, але не поцілував її, а передав голому солдатові, схожому на Івана Копитченка, вийняв із рюкзака, що лежав у траві біля автомата, довгу зелену баклагу, відгвинтив кришку, налив у неї сіруватої рідини й простяг Панькові:

— Пий, Іван.

— Я... не Іван,— розгубився Без'язикий.— Я — Панько. Панько Кіндратович Без'язикий.

— Карашо-карашо. Пий,— докинув щось неголосно по-німецькому солдатам, і ті заіржали, надриваючись од реготу.

Панько випив і озирнувся на Якова з таким виразом на обличчі, неначе хотів сказати: бач, виходить, і вони люди, а ти...

— Ком-ком.

— Ні,— похитав сивою головою Яків.— Не вживаю.

Солдати квапливо сходили на порон, одягаючи на ходу мокрі мундири. Панько, пітніючи немилосердно, мовби то сходило-витікало з чоловіка прокляте ним минуле, погнав Колісникового порона до острова й села на нім.

— Воли! — крикнув на Панька єфрейтор.— Треба воли. Багато волів. Трактори і воли. І ти,— оглянувся на Колісника німець,— за волами. Тягти машінен. Там,— показав стволом автомата на Царицину гору, що, вимита грозою, сяяла рудою, вигорілою травою при вершині.

11

Чим нагальніше та голосніше чулося попереду гримотіння невидимого фронту, тим жвавішав, навіть веселів німецький пілот у бричці позад Марка та Ульки. Сьогодні вранці,

коли зупинив Гайдаврай коней погодувати, льотчик навіть прикрикнув було щось невтямливо-чуже та погрозливе на Улю, і розлючений Марко мало не прибив його, та дівчина зупинила.

— Коли не доберемося до своїх, зроблю з нього ангела. Хай летить туди,— показав на небо Марко,— звідки прилетів.

Тільки вйокнув на коней, як з-за повороту лісової дороги, металево стогнучи, ніби нізвідкіль, вихопився німецький танк.

Гайдаврай щосили рвонув на себе вологе реміння віжок, коні здибилися, пилюга, здійнята копитами та колесами брички, обігнала виїзних, і танк зник за нею. Ловлячи слухом важке нутряне ревіння танка, Марко розвернув коней і погнав назад.

Лісок, яким, здавалось, так довго їхали, раптово закінчився.

Танк вистрелив, і майже водночас з коротким сухим звуком пострілу вибухнула перед кіньми червоно-чорним спалахом грунтова дорога. Коні в шаленому галопі тільки конвульсивно здригнулись.

— Скачи! На землю! — рвонув Марко дівчину за плече й відчув, що Улька зовсім легенька.

Дівчина виплигнула з брички.

Марко впав лицем у шорстку траву (полин!), наразившись животом на диск кулемета, і від болю не міг звести подих, тільки німо то розкривав, то закривав рота, мов рибина, викинута з води на берег.

Танк вистрелив знову, і Марко, вхопивши нарешті у легені гаряче повітря, побачив, як змішав вибух снаряда в жасний клубок бричку, коней, німця.

«Отак... Отак і війна скінчиться... вам»,— майнула підсвідомо якась незалежна, люта і радісна думка.

— Марку! — почув Ульчин зойк.— Ти живий?

— Ні. Мертвий. На сьомому небі, в приймальні самого господа. Довго він думав-гадав, як від мене, грішного, спекатися. Вирішив, що не підходяща моя кандидатура ні в рай, ні в пекло.

— Ну й брехун же ти!

— Я кажу йому, що у нас усі з діда-прадіда мають у раю постійну прописку, тому й прізвище в нас Гайдав-рай. Та Петро, капосний дідок, уперся, не пустив у рай. Халепа.

Марко визирнув з рову на шлях.

Танк зупинився біля коней, що лежали на дорозі, і потрощеної брички. Танкісти в темних комбінезонах про щось сперечалися.

— Тікаймо, Марку!

— Ач, упізнали, у кого запалили! У свого, їдрі ваш корінь. Вони самі зараз дадуть драла звідси, ось побачиш.

Марко витер полою лице, ухопив за руку дівчину, другою закинув на плече кулемет — побігли до лісу.

З танка гулко задудукав кулемет, сипонуло на голови прохолодною глицею, і ліс поніс углибину одноманітну луну стрільби.

— Але ж не ми його вбили,— жебоніла на бігу дівчина.— Не ми — і край.

— А хоч би й ми? Туди йому дорога.

— Ні, все-таки не ми.

— Е-е, любцю,— з нотками легкої зловтіхи говорив Марко, коли зупинилися віддихатися під високою сосною при залитій яскравим сонцем галявині.

Бурштиново, округлими кульками повиступала на золотистому стовбурі сосни живиця, і в Улькн виникло таке враження, ніби дерево багатооко дивиться у світ.— Тепер ми з тобою, любцю,— по паузі додав Марко,— зв'язані тим німцем. Його смертю...

— Як це?

— Дуже просто.

— А я не боюсь,— весело мовила Улька, і Маркові захотілось раптово обняти дівчину: така по-дитячому безпосередня стояла вона перед ним, ніби і не справжня війна була навкруг них, а так — зібралися у клубі на репетицію п'єси про війну. Та обняти не наважився, тільки мовив лагідно:

— Славна ти. А головне — не боягузка. Я подумував уже, як тебе спекатися.

— Ну, то чого не кинув? — заграли бісики в Ульчиних каро-бурштинових очах.

— Якийсь біс мене повернув. Слово честі.

— Славний біс.

— Ех, коней тільки жаль. Аж під серцем щось коле за кіньми. Ех, коні,— вони б нас до самої Москви донесли. А бричка! На такім виїзді не те що я, а королева Англії не погордувала б рушить під вінець...

Лоскотало ніздрі незрушне озонне повітря соснового лісу. Не повітря — сам спокій, тиша. І дивна спокійна рівновага (те першою помітила, але промовчала Улька) поселилася

між Марком і дівчиною така, що існує між людьми, які вік звікували одне з одним, звиклись, уподібнилися. Вони почувалися в раптовій неприродній тиші, начеб сестра і брат. Хотілося кожному вислухати одне одного до кінця, до найсокровеннішого, наче вони вже давно уклали угоду іти разом у незвідану й щасливу безконечність, де їх жде щось незвичайне, неземне, тривожно-закличне...

— Їсти ж хочу, як...— Гайдаврай ліг горілиць на злежану торішню глицю на галявині.— Таточко твій такого сидора зібрав нам у дорогу!.. Нема. Пропав вузол, їдрі його корінь.

— Чого ти лаєшся?

— Та я у світі ніколи не лаявся,— збрехав сміючись Марко, а тим часом пекла йому душу думка, що він має діяти далі. Куди йти? Як бути з Улькою? Обступала разом з невідомістю меланхолійна набридлива втома.

— І за коней доведеться відповідать, і за німця того розпроклятого, і за тебе, голубко... Отак і виходить воно, що я на десять рочків сам себе ловлю. Як дурного карася. Більше — під розстріл веду самого себе. Куди не повернись — халепа. Наче намовив хто. «И зачем меня родимая мать родила?» — протяг він сумно.

— Я посвідчу і за німця, і за коней,— присіла поряд дівчина.

— Ех ти, мій адвокате карооκий! — таки спробував обняти дівчину Марко.

Улька зупинила його руку, але не випустила її зі своєї гарячої долоні.

Марко пригорнув до себе Ульку й поцілував. Одвів погляд в золотаво-зелену таємничу глибінь лісу.

— І немає мені де сховатися од цього світу. Втекти нема куди. Разом з тобою... А втік би, слово честі! А ти? — торкнувся пальцями її шиї у смоляній чутливій павутині м'якого, мов шовк, волосся, що тремтіло від подиху.

— Я знаю...— знепевнилась вона раптом, роздумуючи над Марковими невеселими словами. Додала, вдавши на мить із себе веселу, і Марко помітив той силуваний перехід від вагання до бадьорості: — Як каже моя бабуся Наталка, не лай світ, бо і він обіймати любить... Води хочу...

Почули обоє чи не водночас далекі голоси серед лісу та гудіння моторів.

— Я ж казав, що і померти не дадуть спокійно... А ти знаєш, Улько?..— але нараз затявсь і втомлено підвівся із землі.

— Що? — сполошилась вона відчайними нотами в його голосі, подумавши: «Він не хоче кинути мене в цьому лісі...»

— Якби не ти, я, може, і шарахнув би себе,— мацнув поглядом ручний кулемет.

— Злякався за німця?.. Герой, нічого не скажеш.

— За німця? Дурниці. За себе.

— Кинь ти бавитись з долею.

Він здивувався її дорослому й іронічному глузду, підвівся. Обтрусив голки хвої з штанів, мовчки рушив у бік рідколісої низини, що світилась скісними сонячними променями.

— Світ за очі? — озирнувся на Ульку.

— А хоч би й так,— усміхнулась вона йому, ніби просила вибачення за різке слово.

Відкрилася долина з-поміж дерев над нею, де окремими островами вогню хапливо догоряло пшеничне поле. Запах паленого хліба нагадав Маркові голодний рік, коли вони удвох з меншим братом Грициком (він помер того літа), таячись від всюдисущого Панька Без'язикого, пасли свою безмолоку ялову корівчину і смажили на шматку бляхи молоду пшеницю. Зерна лунко розтріскувалися на розпеченому металі, пострілювали в лице й очі пекучими молоточками. Тож раювали над вогнем, доки не наскочив Панько і не розметав копитами свого чорного жеребця маленьке багаття.

Блиснув ставочок край долини під вічно втомленими бозна-чиєю печаллю плакучими вербами. Над блакитно-зеленим спокійним оком ставочка білів товстими високими колонами двоповерховий палац, біліла в саду скульптурна група — могутній чоловік з дітьми змагався з велетенським змієм, який обвив їх сильним, здавалось, безконечно-довгим тілом.

— Дивись, Лаокоон! — сказала Улька.

— Хто?

— І лебеді плавають! Війна, а вони плавають! Дивись, які гарні! Білосніжні. Я ніколи не бачила живих лебедів, хіба що в кіно.

За греблею першого ставочка сяяв під сонцем не затінений плесом більший став. Посередині — високий подвійний фонтан, бронзова дівчинка тримала в руках змія, і з його рота били два пульсуючі струмені води.

— Яка краса! Тато обіцяв повезти мене в уманський парк, але ж це не «Софіївка», правда?

— Не знаю,— відповів Марко.

— Звичайно, ні. «Софіївка», напевне, в місті.

Піднялися вище до палацу, і Марко побачив на тім боці долини три хрестатих танки та чорну легкову машину.

— Сідай. Уже прийшли,— сказав Гайдаврай втомлено.— Онде за ставом стирчать дулами...

— Може, покинеш, сховаєш це? — показала дівчина на кулемет.— Тоді пройдемо. Без зброї пройдемо.

— Ти ще б що мені порадила? Мудра, нічого собі. Хочеш, щоб, як цуценят сліпих, взяли? Ні, голубонько! Гайдаврай стозубий, він не задля того на волі, щоб якомусь смердючому фашистові голову в петлю сунуть. Ні, я не з тих...

— Як знаєш,— замислено мовила Улька.

12

Через якийсь час, оббігши два з половиною рази острів та наполохавши Самосуди чи не більше за німців, яких зупинила гроза в давньому руслі Бугу під Царициною горою, повернувся бугай Сентимент-Фюрер до воловні. Ревнувши єрихонським голосом невдоволеного самця (сільська череда паслась далеко за річкою), бугай розбудив Ілька Римського, що спав у яслах. Скрипаль відчинив браму, поплескав свого пестуна по гладкій черені спини, де аж позакипала піна, спровадив на місце, кинув у ясла прив'ялої люцерни. Задрімав знову в тіні старої, вгрузлої у землю по самі вікна воловні на прохолодних капелюшках лопухів. І снились Ількові дві скрипочки: його і дорога Филимонова; літають собі в небі над Бугом двома птахами, і хтось незримий усе награє на тих скрипочках, та ще й як!.. Не згірш цигана Лайта, який до революції грав на весіллях зі своїм сімейним оркестром тільки «на ціну доброго коня». І злетів у небо рахівник Филимон Всевидюще Око, упіймав свій інструмент, а скрипочку Римського жбурнув на Ілька. Римський аж застогнав від болю, розплющив очі й побачив над собою діда Копитченка, тільки зовсім молодого, як за парубкування. Здивувався — як ото міг вимолодіти він? Знову сниться, подумав. Але ще більш болісний удар у бік знову заставив Римського розплющити очі. Той же дід Копитченко, такий же юний, стояв над ним, але вже у зеленому чужому мундирі, з автоматом і дивною бляхою на грудях.

«Що за чортівня?» — подумав Ілько й запитав зло діда:

— Що за жарти? Якого біса строїш тут театр? Жити набридло? — Та побачив за спиною в нього Панька Без'язикого

з велетенським сазаном на плечах і ще трьох німецьких солдатів.

— Ільку! — покликав Римського Без'язикий.— Їм воли потрібні. Застрягла машина під Царициною горою.

— Воли? — скривився від болю у животі Римський. Підвівся з лопухів, намацав в'язку ключів у кишені.

— Веди, Ільку. Бачиш, яке діло.

Ілько нагнувся за пожмаканим кашкетом, випрямив зламаний козирок. Підійшов до брами воловні, що просвічувалась щілинами. Метнулися у протязі воловні, дрібно лопочучи крильми, сполохані горобці.

— Ти вже встиг і по-нашому навчить їх говорити? — запитав Панька Римський. Хотів іще щось сказати, але пристаркуватий солдат штовхнув його у спину дулом автомата й закричав щось грізне.

«Певне, матюкається по-своєму» — подумав Римський і теж лайнувся, згадавши свій дурний сон і Улину втечу з Гайдавраєм.

Воли повертали на солдатів рогаті голови, ляпали, відганяючи мух, по запалих здухах китицями хвостів, їх вічно сердиті після щасливого телячого віку очиська сумно та голодно поблискували в порохнявому світлі брудних вікон.

Лихий приніс діда Копитченка. Старий відчинив браму в протилежному кінці воловні, вгледівши німців, крутнувся дзигою на місці, збираючись чкурнути городами додому. Та його помітив молоденький, схожий на діда солдат і зрадів, наче рідному батькові. Сміючись, заволав радісно:

— Ком! Ком!

Копитченко постояв якусь хвилину, почухав спину об одвірок брами, де в скалках дерева висіли клапті шерсті, підійшов поволеньки з таким виразом, ніби тут він зовсім випадково. Тільки вуса в старого здригалися. Лівий був пишний і сивий (подейкували на острові, що посивів він тоді, як зрадила його остання, молоденька жіночка), другий був смоляно-чорний, закручений за давнім кучерським звичаєм, з гострим, як голка, кінчиком, хвацько задертим угору.

— Краще було б іти воювати, ніж оце дивитись,— мовив глухо до Ілька Яків Колісник.— Не взяли. Старий...

Німець у літах, напевне, уловив суть мовленого й погрозив автоматом:

— Я тобі, рус, дам фронт! — Глянув на Без'язикого, гаркнув: — Давай воли!

— Та даю ж. Даю.

Молоденький втупився у діда Копитченка, обійшов навколо нього, а старий повертав услід солдатові голову, доки вистачило гнучкості в'язів.

— O! Sehen sie. Mein Vater. Ja. Mein Vater! Sehen sie [1].

Копитченко втямкував, про що говорить солдат, і глупо всміхався. Солдати здивовано розглядали діда, молоденький щось невтямливе лопотів до ефрейтора, а той перекладав Копитченкові:

— Його батько був тут у полоні в шістнадцятому році. Пропав безвісти. Вальтер каже, що ти — викапаний батько... Ти — німець? Так, ти німець.

— Я?.. Пан хоче, аби я був... німцем?

— Ти був у нас в полоні? — поспитав ефрейтор.

— Був у вашому... в Бомберзі.

За якусь годину самосудівські воли тягли під Царицину гору до переправи чорного «опеля» з чотирма старшими офіцерами. Узбіччям розгаслого після грози, слизького, як лід, глинистого шляху, галакаючи, волокли велосипеди вимоклі до нитки солдати.

Римський і Яків йшли попереду «опеля», нижче поцобкували тихо на волів Копитченко й Микита Чарченко. Филимон Товмач Всевидюще Око зроду-звіку не брав до рук батога (як-не-як він — рахівник, освічений, і в глибині непростої, як його літопис, примхливо-делікатної душі зневажав грубу роботу), ясна річ, не вмів правувати і на повороті, над прикрою кручею у миршавих кущиках резеди та блискучих, зарошених грозою озерцях буркуну, мало не загнав машину з шофером і волами у прірву. Добре, що надбіг Панько Без'язикий. Порятував і худобину, і машину, і сполотнілого німецького водія од погибелі.

Надбігла заплакана остання Копитченкова жіночка Ксенька: повірила дурникові Юзі, що німці повели її півничого дідка розстрілювати за Царицину гору. Дріботіла босо за дідом струнками смаглявими ноженятами й мовчки полаювала пришелепкуватого Юзя. А той прошкував, гордо піднявши маленьку голову, попереду печально-веселої процесії. Був занурений у свої химерні нетутешні світи, бачив себе то пророком, то всесильним воїном, непереможним богатирем, то й сам не відав ким. Юродивий, але і він розумів юродивість війни і поневолення, яке повисло чорно-страхітливим небом над островом.

---

[1] Подивіться. Мій батько. Так. Мій батько! Подивіться! *(Нім.)*

Не тільки дядьки, а й солдати відчували парадоксальну принизливість цієї процесії з волами, яка посувалась вперед під усе сміливіші іронічні оклики погоничів. Дехто одверто глузував з начальства в «опелі» позад волів, що їх поганяли Ілько Римський і Яків Колісник.

Воли, похрускуючи суглобами, важко посувалися під гору, полишаючи глибокі серцеподібні сліди роздвоєних ратиць. Сліди ті повільно наповнювалися червонястою від глини дощовою водою.

«Печальна година. Ой, печальна. Як кінець світу, коли вже протрубили єрихонські труби»,— думав, пострілюючи мокрим батіжком, Филимон Товмач, але все ж, попри тяжку печаль, намагався не пропустити оком жодної деталі, як вступив ворог у Самосуди. Тому й не спатиме Филимон всю ніч (чи не найтривожнішу в його житті), гортатиме думками збожеволілий світ і старі наймудріші книги, шукатиме місця, де йдеться про війни, нашестя, поневолення...

...Німці вилаштувалися біля порона в струнку колону. Завмерли, начікуючи команди. Сонце дивилося колоні в спину, стріляло межи ніг солдатів рожевими гострими трикутниками. Десятки кованих, заболочених чобіт гримнули в жорствисту твердь самосудівської дороги від порона на острів,— і видалось Филимонові Товмачу, що Самосуди схитнулися під тим першим ударом, і розійшлися хвилі по обох рукавах Бугу; гойднула церква темними, похиленими врізнобіч двома хрестами.

Малий Грицик Римський споглядав великими очима на колону з-за перелазу коло криниці.

Й коли передні ряди солдатів порівнялися з хлопчиком, Грицик шанобливо, як навчала бабуся, привітався із незнайомими:

— Драстуйте!

У відповідь колона гримнула в один голос щось невтямливо-чуже, але Грицик зрозумів, що з ним вітаються солдати.

Ошелешений хлопчик аж прикипів до коловороту криниці, а задній солдат, миршавенький і кульгавий, показав Грицику рожевого, як очі у кроля, язика та засміявся.

Вантажні машини вслід за «опелем» в'їхали у довгу грізну тінь церкви навпроти школи, оточеної старим панським садом.

Дурник Юзь грав у карти з уявними партнерами, реготав густим, сильним басом, та, коли з «опеля» вийшли офіцери,

вмовк, потім закричав несамовито-радісно, бо впізнав в однім з офіцерів свого двоюрідного брата по матері, Олексу Крука. До війни той був моряком, але десь зник і років п'ять чи шість не заявлявся у Самосудах. Юзь підбіг до Олекси, погладив рукав френча, руку, потім кобуру пістолета при животі й белькотав щось до брата юродиве, ніжно-нерозбірливе. Офіцери здивовано поглядали то на Юзя, то на обер-лейтенанта Олексу Крука.

Дід Копитченко на старість став таким далекозорим, що міг за верстов десять упізнати свою моложаву останню дружину Ксеньку, штовхнув легенько під бік Оникія Світоправа, мовив єхидно:

— Гляди. Твій хрещеник! Щоб грім мене убив, хрещеничок твій, Круків Олекса! Ач, у якім строї! Наче на парад виприндився. Брехали, що втонув у морі. Видно, не за «так» його батуся заперли. А такі вже вчені були... Такі вчені кругом — не підходь. Ех, Круки-Круки... Чорні покрученики...

— Помовч! — обірвав Копитченка Світоправ.

— Він,— сказав Ілько Римський і несолодко згадав, як застукав колись на порогах (купалися серед ночі) свою старшу дочку Марію і Олексу Крука.

— У німці записався. Вивчив татусь,— досмоктував Микита Чарпенко сірий серпик недопалка, такий тонесенький, що здалеку видавалось, ніби то губи тліли в пасічника.

Крукові стало не по собі від стрічі з рідним селом, не так із селом, як з юродивим. Але знайшовся: вийняв з кишені маленьку сріблясто-чорну губну гармошку, простяг її Юзеві.

Офіцери засміялися, а радісний Юзь повернувся на своє звичне місце — на тепле, як черінь печі, вичовгане ногами каміння церковної паперті.

13

Бій уже стався. Догоряли серед перестиглого лану жита два танки, наш і ворожий, схрестившись хоботами своїх гармат, наче коні шиями. Несподівано вискочило на поле бою легкове авто, і Крук Іван розсік кулеметною чергою його вітрове скло.

Машина, увіткнувшись у спалений танк, зупинилася. На кермі легковички лежав білявою окривавленою головою ворожий офіцер, а радіо машини, настроєне на Німеччину, передавало хвацькі ритмічно-важкі марші.

Взводу Іванового не стало на його ж очах, але й атака фашистів захлинулася під кулеметом Крука, у вогні житнього поля, що шаленим полум'ям ніби захищало себе власною смертю.

Але тільки-но спробував Іван підвестися, як з-за легковички задудукав кулемет, і кулі заф'юкали над окопчиком живими голосами. Крук витер смердючим від поту рукавом гімнастерки зчорнілі, звуглені спрагою сухі губи, вилаявся голосно, бо скінчилися набої. Намацав у порожньому ранці останню обойму, зарядив стареньку («нею, напевне, ще революцію робили»), обідрану на ложі трьохлінійку, що зосталася від сержанта Миколи Ярцева.

Пригасивши відчай, почав мізкувати, як обвести круг пальця недремного кулеметника.

«Він теж, гад, зостався один. Як і я. І йому непереливки. Жде підмоги, але мандражить німчик, тому й щедрий такий на черги...» Кулеметник, то був сивуватий довгобразий німець без каски, визирнув з-поза машини. Іван вистрелив поспіхом. Німець тихо зойкнув жіночим голосом. Крук зрадів, але передчасно: кулемет змолотив землю перед його окопчиком у димчасту пилюгу.

А сонце ніби й не збиралось заходити, неначе хто прицепував його, як човна при березі Бугу, до маревного від пожежі, тремтливого обрію. Над Іваном, глибоко в небі, ширяв, зблискуючи чорно-фіолетовими крильми, неспокійний крук.

«Як душа моя,— подумав Іван.— Тільки душа моя в окопчику, а він у небі...»

Металево пекло нутро від спраги, солоною гіркотою судомило рот, а слини вже не було, й нічим було виплюнути присмак смертельного перегару.

«Присмак близької смерті...— втомлено, якось байдуже подумав Крук.— Але ж не тільки я один зараз пити і жити хочу.— Стежив-прислухався до ворога, близького й нещадного.— Він теж згоряє, бо прийшов не по своє. Згорить, навіть коли воду у флязі має...» Бадьорився, жував туге стебло люцерни, що росла блакитно-зеленим кущиком над Івановим окопом. Визирнув з шанця й примітив, що сонце нарешті почало втопати за коловид, а з радіо в машині лагідно-інтимно прозвучав м'який жіночий голос, потому знову зазвучала музика, але вже не маршова.

«Політ валькірій» передають. Не пасує ця музика тут. А може, й пасує...» — безвольно подумав Іван. Ні, музика Вагнера видалася Крукові такою ж страшною і жорстокою, як сьогоднішній бій, більше — як оце живе самоспалення

безмежного, від обрію до обрію, лану. Самоспалення — заради своїх солдатів.

«Хіба хліб розуміє, де свої, а де чужі?..» — подумав кволо Іван і виплюнув зелену тягучу жуйку з люцернового стебла на бруствер окопчика.

«І хто повірить, що я так зостався? Один із взводу?.. Дезертир — і клямка!» — нагортав у розстелену в окопчику шинелю зернисту вологу глину, згорнув шинелю у важкий клубок («Земля... свого завжди захистить...») та щосили викинув його з окопу. У ту ж мить майже бездумно, неначе винесло його вибуховою хвилею важкого снаряда, покотився із шанця в протилежний бік, вниз, де у вибалочку зміїлася темною розщелиною, починалася глибока яруга.

Кулемет задудукав голосно й часто, а Крук і не помітив, як добіг до витоку струмка, притопленого в напівсухе болітце з червонимн стеблами коров'яку. Тут же уходжена криничка в цементовому круглому пудлі, довкіл неї маленькі густі сліди овечих ратиць і давні посірілі бібки.

Іван ліг на пружинистий, коливкий берег біля кринички, обняв руками шорсткий круг пудла, побачив себе в срібній чорноті води, доторком губів до води розметав своє полохливе, невиразне, мов на негативі, відображення. Знову почув нутряно-глухий голос віддаленого кулемета. Підвів голову, побачив недалеко, в рясці болітця, меткі фонтанчики куль. Спрага була сильніша за смерть, і Крук, уже не звертаючи увагу на черги кулемета, пив довго й жадібно. А перед очима висів темнокрилий високий крук в небі, неначе рятівний талісман, потайний знак життя й порятунку.

Потамувавши спрагу, відійшов, волочачи рушницю по низенькій, вибитій вівцями осоці за темний ряд верб при ярузі. Накульгуючи на ліву ногу, яку зачепила куля (рана вже присохла), озираючись на поле бою, де сотались у небо ледь помітні пасма диму над згарищем, заспішив під східний, уже геть вичорнілий, приземлений край неба.

«Оце й уся *твоя* війна...— подумав Іван про свою голодну, втомлену самотність серед ночі, що, здавалося, пропахла наскрізь, до самих зір, гострим і нестерпним, як запах людського горілого тіла, духом звугленого хліба.— Дурниці. Це тільки початок. Початок, жахніший кінця. Гай-гай, ніби ти бачиш уже кінець. Усе ж це прийдеться одвойовувати іще більшою, тяжчою кров'ю. А прийдеться.— Притулився до прохолодного тіла високої тополі, що губилася гострою вершиною десь глибоко в небі, і зорі прозирали крізь її

негусту гінку крону.— Нехай смерть,— укралась у його єство раптова відчужена думка.— Але і ти вбив. І не одного...» — Пропливли перед ним бачені смерті ворогів і в кінці — русява, окривавлена голова молодого шофера легковички.

Крук усміхнувся до неба презирливо, як до бога, в котрого ніколи не вірував, прошептав губами в чорній смазі:

— Убив — і край.

Коли світало, в низькому тумані від річки натрапив на своїх. Кілька десятків солдатів, озброєних і без зброї збігали на низеньку, чорну, як жук-гнойовик, баржу. Вона вже погуркувала тихо мотором і била гвинтом скаламучену воду. Відчалювала, коли Крук видерся на її низенький, у старих автомобільних шинах, борт. Випрохав у молоденького, з перебинтованою рукою солдата шматок черствого житнього хліба, печеного на капустяному листі (воно полишило на споді хліба тонкі, схожі до прожилків рубчики); жував, ковтаючи крізь силу зболеним горлом, аж пекли власні невидимі сльози, гидливо ховав голодну жадібність від солдатів, а коли кинувсь поглядом до близького берега, то побачив на його пласкому, майже білому піщаному краю три чітких силуети танків. Крайній поволі наводив витовщене на кінці жерло в бік баржі.

— Повертай назад! — закричав хтось на кормі до простоволосого карликуватого дідка, що вчепився руками в блискуче стерно. Баржа зупинилася, і мотор раптово вмовк.

— Куди вертай? — запитав дідок розпачливо беззубим, шамкотливим ротом.— На мілину сіли. Я ж казав, що при цьому березі скрізь мілко...

Край коси, навпроти танків, завмерши на одній нозі, над сірою плямкою власної тіні, стояла самотненька чапля; злетіла, коли вдарив кулемет з крайнього панцерника, зависла над баржею гострим інтелігентним тільцем.

Скотилися на берег і мотоцикли, завили моторами, в'язнучи у піску, зблиснула вода в слідах коліс. Блідий офіцер у високохалявих чоботях загорланив щось до танкістів. Екіпажі миттю зникли в панцерниках, і вже всі три танки повели в бік баржі хоботами гармат.

Три снаряди майже водночас пролетіли над баржею, і різка гаряча хвиля повітря ударила Крука в обличчя. Солдати почали зіскакувати з баржі на мілину, збиваючи навколо себе воду, але тільки один із них побрів до берега й танків. Інші стояли по коліна у воді, непорушні й печальні, немов дерева, притоплені повінню.

Про гостинність Панька Без'язикого ходили в Самосудах легенди. Одначе, коли увійшли на острів вороги, Панькові, кров з носа, заволілося пригостити їх першим. Ні, не рядових солдатів мав на оці Без'язикий. Наважився, підійшов на майдані до Олекси Крука, повів шанобливу річ:

— Може б, підвечеряли у нас, Олександровичу? — назвав земляка по батькові й здмухав з його френча тільки йому, Панькові, видиму пилинку.— Стара моя спозарання порає обід,— не моргнувши, збрехав, бо тільки-но забігав додому, кинув на лаву вже околілого сазана, що його виловив на порогах Бугу юродивий Юзь, наказав Маврі варити й смажити похутчіш.

— Кому це припекло? — блимала Мавра на чоловіка гострими щучими очима.

— Старші офіцери будуть у нас. Така їх воля,— поплював Панько на брусок й заходився точити довгого кухонного ножа. Кинув ніж на стіл, гримнув сінешніми дверима, аж задимілися порохнявою старі одвірки, прикоротив ланцюг, на якому бігав пес, і подався знову на майдан.

Солдати збиралися до вечері. Напівголий, з жіночими персами німець, напевне, кухар, наказав дідові Копитченкові приправити із свиноферми кабана. В шкільному саду між пишними клумбами квітів уже куріла блакитним димком польова кухня. Тут же містився шкільний метеомайданчик, білів на високому стовпі цинковий дощомір і ледь похитував трикутним бляшаним хвостом темний флюгер.

Филимон Товмач Всевидюще Око, спостерігаючи, як лаштуються до вечері прищельці, думав:

«Ще великий Плутарх завважив, що у завойовників майже тваринне почуття голоду і що воно близьке до страху перед смертю...»

Не встиг Копитченко відійти від кабанна, як персатий німець зняв із сучка на яблуні автомат і, не цілячись, від свого живота, сіконув голосною серед вечірньої тиші чергою. Кабан рвонувся, розім'яв клумбу квітів навпіл. Кров із його ран так і цебеніла вусебіч — із шиї, голови, живота. Тварина розламала штахетну огорожу й, ніби шукаючи останнього притулку, помчала до церкви, де юродивий Юзь, немов біблійний пророк, уже не грав у підкидного з Гітлером, а, закам'янівши в споглядальному спокої, закохано дивився на першу зорю, що виткнулась із неба на заході.

«Живеш і гадаєш собі, що ти безсмертний, віриш у те, радієш тим, бо в мить ту, коли думаєш, іще живеш,— розмірковував Филимон Товмач, дивлячись на вечірній майдан з ворогами, кабаном, Юзем на паперті церкви.— Мислиш собі, що смерть десь там далеко, не в тобі. Помирають десь, у когось, а того, хто близький тобі, не торкається смерть, і тебе — насамперед... Так ми любимо думати...»

Кабан злякався на паперті Юзя, зламав ногу на кам'яних сходах, метнувся благальним гострим зором по іржавих хрестах, неначе віруючий, і впав на Юзеві вистрьопані карти, залив їх кров'ю, що враз скипілася у темні згустки.

З ганку сільради вже звисали безрушні у вечірній тиші прапори: праворуч — чорний із свастикою, ліворуч — невипрасуваний, невеличкий жовто-блакитний.

«Obris mago-cabalistica»[1],— подумав Филимон Товмач і впав в іще глибшу, як донині, скорботнішу зажуру.

Зайшло сонце, хоча сьогодні, здається, воно й не сходило.

Солдати поволокли кабана в шкільний сад, на метеомайданчик, де порався кухар. Юзь повизбирував на паперті скривавлені карти й подався додому. І потомлені жорстоким видовищем дядьки розходилися. Один Панько Без'язикий усе пантрував офіцерів, але прийшли вони до Панька без Олексія Крука, й те насторожило чоловіка, щоправда, стіл, уставлений лавочним питвом, консервами та товстими шматками смаженого коропа в тарілках ураз розвеселив начальство, а з тим і господареві полегшало. Наливаючи питва в келихи, Панько все метикував, як йому взавтра пораніш підійти до старшого, що сидів на покуті, під іконою, та нагадати про свій колишній лан за Бугом.

Коли майор, добряче підпивши, виходив у двір (Без'язикий здогадався, що то він «до вітру» або до нужника), господар кинувся провести старшого, але вартовий зупинив Панька на ганку й завернув назад у хату, ще й прикрикнув на нього.

Майор помилувався ясними зорями над Самосудами, намугикував собі якусь пісеньку, коли раптом упало йому в око крило літака з хрестом, що його, ласий до всього чужого, приволік Без'язикий кіньми додому та накрив крилом від фашистського літака стіжок свіжого сіна.

Фашист умить забув, чого вийшов надвір, а хміль ніби рукою зняло. Убіг до світлиці й звелів заарештувати Без'язикого.

---

[1] Живописна магокабалістика *(латин.)*.

Вранці, як у високе віконце-продушину шкільного льоху зазирнуло сонце, після безсонної, сповненої відчаю ночі, повели Без'язикого на допит. У просторій вчительській за довгим дубовим столом на точених чорних ногах, де стояло кілька телефонних апаратів, сиділи майор і Олекса Крук...

...Ранньої весни тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року в гамірному порту Гамбурга Олексій Крук зустрівся із земляком Миколою Чарченком, також моряком далекого плавання, але з іншого пароплава.

Був вечір, дув сильний норд-ост. Глибоким тужливим голосом стогнали за молом маяки-ревуни. Метаючись під вітром, скиглили чайки.

Хлопці радісно, мов брати, обнялися. Олексій більше півроку не був удома й розпитував Миколу про Самосуди. Ні, спершу запитав Крук про Марію Римську й по виразу обличчя простакуватого Чарченка втямив ураз, що з дівчиною скоїлося щось.

Микола мало не заплакав, коли наважився зізнатися Олексі, своєму далекому родичеві, товаришеві по одеській морехідці, що батька його, самосудівського вчителя, заарештували взимку, а Марія Римська, Олексіева наречена, народивши дочасно мертве дитя, вийшла заміж за пристаркуватого директора МТС. Пожалкував Чарченко, що розповів-довірився Олексієві про те в далекому чужому порту, й пробував якось розрадити Крука.

Той потемнів з лиця, стояв поруч односельчанина й вже, розгублений, не ловив руками поли плаща, які метляв вітер, тільки мовчав. А коли прощалися з Чарченком, запитав холодним, вичужілим голосом:

— За що взяли тата?

— Не знаю,— картав уже себе подумки Микола за зізнання.

І мов у камері-одиночці, була Олексіева ніч у його кубрику. Великими сліпими зіницями бурі біліли два ілюмінатори над ліжком. Постогнували в нутрі корабля дизелі під ранок, коли Крук зійшов непоміченим на берег. Сидів у наскрізь промоклому скверику над портом і, немов на власний похорон, дивився, як повільно важким тілом відчалює рідний корабель, і маленький темний буксир, несамовито голосячи сиреною, виводить його за мол і за маяк, у відкрите, збурене, несамовите море.

Наступного вечора, голодного та без гроша в кишені, заарештували Крука. Допит за допитом, погрози, звинувачення у шпигунстві. Коли зізнався Олексій, чому покинув

корабель, з'явилися підозрілі суб'єкти, що звали себе «лицарями вільної України», були безконечні розмови про самостійну державу під штандартами великої Німеччини... І хтозна, коли зламався Крук: чи тоді, під вітром і словами Чарченка про батька й Марію, чи від тупої безвиході, коли переконували його, що він сам, а не хто інший, спалив за собою мости і що вороття його в минуле, на Батьківщину, зрівні загибелі... А молодість, стрімка Крукова натура прагнули дії, руху, життя. Муштра, дурманні мріяння. Олексій уже не в силі був одрізнити «любові» до далекої України від бажання помсти за втрати. Усе злилося в пінливий шал, сплуталось, і, коли надходила часина сумнівів, Крук гнав їх од себе, немов лякався власного притупленого чужиною і відчаєм сумління.

...Із вечора, посіченого стрімким летом крикливих стрижів, вирінули старі берези над рідним двором. Рожевіють білими стовбурами. Непорушні у вечірній глибокій настороженій тиші. Вдарила кров у скроні. Олекса Крук зупинився, поправив кобуру пістолета на ремені, витер носовичком ураз спітніле чоло й почув позад себе:

— Здоров був, хрещенику!

Олекса упізнав по голосу Оникія Світоправа, хрещеного батька й татового товариша. Здригнувсь, мовби не Світоправ привітався з ним, а хтось клацнув запобіжником.

Оникій стояв босоніж серед подвір'я у спідній білизні, тримав у руках дерев'яні ночви, в яких ходила тремтяча вода, видно, збирався митися. Завмер, вдивляючись у Крука.

— Здрастуйте, Оникію Кириловичу.— До воріт хрещеного Крук ступав у формі обер-лейтенанта німецької армії.— Купатися збираєтесь?

— Топитись,— опустив ночви на густий темно-зелений спориш Оникій. Підходити до хрещеника не збирався.

— Оно Буг у городах,— спробував пожартувати Крук, але це в нього не вийшло.

— Ех, хлопче-хлопче... Правду казав Товмач: зійшов світ з розуму.— Світоправ ступив у ночви, глянувши печально на хрещеника. Махнув граблистою рукою у бік Бугу, що вже брався прозорими сутінками під правим берегом.— Ти йому — отченаш, а він тобі лукавого. Прийшов мене навертати до нового наймитування?

Пробував Крук перевести розмову в мирне русло, а ще більше чекав, що його запросить хрещений до хати, але Світоправ і не збирався кликати до господи.

— То я пішов, Оникію Кириловичу. Мама вдома?
— Чекає тебе. Як третього пришестя.
— Не жартуйте, дядьку,— мовив погрозливо Крук.
— А що?
— Нічого.
— То-то, що нічого. Нуль. Порожнє місце.

З-за саду виринув червоний дах рідної домівки, й у мить ту закортіло Олексі підійти до хати затемки, але сходив, здавалось, ясніший за сонце повний, яскравий місяць, і Буг підсвічував йому велетенською палаючою свічею.

Вузенькою вуличкою, що більше нагадувала давню траншею, аніж вуличку, спустився до Бугу, де між очеретів світилась при березі їх, круківська, купальня.

Сполохав водяну курочку, птаха тонко й пронизливо скрикнула, побігла, голосно, лопочучи ногами по воді й блискучому під місячним світлом лататті, зникла в таємничо-непорушних очеретах.

Скинув чоботи, сорочку, штани, автомат і пістолет заховав у кущі калини біля перевернутого вверх днищем човна.

Зайшов у воду й упізнав її, м'яку Бугову воду, що пахла рибою, перегнилими водоростями, які під осінь падали на дно, лежали лоскітно-м'яким слизькуватим рядном. Виплив на середину річки, ліг горілиць обличчям до таких, видалося, знайомих, як мамине лице, надбузьких зір. З насолодою віддався течії, яка, наближаючись до порогів, усе бистріла, яскравішала, майже сліпила очі місячним холодним відблиском.

І знову, як за дитинства, доплив майже до порогів, де течія уже прибирала тужавої сили, спробував поборюкатися із шаленою бистриною, вирватись з її біснуватої волі й пішов кругами, бо глибінь усмоктувала, наче трясовина. І згадав про Чортів вир, у якому втонув не один самосудчанин. Подумав про вир не без остраху, б'ючи щосили по омісячненій поверхні води, але круговерть брала своє. Тоді він згадав: слід упірнути поглибше, стрімко кинувшись убік, пропливти під течією, бо на глибині вона не була такою сильною. Лишень при третій спробі зумів вирватися з полону Чортового виру й мало не живим утопленіком, майже безсилий доплив до берега. Похитуючись, мов п'яний, побрів маминою левадкою у холодній рясній росі до човна, ліг на шорстке днище, що пахло смолою, прислухався до втомленого щеміння тіла та приглушених водою голосів села. І стало йому тоскно, мовби вдруге, та на рідному березі,

а не над гамбурзьким метушливим портом, прощався зі своїм кораблем, якого виводив за мол маленький буксир.

У хаті, на кухні, світилося.

«Не може бути, щоб не сказали матері, що я є, живий, вернувся... Краще б тато прийшов... Вона й не нажилася з ним...»

Стиснув кулаки, затягнув пояс на животі, пірнув у високі, гінкі мальви біля невеличкого вікна. Струсив невидиму пергу з квіток, відчув її у роті й мало не захлинувся у хапливому подиху. Нараз пригадалось давнє й болісне: коли звели хату та вставляли нові незасклені вікна, він, Олекса, чи не так само, як зараз, хотів зазирнути досередини, де співали, повечерявши, майстри, та вхопився руками за непригнану раму й полетів з нею на землю. Дядьки довго реготали з малого невдахи.

Мати сиділа на ослоні. Поруч стояло відро, наповнене темною водою. Блимав каганець над головою матері. Вона тримала в пелені між колінами чорного кота.

Звіря першим почуло доторк Олексиних пальців до вологої і прохолодної, як роса на леваді, шибки. Нашелешивши маленькі гострі вуха, повело блискучим у сутінках, хижим фосфором очей у бік вікна.

Мати впала йому на груди.

Заплакала.

Ні, то був не плач, а більше зойк, глибокий, страждений, важкий, чомусь схожий до стогону породіллі.

Гладив матір по м'якому, мов пелюстки мальви, волоссі й не знаходив, що має сказати.

— Де ти так довго барився? — вона зазирнула йому в очі й не бачила сина крізь сльози.— Я уже за вами всіма серце усеньке виплакала.— Ніби не вірячи іще, що перед нею син, обмацувала на ньому, не помічаючи чужого кітеля, погони, кобуру пістолета на поясі.

— Прийшов же, мамо, прийшов,— твердив Олексій одне й те ж.— Вернувсь.

— Я уже всіх гадалок обходила...

— Навіщо? — запитав він і здивувався тому, що запитав.

— Як це «навіщо»? — вибачила йому те відчужене запитання.— Вони правду кажуть. Так, так. Ось нагадала мені Маріка Циганчина, що ти прийдеш, і, бач, прийшов,— забобонно, притишеним голосом промовила вименшіла, висотана відчаєм і війною, не жінка, а хмарина.— І всі ви повернетесь додому.— Блиснули фатальною радістю очі.— І батько, й Іван. І снам я вірю. А снам,— уже сміялась вона,— не

тра платити грошей, як гадалкам. Вони мені без плати кажуть правду. Ой, що це я усе на ридмах! Ти ж їсти хочеш!

— Не дуже,— скинув швидко мундир, повісив на бильце стільця за столом. Зброю заховав на лаву за стіл, і мати не помітила ні зброї, ані мундира, тільки вглядалась у лице сина, виповнена хмільної радісної недовіри, наче перебувала уві сні.

— А сорочка на тобі пітна. Я зразу, тільки увійшов у хату, почула.— Засоромилася своєї одвертості.— Я вже чисту несу.— Все стояла посеред хати, і чорний кіт, якого вона не помічала, призабутий, терся об її босі ноги.— І помию тебе. Я мити вам голови всім трьом наварила... Давно. Того, знаєш, із коріння лопуха і татар-зілля, аби голова була здорова...— засміялася щасливо.— Ви ж у мене такі красені, що...— Розстебнула йому, як малому, гудзики сорочки, вела напівголого надвір, під яскраве умиротворене світло місяця.— Вода дощова. Я назбирала, коли дощі були. Не бійся, вона літня, бо спека була вдень. М'якенька вода, славна...

Він хотів було відсторонити матір від себе, але її шорсткі метушливі руки вже літали по його плечах і грудях, лоскотали під пахвами, по руках, лицю з тремтячими дрібно жовнами.

Олексі раптом запраглось уявити матір, якою вона була замолоду, й не зміг, неначе відібрав хто в нього уяву. Обезволений, озирнувся на спокійне лице місяця, і хтозна-звідки спав на нього голос сирени маленького темного буксира, що виводив його корабель із гамбурзького порту за маяк, і він мало не заплакав.

— Утік наш рій, пам'ятаєш, той добрий старий рій, що батько купив, як ви з Іваном закінчили школу?.. Де там мені його вловити! А старий мед ще притримала вам. Правда, по гадалках рознесла, але небагато,— вибачливо говорила, наставляючи на стіл їдла та питва.— Він ізцукрів, але їсти можна. Ви з Іваном любили мед!..— Налила горілки в келишки.— А на твоє весілля ми з батьком закопали горілку. Під горіхом, з якого ти падав колись. Пам'ятаєш?.. Ще ногу підвернув... Стоїть, а тебе нема. Вже на тому місці й барвінок поріс. Я не садила його. Сам од себе пішов, але я добре пам'ятаю, де закопали бутель двохвідерний. Ні,— щасливо жебоніла вона,— я не вірила, що ти зостався за границею чи втонув у тому морі, убий, не вірила... Ніколи не вірила. Випий для апетиту. І я з тобою пригублю —

Піднесла наперсток до темних вуст, але не випила, натрапивши поглядом на синів мундир на бильцях стільця за столом. Вдивлялась у ту незнайому одежину довго й болісно, начеб сидів отут поруч її сина хтось іще сторонній, чужий і ворожий.

Кіт вискочив на стілець до мундира, почав гратися блискучим значком у вигляді розпростертого птаха, потім, дряпаючи випущеними пазурами край скатертини, жалібно попросив їсти.

Місяць у вікні освітлював Олексину спину, вологе, акуратно підстрижене волосся на потилиці, мамине лице і зброю на широкій, старій, побитій шашелем лаві, на котру з діда-прадіда клали Круків, коли впокоювався хтось.

— Ти... Ти, Олексо, прийшов з ними?..— прошепотіла Юстина неслухняними губами.

— Мені, мамо, все одно з ким. Батько — це батько. А німці як прийшли, так і підуть. Скільки вже приходили вони!.. А ми будемо служити своєму народові, Україні і тільки Україні.

— Такі великі слова говориш. Хіба я, темна, розуміюсь на них? — мовила Юстина розпачливо, не в силі вгасити раптову, несподівану, із коренями болю блискавку істини: хтось зловісний обманув її сина, узяв і штовхнув його на непевний шлях. Хто той облудливий «хтось»? Коли не дізнатись, то бодай уявити, щоби зненавидіти, прокляти того і захистити сина.— Усі твої хлопці на війні... Іван наш у командирах воює...

Син обірвав матір на півслові:

— У мене своя голова на плечах.

— А батько візьме й повернеться, як Йосип Скоморох.., Його теж арештували, а потім відпустили. Правда, сину, і попід землею ходить. Правда старша за неправду. Коли б не так, то й людини не було б на світі. Що, як батько повернеться живим-здоровим? А Іван?.. Ось глянь, прислав фотографію з війська. Ну, точнісінько ти, викапаний,— засміялась щасливо дрібним обережним сміхом і зняла зі стіни фотографію, засклену та вправлену в різьблену рамочку.

Олекса взяв фотографію брата-близнюка, повернув її у гостро-блакитне місячне світло, довго й напружено розглядав брата, справді, немов самого себе, аж моторошно стало.

— А це ви ось удвох, як народились тільки. Спасибі тому ж Йосипові Скомороху, що зафотографував. Голенькі,

як горобенята. А що однакові були — ми з батьком, сам знаєш, ніяк не могли розрізнити вас. Як дві сльози з одного ока.— Потупилася.— А нащо було розрізняти? Однакові нам, бо діти. Тільки не знать було, кого в куток ставити, як шкоду накоїли.— Краплю звеселіла: — То обох ставили. Ти дуже сердився і тікав з дому, на пороги до Бугу...

— Не було від тата листа? — Щось вельми важке та важливе зважував у собі Олексій і все лякався стрітися з матір'ю поглядом.

— Не було.

Змовкли обоє, слухаючи крізь розчинене вікно напіввовче пронизливе завивання чийогось пса на Сербському кутку.

Юстина мерщій зачинила вікно, поспитала:

— Ти спати, певно, хочеш? Іди, я постелила у великій хаті.— Впадала з радості й болю у забуття, вже не думаючи, ким і з ким повернувся її син на острів, і хоч на крихту, та щаслива була з того паморочливого забуття.— Лягай. Я виперу тобі сорочку. Дай допоможу роззутись.— Нахилилась до чобіт сина, але він легенько відвів її руку.

— Не треба, мамо. Я сам.

— А ноги! Ноги з дороги помити.— Кинулась надвір, унесла металеву миску з водою, і Крук знову згадав про зустріч з Оникієм Світоправом.

— І ноги я сам помию. Лягайте і ви спати.— Натрапив поглядом на стару вижовтілу фотографію, що лежала біля великого кухонного ножа на столі: два голі малюки, сміючись, лежали на животах, уткнувшись один в одного великими безволосими головами.

15

Іван Крук сплигнув під пострілами танків із низенького борту баржі й, стоячи по груди у воді, прочитав мимохіть жовтобуквий напис-назву баржі: «Буйнокрила». Приховавшись за просмолену корму посудини, квапливо знімав чоботи. Онуча спливла під груди Івана, він гидливо відгорнув її од себе та, набравши повні груди потривоженого вибухами повітря, рятівно поринув у воду. Мало не похлинувся від знемоги, але таки досяг під водою протилежного берега. Заповз у рожевовіті лози.

...Неначе на сон, набрів Іван серед ріденького гайка на Марка Гайдаврая і Ульку. Хлопець і дівчина справді спали, а Крук втомлено й ошелешено присів поодаль їх на шорстку, випалену сонцем, півмертву траву.

Згодом, як оговтався від несподіваної стрічі з односельцями, Крука вразила Ульчина врода: різьблена, здавалось, самим повітрям лінія профілю, така досконала й ніжна, що «дмухни на неї» (подумав Іван),— злетить-розтане в небі дивним серпанковим птахом, що тільки й витворений природою задля того, щоби вічною, невловимо вільною, нічиєю була та краса, щоби, споглядаючи її, дивувалась і досконалилася людина, а з нею і світ.

Лежав непорушно. Думок ніби й не існувало в нім. Тільки втомлено-щасливе відчуття свободи та порятунку лоскотало, немов травина, звільнену душу.

Ні, хтось вороже дивився на Крука.

Крук повів очима вбік і помітив за кущем папороті, під яким спали Марко з Улькою, на старому, в сірих лишаях пеньку маснотілу стару гадюку, що згорнулася клубком.

«На полиск зброї приповзла»,— подумав забобонно-хапливо Крук, і йому видалось, що вони стрілися поглядом з гадюкою. Та завмерла, тільки роздвоєний язичок-жало стримів з рота змії у задушливому повітрі.

Лейтенант згадав, якими поширеними у літніх таборах були розмови про те, що гадюки приповзають вночі на поблиск металу під місяцем і жалять у наметах сонних солдатів.

Іван намацав під прохолодним листям папоротника напівзгнилий сук і кинув його в гадюку. Вона в той же мент звилася у повітрі коричневою лискучою стрічкою та, горблячись, зникла, мовби пірнула під землю.

Сіпнулася в Івана відразою щока, він глянув у бік Ульки, заспокоївся і меланхолійно подумав: «Ну й Римський!.. І де ото він накрав своїм дівчатам тої патриціанської краси, чуперадло клишоноге?!» Згадав про Ульчину старшу сестру Марію.

Заговорив крізь сон Марко, Улька прокинулась, але не помітила Крука, натягла на засмаглі яблука колін голубеньку, в чорних ромбиках спідничку.

Заходило віття дерев під подихом вітру, залопотіло сизопере листя осик, скрикнув неприємним, сорочим голосом у кроні береста рекша, й Іван помітив його блакитно-сине, мов згусток неба, метке, лякливо-рухливе тільце зі світлим підкриллям.

Гайдаврай вилаявся уві сні, і дівчина прикрила його рот тонкою, прозорою у сонячнім промінні долонею.

«Як рідному чоловікові»,— подумав ревниво Іван і ніяк не міг второпати, звідки ото зринула в нім дивна ревність;

звівся на ноги, кашлянув стиха, аби не злякати дівчину, мовив до неї:

— Чи не пора будити твого вояка?.. А то й війну усеньку проспить у лісі.

Дівчина зойкнула з несподіванки, а Марко розплющив очі, метнувся оголеною рукою до кулемета, що лежав біля ніг Ульки.

— Здаюся, Марку. Не стріляй. Бач, що беззбройний...

— Звідки ти? — повільно, зо сну, впізнавав Крука Гайдаврай.

— Звідти, звідки й ти.

— Ви командиром були?.. До війни?..— запитала дівчина.— Мені сестра Марія говорила.

— Хто командир?.. Він?..— думав про свого генерала Гайдаврай.— Нічого собі командир! Півголий і без зброї.

Іван не образився, бо, здається, відколи народився оцей гайдамакуватий, відтоді й верховодив самосудівським парубоцтвом: старшими, молодшими та зовсім зеленовухими; й обидва Круки-близнюки не раз і не два робили під Марковим отамануванням спустошливі «татарські набіги» на довколишні баштани, сади, сіті та ятері в нічному й денному Бузі, більше того, затівали справжні бойовиська з такими ж розбишаками із довколишніх сіл і хуторів. Тепер же, помітив Іван, облягли очі Марка темні півкола, просіклася на молодому чистому чолі старкувата зморшка, мову й рухи Гайдаврая гнітила якась насторожена, важка непевність.

— Справді, товаришу Крук, коли не зраджує мені пам'ять, ти і при званні був... Навіть на вечорниці ходив при званні, як наїжджав на наш острів... Командуй!

«А не таким же був. Ні, таким самим,— думав Іван, стоячи навпроти Марка.— Буйними дурощами, хмільною телячою радістю било з нього, як із джерела в скелі над Бугом... А, з дівкою од фронту тікаєш?»,— подумав Крук і сказав примирливо:

— До наших треба пробиватися. От що,— дивився на свої босі, побиті ноги.— Я з баржі ледве ноги виніс...

— З якої баржі?..— пустив кільцями дим цигарки Марко.— А де ж твоя зброя, товаришу командир?

— З полону. З річки Синюхи. Там, за горбами,— стало не по собі перед Улькою Іванові.— А ти, бачу, озброєний до зубів... Де-то так багато розжився?

— Собаки,— насторожено дивлячись у глиб гайка, що непомітно переходив на сході у ліс, мовила Улька.— Чуєте? Собаки!

Справді, від яру зачувся вимножений лунами лісу глухий собачий гавкіт, різке, пронизливе повискування.

Гайдаврай витер полою німецького френча лице, підняв з трави кулемет, запитально глянув на Крука, сказав:

— Мені-то все одно: я зодягнений під них, як їх солдат. Якось проскочу, а ти? — Усміхнувся милосердно Марко: — Зачекай, є мисля. Ану-но, тримай! Переодягайся! — вдоволено наказав лейтенантові Гайдаврай і посунув ногою до Івана набитий речовий мішок.— Переобмундируємо тебе під фріца. Тільки швидше! Чого роззявив рота? А Ульку я заарештую. Заарештуємо.

— Як це? — знітилася дівчина.

— Дуже просто. Заарештуємо, і годі. Інакше не пройдемо. Нанюхали гади. Треба вертатися попід горби. Автомат візьми. Тільки як його ти тримаєш? Хіба не бачив німця в атаці? — Озирнув Івана Гайдаврай і полишився вдоволеним: — Ну, тепер ти справжній фріц. Побачив би тебе твій начальник,— додав сумно Марко, згадавши знову про свого генерала.

— А я не хочу бути заарештованою,— проквилила жалібно Улька.— Чого-то я маю бути заарештованою?

— Так треба,— жалісно-ніжно глянув на дівчину Гайдаврай і вкотре за ці дні знову пожалкував, що так необачно погодився узяти в свої небезпечні мандри Ульку.

Марко й Улька й самі не помітили, як настало їх несподіване й солодке зближення, підсилене цими жорстокими, на межі загибелі пригодами. Але обоє відчували, що так давно мало бути, ніби наворожене кимсь добрим, і дивувалися інколи, обоє по-своєму, нарізно, чому раніше не сталося між ними зближення.

Лемент собак чувся зовсім поруч, і Марко (він, здається, уже зжився з постійними небезпеками), набундючившись і збивши хвацько на потилицю ворожу пілотку, що була замала на нього й ледве трималася на смолянисто-темному жорсткому волоссі, прибрав вигляду справжнього німецького вояка, навіть закасав по лікті рукава запилюженого френча, рушив попереду Крука й Ульки.

— Та клигайте. Махайте бистріш своїми милицями! — прошипів на Івана й Ульку Гайдаврай.

16

Ось і дожилися Самосуди до першої ночі з ворогом на каменистому ложі острова.

Чарченкова Орися нагодувала дітей, і вони заснули на її руках, освітлені тихим світлом місяця з глибини ночі.

А село тільки прикидалося, що спить: заячить тонко й плаксиво коловорот колодязя, схлипне вода під ударом відра; залементує цуценя, забачивши з-під тіла суки, як зірветься униз, прокреслить небо падуча зоря, зникне-згине в спаласі; вистрелить рибина з поверхні Бугу на бистрині під млиновим зупиненим колесом; прокинеться блаженний Юзь, юродивий і лунатик водночас; заплаче тихо Юзева мати, боячись сполохати нещасного, який, у чім його народила, нап'ється води, візьме у руки пом'яту, скривавлену колоду карт, заспішить до церкви, ступатиме несхибно, як справжній акробрат, по металевій колоді, натягненій від дзвіниці до землі, і засне, щасливо обнявши хисткого іржавого хреста. Мов птах. Ні, як острівний Христос.

Микита Чарченко брався уже не за одну роботу, але непевність, приголомшеність, гостре сум'яття гнали пасічника від однієї справи до іншої, і на жодній не вистачало сил зосередитися. Махнув рукою на такі мізерні перед тим, що сталося сьогодні із Самосудами, клопоти, подався до кума Товмача, аби хоч балачкою розраїти поранену, принижену душу. Одначе з півдороги вернувсь й знову неприкаяною тінню снував чистеньким, мов долівка в світлиці, вимощеним цеглою подвір'ям. Як та блудна бджола, що супроти ночі не встигла до вулія.

Забрів до хати. Жінки та немовлята спали, й те трохи порадувало Микиту. Намацав у запічку розпочату пляшку з горілкою (не міг навіть пригадати, кого пригощав). Налив у кухонну металеву кварту, що пахла молоком, але раптом злив горілку назад.

А ніч з п'яними гортанними криками-піснями біля школи мовби благословлялась на тривожну безконечність.

Панька Без'язикого іще не заарештували, й він не без насолоди слухав тости офіцерів. Щоправда, сам тільки пригубляв з чарки, бо завше боявся себе п'яного. Зате коли німці ревнули «Хорст Вассель лід» [1], вступив і Панько красивим, м'яким баритоном. Найстарший з офіцерів, що воссі-

---

[1] Пісня фашистських штурмовиків.

дав на покуті, поплескав Без'язикого по плечу, простягнув до Панька келишок, щоб почаркуватися, і сказав регочучи:

— Es ist ein Konzert für Esel und Orchester[1].

Без'язикий, мало не перехрестившись зі святої вдячності, випив до краплі своє застояне і тепле від гарячої, спітнілої руки питво й умить захмелів, пустив сльозу та кинувся жалітися старшому офіцерові про землю-дідизну над Бугом, про синів і свою гірку долю...

...«Мо', й зрозуміли б мене пани офіцери, якби не оте розпрокляте крило з хрестом...» — мало не б'ючись головою об кам'яну стіну, картався Без'язикий в холодному шкільному льоху.

Яків Колісник, добре нарвавши руки коло поронної линви, спав як убитий. Спочатку виділось Якову ввісні, що його судять за те, що переправляв німців. Плакали на суді діти Колісника, а Панько Без'язикий свідчив. Потім пропав сон, і Яків прокинувся. Лежав безсило й непорушно, вичитуючи щось своє, печально-житейське, в безнастанному мигтінні далеких зір над собою, островом та рікою і розпинав себе в думці за те, що не подався зі своїми на схід.

Оникій Світоправ ізвечора почав збиратися в дорогу. Він добре зрозумів, що непереливки буде, коли дізнаються німці про вловленого ним серед ріки пілота.

Майже ніч збирався, господарював-бо ціле життя, а тут аж запекло, так хотілось забрати хоча б найдорожче в далекі світи. Склав у мішок чисту білизну, сорочки, костюм, чоботи й валянки, в'язочку документів і довідок про сплату податку за цілих десять років; а вже новенького кожуха зі смушковим коміром і такою ж шапкою (усе життя, од парубкування, мріяв пошити, а вийшло тільки на старість...) ледве убгав у мичку. Стояв посеред хати розгублений і сам не свій, бо стільки добра лишалося. Хоча б три новенькі сітки-путанки, задля яких продав теличку. А скільки промогоричив Федькові Ступці, заким погодився окаянний доставить сіті аж із Владивостока?! Як їх покинути в уже й так осиротілій хаті?.. Натрапив, стоячи над відчиненою скринею з сітками на плечі, на підвінечне вбрання покійної дружини Марії: віночок, стрічки, корсетка... Суворолике тільки про людське око, мало не заплакав, перебираючи неслухняними пальцями шелесткі звощені квіти весільного віночка...

---

[1] Концерт для осла з оркестром *(нім.)*.

І незчувся, як ударив у вікна раптовий світанок, а ще звечора намислив зайти на цвинтар попрощатися.

Тільки звернув до мосту, як шлях перепинили два німці в блискучих від іскринок роси касках, при зброї і з Паньком Без'язиким. Погнали Світоправа під дулами автоматів через майдан до школи.

...Натомлений не так коло волів, як картиною входу ворогів на острів, сів дід Копитченко вечеряти. Дружина Ксенька сиділа навпроти.

— Приніс уже когось лихий,— підвівшись неохоче з-за столу, визирнув Копитченко у кухонне віконце.

— Хто там? — поспитала Ксенька.

— Жебраків ще господь не носив у часи такі.

Вийшов на подвір'я, упізнав за ворітьми в старцюватому горбатенькому чоловічкові з шкіряною торбиною у руці... старого пана Бунецького, якого возив у фаетоні замолоду. Здивувався Копитченко. Гримнув на пса, аж здригнувся панок, і собака покірно сховався у будку, накриту листом іржавої бляхи з панської комори.

— Якими вітрами?! — щиро вигукнув Іван Копитченко.— Якими вітрами, вашмосць?! То заходьте вже, коли так...— Сам не відав, що вклав у своє співчутливе «так».— Проходьте,— відчинив фірточку.— Прошу пана! А я думав — жебрак якийсь милостину просить...— Сполохався задавненим ляком Іван, подумав, що образив пана.

«Але, господи! — впав у подив Копитченко.— Який же був ясновельможний красснь!.. А зараз... Ізгноївся. Мрець живий...»

— От що-то час,— потиснув уперше в житті м'якеньку руку пана й подумав притьмом, що холодні шматки цього тіста, себто руки, полишилися на його пальцях, нігтях, долонях.— Час, час... Пішли наші літа, як вітри круг світу,— опам'ятався, згадавши і про свій вік, Іван Копитченко, вглядаючись, ніби у власний сон, у невиразний, розмитий старістю образок панського обличчя. Облягли маленькі виглибілі очі синюваті припухлі торбинки («З нирками щось не те»,— подумав Іван); невисока, дженджуристо-струнка колись постава прибрала старечої сутулості, тільки від сивої, акуратно підстриженої борідки клинцем віяло іще давньою шляхетністю, принаймні так видалося.

«Ні, одного разу ясновельможний вітався зі мною за руку. Щоправда, був під хмелем. І карбованця подарував, як я заніс його на плечах у палати...»

— Думав, не пізнаєш,— розстебнув Бунецький потертий піджачок, вийняв з кишені хустинку й делікатно висякався.— Зачекай, Іване, ми ще попануємо...

Копитченко не дослухав, цикнув на пса, що вистромив з будки оскалену пащу, де горів червоним полум'ям вологий язик, і люто поводив на панка темними блискучими очиськами.

— Не дай боже, з Івана пана, з кози кожуха, а з свині чобіт,— єхидно всміхнувся Копитченко.— Які тут уже з нас пани?.. Інша справа, що на панщину й за вас не ходили, бо острів наш, Самосуд, споконвіку стояв на вольностях козацьких... Проходьте, Станіславе Станіславовичу. Саме до вечері збиралися сідати. Прошу пана до господи,— оглядав Іван ясновельможного з усіх боків.— А ви ж як — отак пішака до нас? — садовив панка за стіл.

— Та ні, до Немирова доїхав. І верхи. А в Немирові харцизяки коня забрали. Німці. Породистий кінь. Араб. У яблуках. Славної крові й заводу. Мій онук Владислав у Варшаві чотири заїзди на ньому виграв... І чималу суму... Халепа. Жаль коня,— плакався панок і не без ласого поблиску в яструбиних, бодай і вицвілих очах позирав на вертку, гарненьку жіночку свого колишнього кучера.

— Донька? — запитав тихцем Станіслав Станіславович у Копитченка.

— Онука,— мало не похлинувся гнівом Іван, і перед ним реально, як оце Ксенька в світлиці, постало розпусне, переповнене оргіями життя пана Бунецького за молодості.

— Невже? — зрожевіли зморшкуваті щічки панка.— Сто дзяблув мені в печінку — коли не пензля Рембрандта! Мадонна!

— Дружина,— остудив запал ясновельможного пана Копитченко й, ніби мстячи тому за хтиві погляди на Ксеньку, додав: — Бачте, вашмосць, пустили за вітром ваш маєток, як тільки відчалили ви до своєї Польщі. На другий же день,— пригадав Іван, як возив потім осмалену вогнем цеглу на підмурок своєї хати.

— А хто запалив? Хто посмів? Який вурдалака, пся крев!? — визвірився захмелілий Бунецький.

— Кат його зна. Хіба розбереш, коли усе кругом: земля, небо та й народ горіли. А діло нехитре: чирк сірничком — і загорланив півень! Дай-но, Ксеню, попоїсти щось ситненького Станіславу Станіславовичу!

— Не той байбуз-гайдамака палив, Гайдаврай?

— Той, що революцію приніс із флоту? — перепитав хитро, посмикуючи сивий вус, Копитченко.— Не знаю, вашмосць. Грім би побив, не знаю.

— Приїдуть сини — до смерті заб'ю! І повішу серед села догори ногами, пся крев! — що більше п'янів, то більше лютішав пан Бунецький.— Землю! За маєток! За ремонент і худобу! Усе мені повернуть! Ось бомаги. Гербові! — вийняв із шкіряної торби та розмахував перед Івановим обличчям паперами.— А ти, Іване, вже не кучером будеш у мене. Управляючим! Чув? Управляючим!

— Щось не можу докумекати я, ваша милість,— підморгнув Копитченко своїй Ксеньці,— як же це воно буде: захопили нас німці, а землю полякам оддаватимуть?

— Хе,— всміхнувсь хитро панок.— А коли в жилах роду Бунецьких та тече частка крові готської?.. Германської! Що на те скажеш?.. І мій найстарший син, мабуть, пам'ятаєш його... Казимир уже при високій службі в Берліні... Мене послав сюди. І сам їде...

«Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе»,— Копитченко вдавав, що уважно слухає мову панка, а тим часом подумки шкилював із Бунецького.

Аж під ранок поклав спати свого нежданого гостя, розпаленого планами та мріями на майбутнє господарювання у своїм маєтку, прокльонами, лайками та клятвами.

...Чи не вперше в житті не міг дати ради думкам у ту ніч Филимон Товмач Всевидюще Око. Муляли душу лихі передчуття, мліло серце за закопаною в саду скрипочкою, якій нема ціни (так сказав літописцеві сивий делікатний чоловік з консерваторії). Аж під світання забувся літописець тяжким сном. Уже стояло сонце під церковними хрестами, як збудила його дружина, прожебонівши безкровними устами, що за ним прийшли німці. Филимон жадібно, мовби востаннє, напився у сінях перекислого квасу, вернувся у світлицю, взяв у прискринку документи, поплентався за своєю худющо-хисткою тінню до школи.

17

Ворожий цеп піхоти з вівчарками, прочісуючи ліс («Певне, не один я тікав від баржі»,— думав похмуро Крук), таки притис Івана, Марка й Ульку до широкого грейдера, по якому безконечним металево-солдатським похмурим потоком рухався ворог: танки, легкові й вантажні тупорилі машини, гармати, мотоцикли й велосипедисти; переривали

іноді той рух стрічні потоки полонених; перед очима Гайдаврая, Крука та Ульки, коли вони наткнулися на дорогу, повільно, чорно-смугастим печальним льодоходом пропливла колона полонених моряків, у всіх до одного зв'язані колючим дротом руки, а то й подротовані заразом по кілька чоловік; час від часу вітер зривав у котрогось із моряків безкозирку та кидав її, мов забиту на льоту птаху, під ноги колоні або на узбіччя грейдера.

— Отут нам і хана. І форма їхня не допоможе,— кинув зле Крук, а Гайдаврай визвірився на нього:

— Чого стогнеш?! Біжи хутчій! Конвойні тебе, як рідного, до колони полонених приймуть! — Повів за собою Ульку та Івана миршавими кущами шовковиці, що росла при дорозі.

На узбіччі грейдера, під звітреним віттям кислатої черешні, натрапили втікачі на чорну легковичку. То був ворожий «опель-капітан». Мотор машини гудів стиха на малих обертах, а біля «опель-капітана» не було нікого, лише останки обіду: порожні пляшки, довгастий зелений термос і недоїдки на вишитій зібганій скатертині.

— Ну, що,— осідлаємо цього жука?.. Він мені навіть подобається,— показав Марко цівкою кулемета на машину.— Інакше справді нам тут жаба цицьки дасть.— Дивна озлоблена рішучість, відколи згубив свого генерала, час від часу накочувалася на Гайдаврая. Він, ще раз оглянувшись довкіл, побіг до «опель-капітана».

— Тільки не по грейдеру, он на ту, бокову, дорогу звертай,— мало не наказав Крук Маркові, що сидів за кермом і приноровлювався вести «опель-капітана», й те обізлило Гайдаврая.

— Знаю, не сьогоднішній.

Мало не під хоботом крупнокаліберної гармати проскочили вони через горбатий насип грейдера, і великоголовий солдат-німець, що сидів на лафеті гармати, закричав щось до них і помахав рукою із червоною, над'їденою скибкою кавуна в ній.

Вузька польова дорога була безлюдна, зринув з долини малий безцерквий хутірець, і Марко зупинив «опель-капітана» біля критого цинковою бляхою старенького колодязя.

Крихітний сивий дідок на саморобному протезі і з темною люлечкою у роті, впустивши відро в криницю, так і прикипів до коловорота, забачивши чужу машину.

Гайдаврай у формі німецького солдата вийшов з «опель-капітана». Дідок крутонув кілька разів коловоротом (він

жалісно «заплакав») і знову напружено й поволі відпускав уже наповнене відро назад у криницю.

— Здоров, діду! — гукнув насмішкувато Гайдаврай, завваживши переляк старого. Скинув пілотку, витер нею спітнілу, гарячу шию.— А де це твій хліб-сіль, пане господарю? Як стрічаєш солдатів великої армії?

— Ми з бабою не печемо хліба. Тільки на великі свята. А так — коржі. Та й ті треба в молоці відмочувати, бо зубів уже давно в обох нема. То вибачайте,— насупився й одвернувся від Гайдаврая крихітний дідок.

Та через хвилину-другу старий ніби оговтався і по-сорочому хитрувато закрутив білою головою з гострим маленьким носом, оглядаючи дивного німця, що так і чеше його рідною мовою.

— Чий це хутір? — запитав Марко, насилу відірвавшись від студеної води у відрі.

— Колгоспний. А чий ще? — смоктав жадібно люлечку дідок.

— Німці були?

— Ні. Хіба що ви...— розгубився старий.— Інших не було.

— Що-небудь їсти дасте? — відгвинчував Марко кришку радіатора, і пара-кип'яч, що рвонула з радіатора, мало не обпекла йому обличчя.

Від'їхали від хутора й вечеряли в об'їденій гусінню лісосмузі.

— Без карти ми сліпі,— говорив Маркові Крук.

— На схід треба перти, і край,— мовив Марко, відрізаючи Ульці тесаком прозорий пластівець від шмата, густо обсипаного крупною сірою сіллю.— Уклинитися у їхню колону — і до фронту.

— А коли зупинять?.. Ми-то ніби у формі. А вона? — мав на оці Ульку Крук.

— А що вона?.. Підвозимо коханку. Ми ж завойовники, а вони, окрім усього, і красу чужу завойовують,— необачно бовкнув Марко про коханку й лишень потім помітив, що Римська розсердилася, перестала їсти, навіть зобиджено одвернулася від чоловіків.

— То я, Улько, так, до слова,— вибачливо промимрив Гайдаврай і мало не розбатав собі руки тесаком.

— Треба думати, що говориш,— кинула йому дівчина, підвелася із тонкостеблої трави лісосмуги, пішла до «опель-капітана», сіла на задне сидіння, і Маркові було видно тільки тінь її голови в сутінках, що облягли долину.

Вже поночі знову нагнали на грейдері полонених, але то були не моряки, що їх бачили вдень. У світлі фар «опель-капітана» бачили усі троє, як один з полонених, напевне, поранений у ногу, відстав від колони, сів серед шляху й обняв руками опущену до колін голову. Цибатий конвоїр майже впритул вистрелив у полоненого з карабіна. Осліплена фарами вівчарка (а може, сполошена смертю полоненого) німо втупилася у машину.

Марко, вагаючись, зупинив машину, витер піт з лоба, подивився запитально на Крука.

— Удар по конвоїрах з того боку, а я зліва. І в машину! — знову мало не наказав Маркові Іван, але Гайдаврай, не мовивши й слова, вискочив з «опель-капітана» вслід Крукові.

Конвоїр, що застрелив полоненого, виструнчився перед Іваном і тут же впав на вівчарку, що, скошена Гайдавраєм, корчилася під цибатим німцем.

Колона сколихнулася під пострілами, зламалась, розсипалася, решта конвоїрів утонули в її тривожному й темногрізному, як нічний льодохід, звільненому хаосі.

Гайдаврай розвернув машину, Іван сів поруч, але за ревом мотора легковички не почули, що по них стріляють. Тільки Крук раптом, ніби заснув зненацька, похилився Маркові на плече, ковзнув головою униз по Маркових грудях, до живота, на круг керма.

— Іване! — зойкнула Улька.

Гайдаврай різко загальмував. Машину шарпнуло вбік. Випав автомат з рук Івана, а у світлі фар «опель-капітана» помітив Марко оддалену пласку тінь бронетранспортера, що вмикав далеке освітлення. Гайдаврай, звернувши із грейдера, дивом якимсь попав знову на хутірець, де недавно вони були.

Винесли Івана на траву біля криниці, стягли з нього затісний мундир, зодягнений на голе тіло. Марко болісно дивився на дві наскрізні рани на Іванових грудях.

Улька обмила рани криничною водою, перев'язала їх бинтами, що їх знайшов Гайдаврай в «опель-капітані», притулилася вухом до Крукових губів, мовила Маркові:

— Ніби живий.

Той же крихітний дідок, але вже при зброї, явився до них серед ночі з бабусею, округлою і коткою, мов горошина. Вона винесла з хати цілу аптечку пляшок і пляшечок, заходилася «ворожити» біля Крука. І не було у її руках ні спіш-

ки, ні тривоги, робила усе з таким виглядом і обнадійливим спокоєм, начеб давно очікувала, що привезуть сьогодні до неї когось полікувати, звести на ноги, подовжити віку...

— Залишимо його у старих? — запитав коло машини Гайдаврай дівчину.

— Додому б йому, Марку. До мами... Недалеко ж до нас...

Марко, вимкнувши світло в кабіні машини та обнявши руками кермо, вагався, а місяць над долиною уже пройшов за півночі половину високозоряного, як у засуху, неба.

...Ніч мчала на крилах заграв у криваву безвість.

Ніжні ночі Поділля!

Різьблені травневим голосом соловейка, пойняті дівочою піснею, мов серпанком, ткані цнотливим промінням першої зорі, висвічені підмісячним ніжним сяєвом роси на непорушних хвилях трав... Лічить не перелічить зір веселим куванням грішна провісниця літа зозуля, і гамуються грімкотливі пороги Бугу; палає серед ночі живим срібним шовком бистрина ріки. Тиша. Навіть нервова осика не сплесне боязким листом. Тиша висока, благосна, свята, неначе вперше замислила природа сотворити ще не існуючу людину в лоні своєї краси, у високому храмі ночі і задля краси; намислила та й подивувалась тій несподіваній думці...

Причаїлася у холодно-блакитній тіні підмісячних очеретів стара лисиця: уже не в силі взяти поживу гоном, то покладається на хитрість.

А в зарічку виграють, цівкають безпечними голосками на темних острівцях латаття водяні курчата, підсвічені знизу золотавим сріблом лілей, що не встигли ще згорнутися на ніч пелюстками в тугі прохолодні пуп'янки.

Ось одне пташеня, замочивши у стривоженій воді сірі короткі крильця, вибігло на берег, у тінь очеретів, затанцювало на тонких довгих мельхіорових ноженятах, струшуючи з крил мерехтливу росу та награючи тоненьким голоском щось своє, безтурботно-щасливе, дитяче.

Упала з неба зоря, і в ту ж мить, блиснувши в скіснім світлі місяця вологими сосками вим'я, одірвалась худющим тілом від трави і принишкла лисиця. І сама не помітила, як з'їла пташеня; пила, дрібно хлебчучи, незастояну воду на порогах, з крайнього від берега каменя, що й сам нагадував своїми обрисами довгасто-гостроголове тіло хижачки.

Кричала пронизливо в очеретах у зарічку водяна квочка. Тремтіли зорі в небі і на течії ріки, в очах лисиці, що вже лежала біля нори в старій глибокій кам'ярні над Бугом,

а лисенята боляче кусали її вим'я, попискували, мов водяні курчата.

...Юстина вивішувала на дріт, по якому колись бігав пес Мовчун, сорочки та онучі сина Олекси, що спав у великій хаті. Стомлено присіла на холодній цямрині криниці. Біль і розпука (по такій страшній з'яві сина додому) підказували їй, що нині, зараз, у хвилину цю, мусить вона розбудити його і коли не прокляти (на те б у неї, напевне, не зрушилось серце), то прогнати, забуть, умертвити в собі пам'ять про його блудні дороги.

Вона пригадала ніч, коли народжувала близнюків: Олексу привела уночі, а Івана на світанні, тільки вирнуло важке червоне сонце з-під тяжких снігів тої немилосердної зими. Як кричала вона від болю, б'ючись у чоловікових руках, у руках повитухи, старої Скоморошихи!.. Звисали над її головою червоно-золоті вінки цибулі, темніла в кутку дерев'яна козацька іконка, що тріснула навпіл. Юстина, впадаючи в непам'ять, плутала її з таким же темним і спокійним лицем Онисі Скоморошихи... Ні, то тільки про людське око були однаковісінькими, як дві сльози, її близнюки. Юстина за тільки їй відомими одмінами могла з першого ж дня відрізнить Івана від Олекси навіть поночі, навіть тоді змогла б, якби осліпив її хто.

«Краще б осліпив, лишень би не приходив він такий...» — подумала про Олексія.

Заплакала.

На стежці від Бугу закивали важкими головами политі молочком і вже потемнілі зовні, з осипаним цвітом, що так був схожий на бджолині щільники, високі соняхи; загойдалися — ніби намислили втікати з Юстининого городу.

Жінка стрепенулася.

Прозора по краях, легка хмарина заступила місяць, і тихий півморок упав на Юстину, город, річку. Тільки чутно було від школи галалакання, безладні співи та крики п'яних солдатів.

Спалахнула в небі під вгаслим місяцем червона ракета. В її лякливому світлі впізнала Юстина Марка Гайдаврая на стежці, побачила якусь дивну ношу на його плечах. І хтозна-яким чуттям (те, напевне, знають тільки матері) осліпив її болісний здогад: Гайдаврай несе їй другого сина, Івана. Впустила щось із рук у криницю. Лунко, мов біль, зойкнула глибока вода.

— Іване,— мовила вона тихо, начеб відповідала на голос з криниці. Оглянулась на Олексину сорочку, що, розіп'ята,

висіла на дроті, одірвалась від холодних цямрин, мов чорна, спалена, німа зоря, полетіла до Гайдаврая, сухенька, легка, темнолика, наче пір'їна з воронового крила... Мов тінь ластівки. Мов...

— Іване! — виплеснулась усім єством у той зойк, але, забачивши і на другому синові чужу одіж, затнулась-завмерла, мов протята блискавицею.

Стояла, похитуючись на довгій Гайдавраєвій тіні, і плив світ од очей.

— Він теж у німцях?..— проквилила до Марка.

— У яких там німцях?! — відсапувався Гайдаврай.— Зрешетили он його фашизяки. Перев'язувати треба.

— А мундир? — запитала й лиш тоді побачила за Марком Ульку та Марію Римських.

— Ось партквиток Іванів і орден,— Марко простяг Юстині тоненьку книжечку і холодний шматочок металу.— Заховайте.

— У стару хату несіть,— мовила, згадавши про Олексу, що спав у новій хаті. Дріботіла босими ногами поперед Марка з Іваном на руках, притискала до грудей партквиток і орден сина.

Стара хата стояла під трьома березами, покосилась стінами, що поволі увіходили в землю.

— Закип'ятіть води,— почула жіночий голос і, забувши про Ульку та Марію, здивувалась: чий він, той голос, навіщо він нині при її горі?

— Чуєте, тітко Юстино?

Упізнала голос Марії, яка працювала лікаркою у райцентрі.

Натрапила слабким поглядом на вродливе й поночі, під місяцем, лице Марії Римської і раптом пригадала, що Марію любив колись Олекса, що вона викинула від нього тримісячну дитину, коли Олекса не повернувся з того проклятого, далекого, таємничо-ворожого закордону.

— Він горить увесь.— Пливла з-під ніг Юстини непевна земля, мов марево, як холодний туман...— Йому б попить...

— Води не давайте,— сказала Марія.

— Я краплю... Тільки краплю.

— Зараз не треба,— мовила суворо Марія і відвела Юстинину долоню від Іванового чола.

Матір образив той жест Римської, і вона мовчки пропустила в стару хату Гайдаврая з сином на руках.

— Олексо! Олексо! — покликав Іван, не розплющуючи очей.

— Марить! — сказала тихо й знічено Марія.— А де Олекса? — запитала, відчиняючи блискучу металеву скриньку, де лежали скальпель, щипці, два шприци та голки.

— Спить... Я... не покличу його.— Юстину охопив страх, і вона злякано глянула на Гайдаврая, що, опустивши голову на коліна, сидів на порозі.— А нащо тобі Олекса?

— Так, питаю,— одказала Марія.

— Тітко Юстино, зніміть з нього той одяг. Спаліть його зараз же, або дайте, я закопаю його,— втомлено мовив Марко.

— Я зараз...— і метнулась до нової хати.

На кухні Улька вже гріла воду.

Юстина миттю, мовби крадучись, вхопила з билець мундир і зброю Олекси, винесла все те до світлиці, де, по-дитячому розметавшись на ліжку, спав її другий син.

«Ой, якби вони,— спалила її напівбожевільна чутлива, мов полум'я на вітрі, думка про синів,— повернулись знову під моє серце! Я повік би їх не зродила у цей проклятий безумний світ! До смерті носила б у собі, і їм було б краще, і мені б легше дихалось...»

Скрипнула дверима шафи, ховаючи зброю і мундир Олекси та шукаючи Іванові чисту білизну. Олексій поворухнувся, застогнав уві сні, мов поранений, а вона завмерла, скрижаніла тілом, лякаючись власних зболених і голосних порухів серця.

— Які вони однакові були! — мовила Марія, опускаючи голки у кип'яток.

— Він буде жити? — поспитала неслухняними вустами Юстина, тримаючи в руках білизну для Івана.

— Буде. Він сильний,— Марія подумала про Олексу.— А чому він повернувся із *ними*, тітко Юстино?

— Хто?

— Олекса ж.

— Звідки знать мені...— Гладила синове шорстке, давно мите волосся.

— Прийшов з німцями? — Тьмяно зблиснув під місяцем автомат на колінах Гайдаврая.

— Може, він через тебе збився з пуття... Він — як та... дитина твоя, яку ти погубила...

«Вона й цього зведе...» — думала безпорадно Юстина, дивлячись, як Марія заганя Іванові голку під шкіру.

— Зваріть йому бульйон з курки,— наказала та, не дивлячись на Юстину.— Лід йому кладіть, компреси до голови...

Зійшлися підстаркуваті дядьки, присмирнілі, сумноокі самосудівські молодиці (завше чепурні, коли вирушали на село, нині ж одягнені в таке-сяке халамиддя, неначе тут, на майдані, мали їх грабувати), підлітки та всюдисущі, як горобці, дітлахи, острівні «діди, дідки, дідусі, дідугани, дідища, дідлани» (була й така шкала на означення старості в літописі Филимона Товмача Всевидюще Око). Купка богомільних бабусь під проводом фанатичної Фекли Скоморох стояла попереду натовпу, позираючи на німецьке начальство, що всідалося за довгий панський стіл. Фекла то зводила очі в небо, до сонця, обсипаючи себе й народ дрібненькими, настороженими, мов мишенята, хрестиками, то шепотіла молитви. Дурник Юзь (по ньому вночі збиралися стріляти наполохані вартові, коли спав, обнявши хреста) сидів біля дорідної темно-рудої вівчарки на паперті церкви, награвав весело на гармошці, яку вчора подарував йому далекий родич. Юзь єдиний з острів'ян був щасливий.

Дід Копитченко причовгав без пана Бунецького: ясновельможний іще не відвик від давньої звички спати до полудня. Але розважливий дід Іван завбачливо привів свою вертку, моложаву Ксеньку й аж на майдані відпустив її до жіноцтва, сам же пристав до понурого гурту чоловіків.

Підвівся з-за столу під зеленим сукном ставний Олекса Крук, і натовп завмер. Тільки Фекла про всяк випадок послала хреста і на Крука. Олекса помітив те й знітився, наче хтось прицілився в нього з гвинтівки.

— До вас промовлятиме майор Герц. Я буду перекладати,— сказав Крук і навіщось поправив кобуру на поясі.

Чорнявий красень майор (непевні в сімейному житті острівні молодички відзначили ту вроду гострим оком) окинув твердим поглядом натовп, витер повні губи блакитною хустинкою, затягнувся димом сигарети, почав говорити, покивуючи головою у бік Крука.

— Місія армії фюрера історична. Ми принесли вам свободу...

Дід Копитченко думав:

«Добрячі в них коні, ці ваговози. Як трактори! І як ото виплодили таку моцну скотину? Чудеса небесні!»

— Ви слов'яни! — перекладав Крук.— Ви прийняли брехливу ідею і жорстоко помилилися. За це не одне покоління українців буде розхаркуватися кров'ю! Тяжкою кров'ю! Вам не по дорозі з дикою Азією! Бо кожен зрілий народ своєю

історією, тисячолітніми муками виробляє свою мораль, філософію, ідею! Він сам мусить творити свою історію і майбутнє! Інакше так і згине сліпнем сліпим! Хіба не приклад для нього великий народ Німеччини?..

— Оре в розгін і гриву,— сказав до Микити Чарченка Яків Колісник.

— Що не кажи, а сила тепер за ними.

— Ех, попався б мені той Кручик, надрав би я з нього лика,— лайнувся Колісник і вмовк, дослухаючись, що говорив майор, а за ним і Крук.

Заарештований звечора за літакове крило Панько Без'язикий у шкільному льоху нетерпляче підходив до вузенького загратованого вікна в кам'яній стіні, поглядав на майдан, де вершилися, як гадав він, неабиякої ваги справи, проклинав себе за крило, яке спокусив лихий приволокти кіньми додому. У протилежному кутку льоху сидів, притулившись великою сивою головою до кам'яної стіни, заляпаної вижовтілим вапном, Оникій Світоправ. На Оникієвому мішку з одежиною умостилась Гайдавраєва мати Насташка.

«Спокійний, як покійник»,— незле подумав про Оникія Панько (подібне почуття виникає, напевне, у прасола, який перепродав, здешевивши, корівчину, вдарив з покупцем по руках й аж тоді втямив, що ошукався).

Панько всю ніч прикидався, що спить, та стежив крізь приснеплені повіки за Світоправом, прислухався до постогнувань Насташки і, мов другого народження, ждав світанку. Без'язикий добре розумів, чого тут Оникій (за німецького льотчика), чого Насташка (за свого байбуза сина), але й словом не обмовився із заарештованими, лиш визирав у високе віконце, доки не вгледів-упізнав тоненьких біля кісточок і темних, як Панькове життя, ніг своєї жони Маври. Через деякий час вартовий грюкнув засувом і покликав Панька нагору.

«Як-то славно бути завбачливим»,— подумав Без'язикий, упізнавши у вартовому знайомого німця, який вчора стояв при його хаті на чатах і якого він умудрився пригостити.

Вартовий поплескав Без'язикого по плечу, мов рідного кума.

— Як комендант району...— майор кинув під ноги Фекли недопалок сигарети, дим сотався по ногах жінки й зникав під рясною чорною спідницею у невисохлих плямах козиного молока.— Як комендант,— провадив далі Герц,— наказую сьогодні ж до вечора здати всю приховану зброю. За невиконання наказу — розстріл.

— Може, йому й душу на мисочці піднести? — скривився горбоносий і вовчкуватий Яків Колісник.

— Вони і кров висідять,— тихо погодився з Яковом Микита Чарченко.

— Утопляться, як сліпі цуценята,— підклав замашистий ціпок під сідницю поронник.

З'явився на майдані пан Бунецький: святковий і хмільненький. Покосився вицвілими очима на Ксеньку, яка посміювалася край жіночого гурту. Постояв мить, відтак шляхетно пригнув набік голову й простяг майорові тоненьку ручку, що синювато просвічувалась під сонцем. Комендант скривився й запитав Крука, що це за йолоп.

Олексій, у свою чергу, перепитав те саме у Филимона Товмача й щось відповів майорові. Комендант засміявся, бридливо махнув рукою на панка, аби той не заважав, і відвернувся від зніченого, витускнілого, мов риб'яча луска на березі, Бунецького.

«Його ще тут не вистачало! Приблуда ляська!»— подумав Филимон Товмач, смішно подригуючи затерплою ногою.

— Віднині по Південному Бугу буде проходити державний кордон,— перекладав комендантову промову Крук.— По той берег відтепер — територія королівської Румунії, Трансністрія. По праву руку — земля великого рейху... і України...

— А ми ж куди? — вихопилось у занозистого Якова Колісника.— Там берег, тут берег, а ми — острів.

Смішок прошелестів натовпом, розтав край майдану в зграйці бабусь, що подрімували поохкуючи.

Ядушний Бунецький зайшовсь кашлем, одхаркувався, а Крук, внутрішньо вдоволений різким запитанням поронника, перепитав про те у майора, хоча й здогадався, що Герц і сам добре петрає, чого хоче від нього Яків Колісник. Комендант поморщився, а коли ледь зримі брижі презирства покинули його випещене тонкорисе обличчя, покрутив головою і щось відповів Олексієві, посміхаючись.

— Пан комендант каже, щоб ви не хвилювались. Острів і Самосуди на нім залишаться під високою рукою фюрера.

«На хрена нам його висока рука?» — подумав, ревниво косячись на свою лебединостанну Ксеньку, дід Копитченко. Молодиця, як видавалось колишньому кучеру, прикипіла поглядом до Олекси Крука.

— Всепереможній армії фюрера потрібен хліб,— витер високе мармурове чоло майор.

«Не така, виходить, вона всепереможна,— подумав про себе Филимон Товмач.— Під церкву — з довгою рукою?..»

«А кому не тра хліба? Без хліба і сало дурне»,— сплюнув коричневу тютюнову слину Копитченко.

Пан Бунецький задрімав на паперті, і видівся йому уламками дивний золотий сон: гримить у його саду оркестр; зойки і пісні хмільних панянок; походжають під палацом, повитим од землі до даху диким виноградом, пишнохвості павичі; дорідні, випещені вівчарки, мов сфінкси, стережуть парадні двері...

Юзеві, певне, сподобався білий фетровий капелюх Бунецького. Підкравшись до ясновельможного, він зняв його, натягнув на свою кулясту голову й помчав, регочучи, на майдан.

— За тиждень-два славна армія фюрера буде у Москві...

Здригнувся од мовлених слів Олекса Крук. Згадав про маму. Вранці вона й слова не мовила до нього, тільки принесла з кухні пересмажену яечню на сковороді, подала чисті онучі та випрасувану, ще гарячу, мов кров із рани, сорочку.

— Землю, — не без холодної огиди далі перекладав Крук,— треба заслужити. Право на неї матиме той, хто допомагатиме рейху. Ясно?..

— А де ж нам наділять ту землю? Чи не на цвинтарі часом? — поспитав голосно Яків Колісник.

— Коли такий охочий, тобі першому вділимо,— заговорив чистісінькою українською мовою майор Герц. Лапнув рукою по кобурі й блиснув, сміючись, металевими зубами.

Натовп завмер. Лиш Юзь навпроти сільради, натішившись капелюхом, бавився уламком люстерка, пускаючи в усі боки стрімкі сліпучі зайчики.

— Розумію,— відповів майорові Колісник.

— Так ось...— говорив уже без перекладача Герц (він полюбляв на кожен життєвий випадок тримати про запас малу або велику, в залежності від ваги та значимості ситуації, міну сповільненої дії).— Ми принесли вам тверду і надійну владу. Підвалини її ви повинні підтримувати, бо це у ваших інтересах. А достойні серед вас є. Ви повинні брати з них приклад. Віднині лейтенант Крук — начальник районної жандармерії. А зараз ви повинні допомогти нам вибрати свого безпосереднього начальника, тут, на острові. Вам потрібен розумний, тямущий, хазяйновитий староста. Є такий серед вас? — обвів поглядом натовп.

До Панька Без'язикого долинув вітерець з останніми словами майора, і він аж застогнав від образливо-принизливого болю. На майдані вже владу ділять, а він, як кадуб з-під

торішньої капусти, мусить сидіти в такий історичний момент у цьому смердючому льоху. Без'язикий мало не заплакав від безсилля.

— Я питаю: є такий чоловік? — Майор чвиркнув вогником запальнички й запалив сигарету. По хвилі погладив широкий лоб вівчарки, і пес лизнув його випещену руку фіолетово-червоним язиком.

— Ось ти і будеш,— показав стеком Герц на Колісника.

Чоло Колісника вкрилося дрібненькою росою поту. Мов інеєм.

— У мене, товаришу... пане комендант, гила...— промимрив Яків.

— Що?

— Грижа, кажу, в мене.

— Ну й що?

— Я ледве ноги волочу...

— Покажи! — майор вийняв із кобури пістолет і поклав перед собою на зелене сукно.— Скидай штани!

— Як же? — сполотнів поронник.— Жінки... Діти...

Олекса Крук нервово барабанив стужавілими пальцями по столу.

— Правду каже він, пане комендант,— вступився за поронника Ілько Римський.— Ми, пане комендант, колись, ще парубками, змагалися, хто підніме млинове жорно. І він, Яків Колісник, підірвався. Ледве ходить...

Крук і собі докинув тихо майорові:

— Здається, із грижею він. І на пороні служить. Там потрібен. Переправа, самі розумієте...— провів долонею, як ножем, по своїй горлянці Олекса.

— Тоді хто? — гримнув у народ майор.— Хто?

Филимон згадав про свою дорогоцінну скрипочку та літопис острова, закопані в саду, й тихо підняв долоню.

— О!— поплескав Филимона по плечу майор.— Prachtkerl [1]. Ти будеш у них старостою.

— Я... безпартійний,— бовкнув отетеріло, що на язик спало, Товмач.

— Та він до всього має почуття гумору,— розсміявся комендант.

— Я ніколи не рвався до влади,— мовив нетвердо Товмач.— Чи по мені це діло? Я люблю, аби мною поганяли...

---

[1] Молодець (*нім.*).

19

На світанні, не заглянувши до матері, загнав Гайдаврай «опель-капітана» на поросту рідким лісогаєм, скелясту Батир-гору й ледве встиг вимкнути мотор машини, як забувся важким сном. Спав, розіп'явшись руками на шкіряних бильцях сидінь, обличчям до сонця, що повільніш за течію часу здіймалося у небо. Прокинувся, задихаючись від неймовірної спеки, пополудні. Сонце нещадно смалило метал, струмки поту сліпили Маркові очі. Вдарив зомлілим плечем у дверцята, вирвався з того металевого пекла у тінь, роздягнувся.

Урвистим берегом збіг поміж золотостовбурі сосни з вимитим дощами корінням до Бугу, пірнув у воду, але дна не дістав. Розплющив, як любив у дитинстві, очі на глибині, побачив гадючкувате коливання водорості, нерівне кам'яне дно, зграйку окунів, що зникла вмить, наче й не бачив її. Відчувши тілом стрімку тягу течії в бік порогів, виринув на поверхню та, всміхнувшись сам до себе, згадав Ульку. Дівчина не хотіла покидати його, і він ледве змусив її повернутися додому.

Війна є війна, переконував він Ульку. Не жіноче то діло... І як не наполягав Гайдаврай, сварився, навіть погрожував, тільки сміялось навіжене дівча. Нарешті вмовив, але автомат не віддала. Ображено блиснувши на Марка оченятами, побігла левадками понад Бугом.

«Хуліган малий...» — щасливо забувши про війну, думав про дівчину Гайдаврай.

Берег — у крупній блідо-жовтій гальці. Марко піднявся на гору, сполохав мовчазну сороку за густим кущем глоду, знайшов у машині вузлик з їжею. На квітчастій Ульчиній хустині лежав підгорілий корж, густо поколотий виделкою, огірки, цибулина.

Їв жадібно, поглядаючи на острів, що лежав одаль серед Бугу, на майдан, де неспокійною хмарою товпився під церквою самосудівський люд.

Згадав про бінокль фашиста, забитого Круком. Дістав його з-під чорного гумового дощовика на задньому сидінні, намацав острів крізь мічені сірими рисочками та хрестиками шкельця, натрапив на свою домівку вікнами до правого рукава Бугу. Зяяв темною плямою відчинений льох з повиламуваним камінням у козирку. На подвір'ї не було нікого, лиш над запущеною голуб'ятнею вились-купалися в небі двійко турманів і чорний кіт лежав сито на дірявому дашку.

«Повішаю гада,— лайнувся Марко.— Напевне, знову зжер голуб'ят Паньків волоцюга».

І в Ульчиному дворі мертво горять багатоповерховими свічами гінкі мальви. Ні, на затіненій срібнолистими осокорами левадці бавилося, щось ловлячи, мале дівчатко.

«Жданка»,— пригадав Марко золотоволосе, завше всміхнене й таке блакитноокe диво, що, здавалося, з тих очей починається весняне небо.

«Кульбабеням» звала Уля Жданку, найменшу зі сліпучокрасивого роду Римських.

Дівчинка підняла з високої трави пишний різнобарвний букет, побігла від річки до хати, зникла в саду. Ні з того ні з сього впала на Марка несподівана, але щира думка: «Краще б мене поранило замість Івана. Як-не-як — командир регулярної армії. Зібрав би хлопців, шаснули б по тилах... Не однаково, де бити цих зайд: на фронті чи...»— перевів посилений біноклем погляд на майдан.

За довгим столом сиділи німецькі офіцери. Один з них видався Маркові таким знайомим, що Гайдаврай мало не впустив бінокль.

— Олекса Крук? — запитав уголос Гайдаврай, обмацуючи гострим поглядом обличчя і поставу офіцера.

«Чортівня! Браток Іванів, Олекса! Ну-ну... І не приснилося б таке. Оце тобі морячок... далекого плавання!»

Не йняв віри баченому, здригнувся, як від несподіваного удару.

Та ось на майдан солдати вивели його, Маркову, матір і Оникія Світоправа у розірваній на грудях білій сорочці.

Оціпенів, стиснувши до болю темний шорсткий метал бінокля. На темні хрестики виповзла яскраво-червона, мов крапля свіжої крові, округла комаха, перелізла на Маркову руку, впала з прозорого під сонцем, як шкельця бінокля, нігтя, щезла в траві.

Марко натрапив поглядом на свій ручний кулемет в машині, який дивився на Гайдаврая незрушною темною зіницею дула. Хлопець безсило опустив обважнілі руки у вологу тяжисту лісову траву.

Він зрозумів ураз, що забрали фашисти як заложників маму і Світоправа.

Ще раз обвів поглядом рідний острів, майдан під хрестатою тінню церкви. Матір обминув хрестиками бінокля, боячись дивитися на неї, і лишень тоді, начеб збоку, стороннім оком, побачив себе, що сидить на траві голим.

Одягався похапцем. Гудзики не слухалися рук, виповзали з тремтячих пальців. Кинувся до «опель-капітана», натис на стартер, забувши увімкнути запалення. Витер піт з чола, жадібно закурив сигарету, завів мотор і, не гальмуючи, на швидкості погнав машину до порону через Буг.

— ...Розстріл! — стеком показав майор Герц на Світоправа і Насташку Гайдаврай.— І так буде з кожним, хто посягне на солдатів фюрера і великої Німеччини.— Комендант не без задоволення спостерігав, як страх повільно, але владно, мов холодний і затяжний осінній туман, охоплює спершу жінок, потому перекочується на острівних дідів, дідків, інвалідів першої світової і фінської воєн — принаймні так видалося майорові, що острів'ян проймає страх перед ним, фон Герцом, чия нордична «надкров» зачалась у такій сивій глибині аристократичного готського роду, що годі було й дошукуватись її у вестфальських пергаментах, вичинених з найдобірнішої і найніжнішої телячої шкіри.

Тільки дітлахи вже й тут, навколо церкви, серед раптової неволі й під погрозами випещеноликого коменданта, знайшли забаву: їздили верхи на вим'ятій козі фанатичної Фекли (коза, прип'ята до кола, паслася за церквою на запалих могилках колишнього цвинтаря). Коза противилася, боронилася високими гострими рогами, доки не вкмітила того Фекла та не покрила майдан такою вишуканою лайкою, що й майорові заціпило рота.

Герц махнув рукою на заарештованих, і солдати без команди зрозуміли його фатальний жест, погнали Насташку й Оникія до машин під шкільним садом.

Звільнений з-під варти Панько Без'язикий, наче й не сталося нічого, тихенько пристав до мовчазного гурту чоловіків і помалу, дрібними, мов у гусині, крочками наближався до Филимона Товмача Всевидюще Око, віднині старости Самосудів.

Ілько Римський, втомлений видовищем, сперся на кам'яного хреста край майдану.

Уже не думав, а тільки ненавидів — тупо, підсвідомо, жижками.

Панька Без'язикого доконувала чорна заздрість.

«Дождався, кріт учений, свого дзвону. І не розкусив ніхто раніш... Хо! Не за «так» пускав ману на люд підступним своїм мудруванням...

Хай сам диявол сторогий владарює над цим божевільним островом,— мацав Без'язикий нетерплячим поглядом воло-

го-блискучу, посічену темним плетивом судин потилицю Товмача (аж той озирнувся, але не побачив Панька в натовпі).— Мені б тільки землицю мою вернули... Синів і землю. А там... гори усе вогнем!» Торкнувся гарячою рукою, що злиплася у пальцях, Филимонового остріпаного рукава, але Товмач і не глянув на Панька, втупився у криту брезентом, високобортну машину, куди вартові загнали Насташку і Оникія Світоправа.

«Що йому теперечки? Усі кози в золоті, а цап у намисті...»

Діти завмерли.

Натовп мовчав.

Мовчав — як церква.

Як небо.

...Порона не було на Марковому березі. Хлопець загнав машину у прибережні, червонокорі при землі лози, вмостився на крилі «опель-капітана» і тоскно поглядав на той бік ріки. Ось під'їхала вантажна, вкрита зеленим брезентом машина, за нею ще одна, але відкрита, напхана, мов гарбузами, головами солдатів у касках. Підкотило кілька мотоциклів.

«На передній везуть маму...» — думав розгублено Гайдаврай, не відаючи, що має робити в цю лиховісну годину.

В'їхав своєю легковичкою далі в лози, майже до води, де безшелесно у важкій задусі стіною стояли очерети.

Переправили машини.

Між вартовими з автоматами на грудях помітив Марко сиву голову Оникія Світоправа. Але матері не було. Його облягло тупе і холодне безсилля. Спостерігав, безвільно, як потяглися угору глибоким давнім шляхом під Царициною горою автомашини і мотоцикли. Тримаючись поодаль від тої процесії повів «опель-капітана» слідом на рудо-червону маківку гори.

20

Того ж вечора погорів новоспечений староста Товмач Филимон Всевидюще Око.

«Хто-хто, а наші Самосуди тямляться на помсті, вміють воздати за несправедливість, зраду чи вкоєну жорстокість... Навчила історія...»— знаходимо запис у літописі острівного історика.

Ось і він, битий бідою, тертий часом, завбачливий та обережний,— прорахувався. Але ж достеменно знав, що за несподівану згоду стати старостою рано чи пізно поплатиться.

Тільки смеркло.

Тільки перша зоря усміхнулася задушливій глибині серпневої ночі.

Тільки присів Филимон, убитий і розбитий «цим гемонським, єрихонським днем» (так мовив дружині Палажці), що вже не кляла його за старостування, а тільки тихо зойкала з горя; ще не встиг повечеряти гарбузовою кашею, як забилися у каламутні шибки Товмачевої кухні близькі й меткі відблиски од хліва.

Стояв безпорадний перед пожежею, слухав її нещадний, пожираючий голос і Палажчине лементування, а перед очима — літопис і дорогоцінна скрипочка в металевому сейфику, що їх знову закопав під яслами. Гадав печально: вціліє під пожежею його скарб а чи ні.

Устиг, вибігши з хати, порятувати тільну корову та рябенького підсвинка.

З усього острова тільки Панько Без'язикий з'явився з погнутою коло вух дійничкою, але вже й гасити було катма-що. Панько бубонів на вухо отетерілому Филимонові:

— Добре, що вітру нема. Ой добре! А то, якби захопило вітрюганом, пішло б півсела з димом... Слава богу, що вітру немає... Бач, і хата ціла,— й презирливо окинув оком стареньку, покосілу хатину, криту очеретом.

«А ще рахівник, в начальстві ходив, тьху ти, господи! Не міг хати вистроїти. Навіть горіла б оця — нема чого жаліти...— Освітлений відблисками затихаючої пожежі, Панько Без'язикий додав собі в думці:— Хо-хо, це ще не півень, а когутик тільки... Півні ще запіють...»

— Не реви! — гримнув на Палажку Филимон, усе гадаючи, добереться вогонь до скрипочки й літопису чи ні. На його блідому й аскетичному, мов у схимника, лиці грали жовна. Увесь цей день прокажений, що довершився пожежею в обійсті, судно й химерно постав перед чоловіком, немов раптове затемнення сонця і розуму.

— Треба гасити, витягати балки, які цілі. Пригодяться,— не міг просто так собі стояти діяльний Панько.— Водою треба залить.— Брязнув дійничкою об непомітний камінець на подвір'ї.

— Чорт з ним.— Филимон боявся лити воду на вогонь (і Палажці не дозволив), аби не залити скрипочку та літопис у сейфику під яслами.

— Хто б це? — обережно, майже ласкаво поспитав у Товмача Без'язикий.

— Хто-хто? Сам винен. Поплутав лихий на те їх старостування. Тьху ти, господи, наче хто мани напустив.

— Ну, чого ж, Филимоне Федоровичу, коли помізкувать як слід, то...

Граючи на вдаваному співчутті, делікатно підмощувався до Товмача Без'язикий. Знав достеменно, що співчуття у біді (і головне — вчасно) злютовує людей. Тим часом самого хробакував страх за Насташку Гайдаврай і Оникія Світоправа.

«А коли з'явиться той башибузук Настащин?!»— ухопила за серце жалібна, мов похоронний марш, одначе шпарка думка. Він ураз забув про Филимонове лихо, кинувся драла додому, під вспокійливе крило своєї Маври. Дорогу перепинив йому патруль з вівчаркою та ліхтариками. Солдати завернули Панька на Товмачеве подвір'я. Филимон байдуже глянув на німців, намацав у кишені новеньку печатку, що її сьогодні увечері, як старості, вручив йому комендант.

«Заготувала, наволоч, наперед, іще в Берліні, для острова печатку»,— подумав гірко, розкаюючись перед самим собою за цей непростимий день у його житті.

Солдати щось погарикали по-своєму, повернули знову в бік майдану, через який, надсадно ревучи моторами, рухалася нова автоколона, а за нею пішли танки.

Филимон висякався, підійшов до Панька, що стояв спиною до церкви й повного місяця межи її хрестів, тицьнув печатку в холодну й вологу долоню Без'язикого.

— Бери. Я давно знаю твоє сладолюбіє до «власті». Не соромся.

— Що?

— Старостуй, коли хочеш, або віднеси комендантові, скажи, що спалили мене. Годі, навластвувався я...

— Але ж?..

— Бери, бери.

— А як передумаєш?..

— Нехай кінь думає, у нього голова велика. Мені вже нічого думати. Я на старості хочу мати дах над головою.

«Он якої завів! Моя хата скраю! Добре-добренько...» Панько погладив пучкою шорстку округлу поверхню печатки, наче на доторк хотів прочитати, що написано на ній, і недовірливо слухав хитрувату мову рахівника.

— Ну, дивись...— Сховав печатку в нагрудну кишеню піджака, де носив гаманець з грішми.

— Зараз же зайди до начальства. І могорич з тебе.— На серце Филимонові впав легкий заспокійливий просвіток, ніби, позбувшись блуду, вирвався з темного, незнайомого лісу або ж вийшов із нирки черговий камінь...

— Якщо приймуть... там... поночі...— забувши попрощатися з Товмачем, подався Панько підтюпцем до школи, що світилася усіма вікнами.

«Кесарю — кесареве»,— Товмач присів на трухлявій колоді, на якій щовечора правило теревені майданне жіноцтво. Раптом обійняв його гіркий жаль, що, не обміркувавши як слід, тицьнув цьому пришелепкуватому Панькові печать влади над островом.

«Теж мені Калита безмізкий. Адже цей Без'язикий маму рідну продасть за цапову душу...»

...Майор Герц (сьогодні вранці він особисто допитував Оникія, Насташку і Панька) грав у карти з Олексою Круком і ще двома офіцерами. Помітивши крізь непричинені двері Без'язикого, запитав у того:

— Тобі що?

— Ось,— Без'язикий вийняв з кишені печатку.— Передав мені, вам... Филимон Товмач, по-вуличному Всевидюще Око. Його сьогодні ви старостою призначили.— Спробував виструнчитися, як вартовий, полохливо начікував, що ж воно далі буде.

— Як так? — Майор потягнувся рукою до келиха з вином, випив ковток і запитально глянув на Крука.

— Спалили Товмача. Щойно,— сказав Панько.

— Живцем? — насторожився Герц.— Я бачив, що горіло...

— Филимон живий. Хлів згорів.

— Хто підпалив?

— Не знаю,— знизав широкими, до сутулості важкими плечима Без'язикий.

— Погано, коли не знаєш.— Забрав у Крука виграні гроші і, всміхаючись задоволено, запитав у Олексія:— Що накажеш робити з тим твоїм Товмачем?.. До речі, що означає це татарське прізвище?

— Товмач — себто драгоман, або перекладач,— відповів Олекса.

— Ясно. Виходить, треба до стінки поставити твого товмача-драгомана,— майор іронічно звузив повіки.

— Я вам казав, що він рахівник. Мертва це професія.

— Товмач завжди нас задніх,— докинув Без'язикий.

— Тебе питають? — перебив його Крук.

— А ти керував? — Майор закинув ногу на ногу, зміряв Без'язикого презирливим поглядом.

— Приходилося. Загін петлюрівців водив. Роту по-вашому. Заступав сотника, як поранили його в дев'ятнадцятому під Уманню. Поспитайте в пана Крука...

Крук мовчав, посмикуючи тонкий короткий вус. Після того як забрали хрещеного (Оникія) і Насташку Гайдаврай, він пожалкував, що вернувся у Самосуди. А звідти, з Німеччини, з буйних і галасливих збіговиськ під «визвольними штандартами» зовсім іншим бачилося йому повернення на Україну... Та все-таки в душі не хотів Крук, аби старостою на острові став цей жорстокий, зажерливий, утробний петлюрівець, себто Панько.

«Цей налама дров,— подумав Крук, обмірковуючи, як порятувати Филимона Товмача від винахідливої і витонченої мстивості.— Але в чому моя вина, що забрали хрещеного? — перехрещувалися вузенькими стежками невеселі й уривчасті думки, повертаючись знову до Оникія.— Потрібен був йому той льотчик!»

— У Товмача освіти два класи і коридор,— мовив до майора, гидливо скривившись, Крук.

— То так. Нам потрібен освічений староста з головою. Бо коли почнеться велика, стратегічної ваги справа...— Але не доказав майор, тільки додав:— Та ти сам усе добре розумієш. А Товмача ми покараємо, і зараз.— Герц гукнув вартового.

— Не варто. Товмач той...— покрутив пальцем біля скроні Крук.— Загубив пару клепок, не доструган, видать, отець.

— Пришелепкуватий? — запитав майор.

— Ніби.

— Заради чистоти твоєї раси...— комендант помітив, як Крук спохмурнів од його слів про чистоту раси, й поплескав обер-лейтенанта по плечу:— Чого ж раніше не сказав? Гаразд, нехай живе, але не попадається більше під руку.

— Я вам давно говорив: Самосуди — не просто село. Силою тут... Норовистий народ. Із реєстрових, себто постійних, або регулярних, козаків. Кріпацтва вони майже не знали.

— Як майже? — майор жестом звелів Без'язикому, щоб той підійшов до стола.

Панько слимакувато втяг голову в плечі, ворухнув короткими бровами, і вони повистрілювали в боки окремими вицвілими волосинами.

Герц налив йому іскристо-червоного вина в келих. Панько

шанобливо й обережно випив, боячись зронити хоч краплю трунку, подякував, витер посолоджені вином губи.

— То як «майже»? — перепитав Олексу майор.

— У тисяча вісімсот двадцять п'ятому році чимало острів'ян відбувало службу в полку декабриста Пестеля,— відказав Крук.— Навіть офіцерами. Збунтувалися. Микола I, цар російський, одписав бунтівні Самосуди панові Бунецькому.

— Ми зробимо з цього Нерона начальника поліції села,— сказав по-німецьки до Крука та офіцерів, що сиділи за столом, комендант.

— Поліції, якої іще нема,— докинув лисуватий лейтенант.

— Буде. Слухай, Без'язикий! Ми призначаємо тебе начальником поліції на острові.

— Ясно, пане комендант.

— Тепер іди.

— Слухаю, пане комендант...

Але Панько не йшов, нетерпляче переминаючись біля дверей на зомлілих ногах.

— Що іще?

— Пане комендант, але вона, землиця моя, уже за границею,— несміло, стискаючи в гарячому кулаці печатку, пробелькотав Без'язикий.

— За якою границею?.. А-а, там румуни,— майорові й самому стало смішно з тої обставини.— Не біда, Без'язикий. Візьмеш на цьому боці,— кивнув головою в ніч за вікном.— Стільки, скільки було в тебе. А завтра підіймай свою сотню до служби. Залишився у живих хто-небудь?

— Є один,— Панько втупився у карту, що двооко дивилася півкулями на новоспеченого начальника поліції.— Але в нього відняло ноги й мову. Літ десять лежить лежма...

— Нам не треба калік,— презирливо перебив Панька Крук.

— То так,— докинув майор.— Нам потрібні сильні, розумні, вольові українці. Союзники рейху і вороги більшовизму. Зрозуміло? Іди. Завтра поговоримо.

Панько майже по-військовому крутнувся на закошених урізнобіч каблуках, уже ступив було до дверей, коли в його метикувато-злих мізках зблиснула нагальна, навіть одчайдушна думка (добре затямкував, що непереливки буде, як повернеться у Самосуди Марко Гайдаврай).

— Ви б мене, пане комендантe, розстріляли... Привселюдно...

Майор глянув на Панька, мов на божевільного:

— Як це?

— Дуже просто,— спробував усміхнутися Без'язикий, але посмішка не вдалася. Лице його посіріло та покрилося дрібними плямами, мов капустяний лист, побитий біланом.

— Про людське око... Розстріляйте мене... Бо однаково або спалять мене, або... Ви ще не знаєте тутешніх гайдамаків, пане комендант.

— А йому слід віддати належне,— вдоволено заговорив до Крука Герц.— Хе-хе! Нерон плюс Калігула.

— Феноменальна інтуїція,— влесливо мовив лисуватий лейтенант.

— Гаразд, буде тобі розстріл. У штани не той?.. Але печатку старости залиш. Залиш.

Офіцери реготали, аж здригалося світло лампи.

...Вранці три німецькі солдати привели Без'язикого на майдан (як і просив майора Панько), під церкву на «розстріл».

Солдати курили, чекали, заким збереться народ, посміювалися між собою. Без'язикий стояв біля паперті, де чорніли покльовані церковним воронням і горобцями напівсухі закипілі згустки кабанячої крові, трохи потерпав за свою хитромудру версію страти.

Євстафій, «штунда», поспішав до Микити Чарченка позичити смоли для човна, зупинився нерішуче край майдану, дивився здивовано на Панька та варту при нім. Котив іржавого обруча навколо церкви безтурботний Юзь. Забачивши метушню, дріботів не по літах бистрокрокий дід Копитченко.

Рябий єфрейтор подав команду.

Солдати виструнчилися, узяли напоготів зброю і під невтямливе зітхання Копитченка, що так і не добився у мовчазного Євстафія, у чім же тут справа, вдарили трьома довгими автоматними чергами по зблідлому Панькові.

Без'язикий заплющив очі, стиснув пеньки зубів, аж запекло в яснах, і новонароджене серце його знову втекло з Панькового многогрішного єства бозна-куди.

Рябий єфрейтор (можливо, з похмілля, як припускав потім майор Герц) таки зачепив кулею ліве лопушисте вухо Панька, й воно, відсічене до половини, ляпнуло в пилюгу шматком синюватої вариниці.

Панько, як і замислив, звалився мішком на землю, слухав дзенькіт посічених пострілами маленьких шибочок у вікнах церкви, лемент наляканого вороння, відчув щось гаряче на щоці, але болю не було, він з'явився лишень тоді, коли

налапав Панько своє ушкоджене вухо; зіп'явся на ноги, обмацував, оглушений автоматними чергами, тіло, ніби згубив чималі гроші або ж волів переконатися у своїй реальності.

Єфрейтор голосно вилаявся і сплюнув. Солдати, постоявши ще якусь хвилину, подалися до школи, що правила їм за козарму, допивати Паньків могорич.

Панько підняв з землі шматок вуха, покрутив його перед очима; потім розвів убоки довшими за власні ноги руками, наче даючи знати свідкам «розстрілу», мовляв, дивіться: не за себе страждаю, а за вас...

І хоча знали Без'язикого на острові, як облупленого, все ж подейкували на майдані (й не без співчуття) — бачся, яке не є глитайське поріддя, зажерлива покруч, яничар кривоногий, але його тільки під дулами автоматів примусили стать начальником самосудівської поліції...

Филимон Товмач Всевидюще Око, вспокоєний нарешті, бо дорога скрипочка та літопис у сейфику вціліли, розкусив хитрість Без'язикого; поглядав на майдан, де стояв, гордо підвівши голову («мало не живий пам'ятник підлості»), недобитий Панько, думав щось своє, відтак недогризком хімічного олівця записав у чернетку літопису:

«Такі, як Без'язикий, можуть більше зашкодити народові й історії, ніж татаро-монгольське іго».

21

Матері не було в хаті, коли Олекса пізно увечері повернувся з райцентру додому. Ледь жевріли в незатуленій печі перегорілі дрова. Стояла в хаті важка задуха, і з тонким присвистом почахкували на стіні старі дзигарі, але вже не вискакувала з них і не викукувала години сіро-зелена металева зозулька, а вона там, далеко, на чужині, так часто снилася Олексієві.

Велика муха, раптом десь ожившн під сволоком, забилася у шибку, впала в скло лампи, сконала вмить, спалахнувши короткими темно-зеленими крильми.

Звідкілясь знадвору в розчинені двері несло гострим запахом валер'янки та йоду. Крук переодягнувся, вийшов на подвір'я, приніс з левадки оберемок сухого сіна, бо вирішив спати сьогодні надворі, біля маминого пишного і нині квітника, де сяяли ледь вловимими іскрами першої роси стебелясті мальви, пишноквітні півонії і при самій землі двоколірні братики.

Спало на думку: відколи він удома, ще не бачив матері за дня. Повертався пізно вечорами або вночі, поспішав на службу на світанні. Несподівана думка вразила його боляче: він, Олекса, народжений іншою матір'ю. Не Юстиною...

З глибини Сербського кутка тонко й протяжно, мов на мерця, завив пес, і Крук згадав про хрещеного та Насташку. Вийняв з кобури пістолет і поклав до кишені штанів, кинув на плече вишитий чорними жар-птицями рушник, подався до Бугу скупатися. Присів на перевернутий уверх дном, знайомий ще з дитинства човен діда Копитченка. Човен вони з братом Іваном крали в старого трусити рибу, доки той не збив собі справжнього причалу та прицепував плоскодонку до стовбура старого осокора на хитромудрий замок, до якого, як не кмітував Олекса, ніяк не міг підробити ключ.

«На те він і хитрун такий великий»,— подумав похмуро Олекса і почув у себе за спиною лопотіння ніг та сухе шерхотіння соняхового листя. Відсунувся днищем човна у тінь калинового куща.

— Ма-рі-я? — невідомо що переважало в його голосі: подив, несподіванка, радість.

— Хто тут? — Голос жінки за розлукою видався йому ще знайомішим, інтимнішим, ріднішим.

— Я,— виринув він з прохолодної тіні калини, неначе з виру ріки.

— Олекса? — Марія зупинилася поодаль, під великою головою соняха.

— Не лякайся,— знову присів Олекса на дно човна у довгих темних смугах смоли.— Не бійся. Ich[1],— вихопилося з потаємних сутінкових глибин чуже слово і умовк.

— Ти вже забув: я не з полохливих.— Вона наблизилась до Олекси.— Той, хто хоч раз оперував людину, не може буть боягузом.

— Ну, мене ти першого оперувала. Глибокий розтин...

Вона заплакала.

— Маріє! — обняв він її за плечі й не відав більше, що має говорити, тільки взирався напружено в бліді, посріблене сльозами й місяцем дороге обличчя.

Вистрелили на румунському березі Бугу.

Марія здригнулась і спитала тихо:

— Ти не міг інакше?.. Іншим прийти?.. Олексо? — Вона провела холодними, мов місячне світло, долонями (вони

[1] Я *(нім.)*.

гостро пахли ліками) по його чолу, щоках, шиї.— Це жахливо.— І Марія заридала, забилася на Крукових грудях.

Він втупився у металевий блискучий ящичок на човні, у таких фельдшери носять шприци, голки до них, щипці, скальпелі... Мовчав. Скидалася риба під берегом, в очеретах і на середині річки, ті завжди несподівані сплески тривожили вмиротворено-спокійну місячну стежку на воді, відблиски зір на німій темені води.

— Інакшим?.. Не міг. Головне — що не іншим прийшов.

— Не іншим?.. Ти через батька зостався за кордоном?.. Ти мовчав. Ти увесь час мовчав і зараз мовчиш? — запитувала вона його так, неначе воліла зарадити Олексієві в його біді.

— Але ти, ти не поховала мене? — дивився Олексій на летючу зорю, що, черконувши західний край неба, спопеліла вмить.

— Я-то ні. А ти?

— Що я?.. Поховав себе?.. Так питаєш? Поки що ні,— знеможений не так цим жорстоким днем, як з'явою Марії, що сколихнула в ньому усе дороге, напівутрачене й чисте, він схилився безсило на днище перевернутого човна.

— Коли таке сталося з тобою, ти не повинен був повертатися сюди, на очі матері і... — запекло її бути відвертою до кінця, і вона мало не мовила: «Краще б уже повернувся пораненим, як брат твій Іван...»

— Жорстока ти. Раніше такого не помічав я у тобі,— силою пригорнув жінку до себе, поцілував у холодні зімкнені губи, і Марія відчула тілом зброю при Олексі.— Ти перейдеш до нас жити, Маріечко, сьогодні ж. Зараз же!

— Як «жити»? — сполохано перепитала вона й знову згадала про Івана, Олексієвого брата-близнюка, якому тільки-но, увечері, перев'язувала рани та робила уколи.

— Жити, і годі.

— Ні. Тільки не сьогодні. Матері ти не бачив, а вона за тобою оно очі виплакала. Пізніше. Добре? — всміхнулася вона йому печально, а він губами вловив на її щоці прохолодний діамантик сльози й відчув солоність. Як від крові.

...Повернувся додому, коли сходило сонце. Оранжево-велике, схоже на призахідне. На ріку сідав туман, ховався у шматки ночі, тихі зарічки та рукави Бугу.

Юстина годувала з руки вже покинутих квочкою курчат. Забіякуваті півники так і норовили пустить один одному кров з маленьких рожево-червоних гребінчиків, що ледь прорізались на голівках. Старий шпористий когут сидів на

стовпці переслазу, помітив Олексу й загорлав пронизливо мало не в обличчя обер-лейтенанта. Злетівши на землю, залопотів важкими крильми в картоплиння.

Юстина підвела голову на крик півня, побачила сина й знову опустила голову до простертої курчатам долоні, де лежала (видно було сліди материних пальців на ній) грудка білого ніздрюватого сиру.

— Я не застав увечері вас. Де ви були? — запитав Олекса й присів на потріскану від спеки червону призьбу.

— Акиш, клятий! Виздихали б, дурні забіяки! — І тим же високим тоном заговорила з сином, ніби боялась, що забуде, що має сказати: — Приходила... Прибігла світоправська небога Христя. Просила-плакала за твого хрещеного. Уже помагай їм, коли прийшов так... На острові чи не всі нам родичі.

Олексу різонуло по живому те материне «помагай їм, коли прийшов так», відчув спиною шорстку холодну стіну в дрібних камінчиках.

— Я вже просив начальство за Світоправа і Насташку Гайдавраєву. Їх допитати повезли.

Зайшов до хати.

— Де ти був цілу ніч? — запитала Юстина.

— У хлопців. Гуляли в карти,— сказав неправду, не підводячи очей від миски, де на смаженій картоплі лежало куряче крило, шия і печінка.

— Їж, їж. Зарізала курку. Ти любив крила й печінку. А Іван — стегна...— Юстина метнулась в кухню, аби притаїти від Олекси раптові сльози.

Тільки вирядила сина на село, мов злодійка, озираючись на сусідські двори, прокралась до старої хати, де лежав Іван. Мати стояла над ним, мов сльоза над світом.

Зупинилося сонце у спечнім безмежжі неба.

Час зупинився, повернувши поранену свідомість Юстини до тієї ночі, коли народилися у неї сини-близнята і сини-вороги. Потім згадувала Марію, яка викинула дитину від Олекси. І падав на Юстину кам'яний одчай. Поривалася бігти до Знахарки Мотрі, що лікувала травами та нашіптуванням. Уже пробігла півшляху, та спам'яталась, бо померла навесні знахарка. Побачила Олексу біля зачиненої крамниці з розбитими вікнами. Але подумала, що удома Іван, а тут лише тінь її скривджена. І знову — хистким вихором за вітром додому. Колись такі гарні очі її, опечалені ніччю, гостро й сухо блищали у світ, немов сонце на посуху. Ділися

й слова кудись. Зашелестять пересохлим зіллям та й щезають сліпими кругами.

Образок принесла в стару хату. Син невидюще дивився на темний лик богоматері і знову починав подавати голосні команди неіснуючим солдатам.

Нажала над Бугом м'язистого аїру, притрусила ним долівку. Збігала до Микити Чарченка за медом, але пасічник, лайнувшись, не дав. Випрохала меду в Євстафія. Тоді в колись пишному квітнику під вікнами світлиці просапала, навіщо те робила, аби поспитав хто, чи відповіла б? А сонце, як намовлене, усе стоїть посеред неба, мов прикипіло, і Юстині все не йде з голови рятівна гадка, що, коли зайде за обрій немилосердне світило, тоді й спаде жар у її Івана.

«Якби ще хоч цей не прийшов таким,— зринула й щезла думка про Олексу.— Як це — не прийшов би? — злякалась жорстокої каторги-думки й розхлюпала на босі ноги молоко, кип'ячене на молодому меду.— Чужаком прийшов... Зодягли десь... Нагодували... Дали оружжя...»

Згодом огорнув її строгий, як мужеві очі, вияснілий з нелюдського болю, дивний спокій. Озираючись, побрела на кладку прати Іванові бинти.

22

Дух ненависті й помсти уже витав над Самосудами. Народжувався він майже непомітно, подекуди з прихованого зблиску очей, немов ріка з майбутніми всеочищаючими повенями, з біснуванням вод у затіснім кам'янім ложі, з грімкими, мов бойовище, льодоходами. А це зачинається ж од слабкого, навіть соромливого тремтіння джерельця у далеких витоках, од материнських сліз (про них чомусь не згадується у жодній історії воєн, начеб самі історики були народжені війнами, а не матерями), від дитячих невинних сліз...

Клякли чорно-сірим колосом, лягали на репану землю перестиглі пшениці; сутулилось перестояне жито на округлому животі Царициної гори; висипалися ячмені, опустивши вистарілі вуса під гарячим вітром, і вже нове зерно викільчилось на вчорашніх росах, тендітні, безпомічні ростки змерхли, взялися хирляво жовтизною; конало все від спеки, без материнського єства і доброти.

Вимілів Буг, вода вже прозоріла на осінь навіть на темних глибинах вирів. Іншою, людською, живою од печалі рі-

кою рухалися крізь Самосуди колони, пливли на захід змордовані отари овець, табуни коней і лошат, череди корів зі спаленим молоком у потрісканих опуклих вим'ях.

Гайдаврай обігнав метушливе стадо з високорогим рудим цапом попереду, що сердито й презирливо (принаймні так видалося Маркові) оглядався на свою «паству».

«Сам до Німеччини на ковбаси солдатам поводирює своїх кізок»,— подумав Марко, їдучи понад старим річищем Бугу.

Крита брезентом машина з матір'ю і Світоправом зупинилася під виробленою кам'ярнею. Стрибали на землю солдати з другої машини, і отетерілий Марко почув раптом, як тихне, захлипаючись, мотор його машини. Докурена сигарета опекла губи. Марко виплюнув недопалок, безпорадно вглядаючись в покажчик пального. Біла стрілочка мертво зупинилася на нулі. Озирнувся на матір, яка, опершись на руку Світоправа, брела в глиб кам'ярні.

Мотор заглух над стрімкою скелею за добрих два кілометри.

Марко вискочив з «опеля» у придорожні полини. Вони вистрелили з-під ніг хмарками гіркого пилу. Кинувся бігти звивистою дорогою униз.

Злякана ящірка метнулася від Марка в'юнким блакитно-зеленим тільцем, роззявила хижо трикутного рота, стерегла хлопця двома голками гострозорих очей, і рожевий роздвоєний язичок, вистромлений назовні, тремтів. Над ящіркою густо й сліпучо-жовто коливалися на вітрі стебла сухоцвіту, під ним іще барвився зірчастий кущик материнки.

Марко дивився на таку далеку матір під червоною піщано-кремʼяною стінкою кам'ярні, натрапив поглядом на Ульчину, вкриту червоною черепицею хату, що слала в небо коливку, пошматовану вітром темну сизь диму, який губився у деревах на леваді, танув-зливався з темним тлом вечірньої ріки. Почув густий рій автоматних черг унизу, закричав, обнявши голову руками, упав, мов забитий, на землю перед машиною, сильний і безпорадний, наче немовля, що випало з високо прив'язаної колиски.

Зграйка кіз, дрібно й металево, мов оддалені автоматні черги, поцокуючи в кам'яну твердь дороги, поминала машину. Біленьке козеня кричало нестерпно різким, пронизливим голоском, зупинилось на мить над Марком, скусило кущик материнки та, тримаючи його в роті, побігло навздогін старій білій козі, що гойдала в боки зморшкуватим порожнім вим'ям.

Почувся тихий жіночий голос. Не підводячи лиця від землі, Марко здригнувся. Жінка повернула Маркове обличчя до себе й залопотіла щось по-німецьки, швидко й невтямливо.

Він вихопив лице з холодної, незнайомої руки, осліпленим від болю зором метнув униз, до мертвого річища Бугу. Мати й Оникій лежали під прямовисною гранітною стіною.

Солдати всідалися у кузові грузовика рівними рядами касок.

— Was ist los? [1]— Молода, чимось невловимим схожа на Ульку німкеня в уніформі присіла коло Гайдаврая, заступила собою кар'єр, піднесла до тремтячих губів Марка зелену опуклу флягу.— Trinken, bitte [2].— Співчутливо розглядала вона Марка, зодягненого у сіро-зелений мундир німецького солдата.

Гайдаврай ударив ребром долоні по флязі. Вона, подзвонюючи об каміння, полетіла в урвище. Зачепив ногою автомат, але, мов пойнятий смертельною утомою, не звертаючи уваги на жінку, пішов, волочачи «шмайсер», до опалового й блискучого, мов здивовані очі німкені, малолітражного «опель-кадета», який зупинився поряд з його машиною.

Жінка ошелешено дивилася в небо над Бугом, де кружляла іскрокрила хвиля потривожених стрижів і раптом, мов єдине ціле, метнулась у глиб ріки, зникла межи скель і золотостовбурних поодиноких сосен, і лишень тоді помітив Марко, що жінка зодягнена в стрій німецького офіцера та що сидить він у її машині.

У цієї незнайомої, чужої, але вродливої жінки було обличчя його Ульки.

Він витер шорсткою, у дрібках піску рукою гарячий піт з лоба й розгублено розглядав німкеню, її обличчя, стрункі постать і ноги в начищених до блиску чобітках.

«Звідки вона, така схожа на Ульку?..»

Мотор завівся з пів-оберта. А жінка стала перед радіатором «опель-кадета», кричала щось невтямливе до Гайдаврая, тримаючи в руці маленький, майже іграшковий пістолетик.

Марко усміхнувся конвульсивно, озирнувся на матір, що лежала горілиць у кам'ярні.

Жінка вистрелила.

Він помітив, як водночас з пострілом здригнулася її рука, сяйнула золота обручка з камінчиком. Хряснуло вітрове

---

[1] Що сталося? *(Нім.)*

[2] Пий, прошу *(нім.)*.

скло, обпекло передпліччя, але болю Марко не відчув. Рвонув машину на німкеню. Вона побігла, збиваючи сизу пилюгу з полінів, спіткнулась і впала, блимнувши на Марка напруженим лицем. Марко поворушив плечем, відчув біль і тепло крові в себе на грудях, одвів погляд, скерував машину на звивисту дорогу до річища, де убили матір.

Кров просочилася темною плямою крізь мундир.

Марко відчув власну смерть, як смерть матері, хоч іще не вірив, боявся вірити. Згадав, як дивилася німкеня на нього: мов на божевільного.

...Не наважився хоронити маму і Світоправа, хоча зійшов ясний повний місяць-старець, висріблив холодним блакитом Батир-гору (сюди з убитими повернувся Марко, тут вирішив поховати маму і Світоправа), тримав у непевному, мов сліпий дощ, світлі далекий острівок серед Бугу. Потім німецьким тесаком довбав у злежаній, поплетеній невидимим корінням лісовій землі могилу. Жалібно й скрушно стогнав одуд. Раз по раз одривалися од неба перестиглі серпневі зорі, креслили яскравими спалахами смерті далекий пруг неба, але небо сяяло і не меншало зір в безлічі світил.

«Яка маленька смерть людини перед усім цим! — Марко підвів залите рясним потом обличчя до неба.— І сама людина. Чому вона така маленька? — Запалив сигарету в ямі, притулився до вологої стіни у гострих шпичках обрубаного коріння.— Маленька, як вогник сигарети.— Знову (вкотре!), мов образи в мамині хаті, промайнув перед Марком невеселий ряд вкоєних ним смертей.— Кому потрібно, щоб вона була така маленька?.. Ні, то за мене мама прийняла смерть...» — скарався він думкою.

Зійшов на берег Бугу, нарвав оберемок аїру, встелив ним нерівне дно могили. «За мене, бо вони вже взнали, що я не одного їхнього спровадив на той світ...»

«Треба було задавить ту німкеню. Колесами машини...»— він тупо зупинився поглядом на темному, витаврованому на німецькому тесаку вовкові.

Спеленав матір у чорну німецьку шинелю, бо нічого іншого не було в машині. Спершу опустився у могилу сам. Поцілував маму у відкриті, ясні, зовсім спокійні очі.

Впала крапля крові на руку. Здригнувся, беззвучно заридав.

Залетіла у верховіття дуба тривожно-голосна сойка, опускалась по гіллі все нижче й нижче, до червонуватого глинястого горбика землі над мамою і Світоправом. Голосила

жалібно, хотіла наче зарадити Гайдавраєвому горю і вмовкла безпорадно.

Галявина навколо Марка була облита густим рожево-блакитним цвітінням лісових дзвіночків.

23

Нарешті Без'язикий був при зброї. Щоправда, мав надію і на мундир, чоботи широкохаляві, куті грімким металом (вони страх як подобались Панькові на німцях). Але дарували тільки стареньку трьохлінійку з трьома десятками патронів.

Припхався додому під вечір з перев'язаною головою, вийняв зі скрині темно-синє діагоналеве галіфе, новенький іще кітель: виміняв його за пляшку самогону в горбатого біженця, що розгубив дітей під пальотом німецьких літаків. Зодягся у високу смушеву шапку й вирішив пройтися островом, заодне завітати до Євстафія у вельми важливій справі.

Євстафієва хатина сиділа майже у воді, а город зливався буйною зеленню з плесом ріки.

І хоча бурхливі повені не раз заливали Євстафієву хату, льох і хліви, мав цей тихіший за покійника чоловічок і зиск неабиякий з Бугу: щовесни наносила річка на город товстий шар намуляки, й не сушив собі чоловік голову, чим угноїти город. Економив і на дровах, виловлюючи дерева з повеней; крім того, норовистий Буг прирізував до городу добрячу сотку многосилого чорнозему. Викохувалися тут такі гарбузи та капустяні голови, що Євстафій не коней, а волів впрягав, вивозячи те все до приморозків! Коли ж сіяли коноплі, то стояли непрохідним лісом, навіть блудні пси обминали ті задушливі хащі.

Але до пори до часу раював Євстафій. Позаминулої весни (ще не орали городів) над'їхав у Самосуди його племінничок Мирон Швайка, який служив у райземвідділі, переміряти городи. Хтозна-чого не поділили дядько з племінником, але виявилося, що город Євстафія на одинадцять соток більший, ніж записано в сільрадівських документах. Ну й обіклали додатковим податком за десять літ «експлуатації народної землі». Виплатив усе належне Євстафій, а город родив ще краще.

«Якось,— читаємо в літописі Товмача,— на похмілля затіяли на Євстафієвому городі люту бійку самосудівські парубки (Сербівський куток пішов на Скіфську слободу), тож

мало не повбивали один одного тими многопудовими гарбузищами, що, немов камені-валуни, лежали на Євстафієвій присадибі. Там і Юзеві нещасному вибили мізки, мов насіння з гарбуза...»

Усе це, наближаючись до Євстафієвої господи, пригадав у свій спосіб Без'язикий. Ступав він вулицею не без погорди. Рацію мав Филимон Товмач, занотувавши у літописі:

«Оружжя і ангела перекопилить на диявола. І не тільки людину — цілі держави курвить зброя у той чи інший диявольський бік. Сила та — голодна тьма, підсвічена дитячими слізьми. Та всі імперії світу, починаючи з Риму й кінчаючи нашестям цих песиголовців, не варті дитячої сльози».

Прошкував Панько статечно, як годиться старшому поліцаєві, зазирав бундючно в двори, покашлював і голосно, затуливши одну ніздрю, сякався. Один біс, навіть собачого хвоста, не те що живого чоловіка, як на зло, не стрів. Начеб вимер острів. І Панько знову перекинувся думками до «німого бовдура» Євстафія.

Другу, вищу половину Євстафієвого городу також «обслуговувала» природа. Стояв там, на белебні навпроти конюшні, високий чотирикрилий вітряк, якого, коли не було дощів, у засуху, запускав Євстафій, і вітряк гнав із Бугу воду на город. Він і жорна невеликі (щоб можна було швиденько приховати) примайстрував до вітряка.

«Навіщо дармова всюдисуща сила природи має пропадать ні за цапову душу»,— гадав собі Євстафій, ставлячи жорна в розмальованому блакитно-червоними жар-птицями і голубими зозулями млинку.

Кримінал побачив у цьому «приватницький момент» і «рудимент куркульства» голова сільради та острівний хормейстер Григорій М'яз, тоненький, мов смичок, з вуличним прізвиськом «Велика Нудьга». Наказав знищити вітряк, але Євстафій щасливо обійшовся тим, що зняв тільки жорна. Одначе в самосудівському млині, що вище острова по течії Бугу, не бачили Євстафія ніколи, як і Великої Нудьги (себто Григорія М'яза) з помолом, наче раптом перестав чоловік споживати святий хліб.

«Не такий він уже нікчемний, цей «штунда». Обкрутив круг пальця Велику Нудьгу й не всміхнувся... А стріляти навчимо. Стрілять і мертвого можна навчити. Наука — не з мудрих...» — думав Панько перед Євстафієвою хвірточкою, що легенько, мов пір'їна, не рипнувши на змащених тавотом завісиках, одчинилася Без'язикому (так і душу Євстафієву відчинив би Панько, якби зміг). Ба, Євстафій і сам собі не

полюбляв зізнаватися у грішках, наче хтось ще до народження запечатав йому уста, душу і причаєний розум.

Більша половина Євстафієвого подвір'я при хлівах, що правили водночас за обору для худоби, була відгороджена від меншої, з маленькою хвірточкою між гостродзьобими дерев'яними голубками на стовпцях. Тільки-но торкнувся хвірточки Без'язикий, як десь усередині Євстафієвої господи тонким лисячим голосом лякливо зателенькав дзвоник.

«Усе в цього бовдура на засовах і секретах,— здивувався Панько.— Сигналізація — як у державному банку або в тюрмі...»

З відчиненого вікна висунулася рудоволоса, мов позаторішні пересохлі коноплі, Євстафієва довгаста голова.

Євстафій увесь вік ходив у сторожах. Спершу був на тракторній бригаді, але, коли комбайнери підловили його з підшипниками під полою, перевели Євстафія до комори. Тут він сторожував справно, бо тільки на «живий метал» — техніку — не мав сили спокійно дивитися. Нині ж, коли вже нічого було стерегти (хіба що голодних мишей), заходився Євстафій складати в хаті прапрадівський ткацький верстат. Саме моцувався біля коників, коли принесло Без'язикого.

— Капіталізм настроюєш? — запитав Панько, гримнувши на миршавого цуцика, що норовив ухопити його за «пузика» галіфе.

Євстафій позирнув на гвинтівку за плечима Без'язикого, витер долоні об штани, тицьнув обережно кінчики тонких пальців у холодні лещата Панькової руки й зіщулився від болю. Висмикнувши правицю з Панькового п'ястука, сховав її у кишеню, де лежав м'який, мов пташеня, кисет.

— Так ти й не став, Євстафій, на ноги. А давно пора.— Панько шукав очима, на що б усістися, утомившись п'янким відчуттям влади.— Он дітей — як мурашин,— глянув на малечу, яка, мов хрущі, обліпила грушу-дичку з дрібненькими, веснянкуватими, як і лице Євстафія, плодами.— Мабуть, і закусити в хаті нічим.— Панько витяг пляшку горілки, ткнув її у руки Євстафія.— Жінки нема...— поплескав, регочучи, Євстафія по плечу.— Давай що є! — скинув нарешті зброю з плеча, поставив у куток, де лежали мотузи й триби до верстата.— А що ткати будеш?

— Коноплі вродили, як ліс. Не пропадать же добру...— Євстафій занипав безрадісно по хаті, шукаючи ножа й гадаючи, яким вітром — злим чи добрим — привіяло до нього Без'язикого.

«Звідки тому добру бути у цього вовкодава?»— думав похмуро, батуючи тоненькими скибочками свіжий житняк.

— Корову маєш? — налив собі, а потім Євстафієві Панько.

— Нема. За дочкою у придане пішла.

— Це ж за котрою?

— Манькою. Четвертою.

— А, бач, учетверте гуляєш, хоч би в цигани попросив. Ще й родич...

— Не розганявсь я дуже, бо сам бачиш...

— Нащо б я плодився отак люто, по-китайськи! Під війни?

Євстафій не образився, вдав, що пропустив мимо вух слова Без'язикого, і мовив сухо:

— Теличка є в мене... Скоро первісткою стане. Кабана годую...

— Погано буде з худобою,— жував старе, вижовкле сало Без'язикий.

— Та ну!

— Ось списочок,— Панько витяг зі спідньої кишені скручений у трубку папір.— І ви тут, Євстафію Івановичу,— Панько зробив багатозначну паузу.— Та не сиди, як засватаний, наливай. Не самогон це смердючий, а «казьонка»... Значить, так: маєш здати дві голови худоби від хазяйства... Те-е-кс... і годованого кабана.

Жалібно рипнувши, повільно прочинилися сінешні двері, але ніхто не увійшов до хати, крім протягу від одчиненого вікна до сіней, на горище.

— Кара небесна,— промимрив ошелешений Євстафій.— Нічого... Нічого в мене нема. Я податки виплатив до копійки.

— М'яса! — шморгнув кулаком по столу Без'язикий.— Як снарядів до гармат, так і м'яса солдатам треба. Армія без м'яса...

— Та розумію. Але в мене он дітей армія... Чим їх прогодую?.. Ще й братових троє підкинула війна... Нічого в мене нема, нуль,— і склав кільцем пальці, подивився крізь нього на Без'язикого.

Без'язикий вилив рештки горілки в чарки і кивнув головою на гвинтівку, мов живу істоту:

— Я, бач, під розстрілом побував. Заставили піти на службу. Начальником поліції з учора... Та кому не служили,— похитав скрушно головою.— Але німці порядок люблять. Сам знаєш по вісімнадцятому.— Панько нахилився над столом, і Євстафій побачив у кишені кітеля ще одну пляшку й зрозумів, що не все сказав Без'язикий, «напуска туману».

— Ну, бувай тоді,— звівсь, проте, Панько,— мені пора. Узавтра телицю приведеш... О, забув сказать: у мене на леваді новенький мотоцикл у лозах. Можу подарувати,— знову сів на лаву.— А може, хочеш бути моїм особистим шофером?

— Поліцаєм?

— А чого б ні? Землю матимеш, капустяна твоя голова! За службу наділять! Не ту дадуть, Євстафчику, вошиву, яку тримав твій тато, а жирну, чорну, як бичача кров.

— У такі часи й двох сажнів на душу вистачить. Та й одвикли ми... від такої землі...

Панько зневажливо скривився й постукав кулаком об стіну, відтак збив по-парубоцьки на потилицю високу шапку.

— А ти часом не відвик їсти?! А ще про дітей думає!.. Пару коней і плуга я особисто виділю тобі. Коли хочеш, трактора на два хазяйства заведемо. І це є у мене на оці, Євстафчику.— Відригнулося йому старе, згіркле сало, й він швиденько запив горілкою, витер долонею масні губи й знову пішов на приступ:— Ну? Підеш до мене служити?

Без'язикий добре розумів, що не буть йому старшим поліцаєм самосудівської поліції, коли не підшукає собі опори («Як ніким командувати, то й влади не треба...»), тому й намагався нахрапом завербувати хоча б цього німого Євстафія, якого не тільки зневажав, а й не мав за живого чоловіка.

— Тут і думати нічого, чоловіче!

Жалібно замукала в оборі Євстафієва теличка. Циганиста, степової витривалої породи, неперебірлива на пашу. Мала зірочку на кучерявому лобі між зігнутими ріжками.

Рясний піт виступав на невисокому прикро-впертому лобі Євстафія. Велика сиза сльозина впала в недопиту горілку, й він дивився з одчаєм, як вона, тремтячи сивим хвостиком, тане в чарці.

— Першим... я не запишусь до тебе,— ледве видихнув він, дивлячись крізь вікно на дітлахів на груші і вслухаючись у свої шорсткі, мов клубочки шерсті, неслухняні слова.

— Який же ти перший?! — торжествував Без'язикий.— А я?.. А Круків Олекса?.. А рахівник — завваж — мудрець із мудреців?

— Мудрець — та спалили.— Євстафій мацнув гірким поглядом невиразний лик Георгія Побєдоносця над Без'язиким.

— Брехня! Ніхто не палив його. Я був у Товмача вчора. Сам себе спалив. Самогон гнав, а сажу друге літо не трусив.

— Ні, Паньку Кіндратовичу, який з мене вояк? Та мене ні в яку армію не брали. Одна нога ще в революцію підсохла, коротша...

— Сам тоді викручуйся. Захищать тебе перед ними я не збираюся. Бери на налигач телицю й веди.— Панько взяв трьохлінійку, клацнув затвором, подмухав на жирний, у мастилі, патрон.

— Стрілять у людей я не буду,— сказав понуро Євстафій.— Заріж, а не буду.

— А хто тобі накрякав, що стріляти в когось треба? Це тільки для порядку. Для порядку — розумієш? Збирайся! Пішли зі мною! Ти ще спасибі скажеш Панькові.— Без'язикий пройшовся начальственно по хаті.— А як за молодості козацької видзвонювалось шпорами! — Заглянув Панько до люстерка, вмащеного в стіну під старенькими ходиками, які, впершись у долівку іржавою гирею з причепленою до неї гайкою, зупинилися.— Ех, Євстафчику! — бадьорив чоловіка Панько.— Повернув би нам господь бог нашу буйну молодість! «Ой, да пішов би я та й на Запоріжжя, сам доріженьки не знаю...»— проспівав приємним баритоном і витяг другу пляшку, що її, напевне, притримував задля переможного кінця. Але Євстафій відмовився пити, і вони вийшли на вулицю.

— О! Мільйонер погорілий! — показав Панько на пана Бунецького, який чимчикував кудись весело, здіймаючи довгими холошами пилюгу.— Як круки, на падаль злетілися! Ви, ясновельможний, повернулися ділити нашу земельку? — перепинив Панько Бунецького.— Глядіть же, аби мене, Панька Без'язикого, не забули. Бо як скривдите Панька Без'язикого, то...

Бунецький хотів було поминути Без'язикого, але той ухопив панка за полу чорного, побитого міллю сюртучка.

— Куди ж це ви, ясновельможний? Не поспішайте. Почекайте на польську армію. Що, нема такої армії?.. Ха-ха! Так якого ж дідька, питається у задачі, припхався?! — Панько зайшовся реготом, підморгуючи повеселілому Євстафієві.— Хто тобі, йолопові безмозкому, без війська поверне нашу землю?.. Ні, ти поглянь на нього: козирний король. Небесна сило! А пам'ятаєте, ясновельможний баране, як ви з батусем наших гусей, ціле стадо, за потраву постріляли?..— Панько зняв з плеча трьохлінійку і клацнув затвором.

— Малим я тоді був, Паньку...

— Паньку Кіндратовичу!

— Воно, правда, не так... Але нехай буде так...

— Мовите — малим були? А зараз — великий?.. Іще менший!.. Гаразд, не ридайте. М-да, ніколи не бачив, як пани плачуть. Знать, є іще бог на небі.— Панько простяг Бунецькому

надпиту пляшку.— Ковтніть для смілості, бо зараз на побачення до господа бога маю відправить вас, ясновельможний. Звичайно, коли він захоче вас прийняти.— Сховавши пляшку, Без'язикий звів рушницю на панка. Той із ляку пустив під ноги в пилюгу темну округлу калюжу.

— Тьху ти, господи, як тхір. Жаль горілки. Фу! А ще ясновельможний!

...У майора Герца застали Филимона Товмача Всевидюче Око.

— Пане майоре! — виструнчився Панько. Узяв під козирок, але згадав, що в німців вітають начальство по-іншому, й опустив руку.— Ось, Євстафій дав згоду служити...— «Під моїм проводом»,— хотів було додати Без'язикий, але передумав.— Вступить у поліцію. Вірний буде зброї і обов'язку — запевняю вас. Тільки босий він,— тицьнув пальцем на Євстафієві черевики, що давно «просили каші».

— Он,— показав майор на нові Товмачеві ялові чоботи.— Нехай зніме й носить.

— Ні,— похитав головою збентежений Євстафій.

— Скидай! — наказав Филимонові комендант.

Филимон сів на підлогу, зняв чоботи, поставив їх перед Євстафієм.

— Взувай. Вони йому не потрібні. Він полюбляє на двох кріслах сидіти, і ми таких мудреців негайно спроваджуєм куди слід. Взувайся!

Євстафій покірно вступив у великі Филимонові чоботи й винувато, ніби сповідаючись, дивився на Филимона, який приходився йому братом у третій лінії.

Під картою Європи й Азії стояла зіперта на стіну трофейна зброя. Майор вибрав короткий кавалерійський карабін, подав Євстафію і запитав:

— Стріляти вмієш?

— На зайців ходив.

Майор засміявся.

— От і спровадиш оцього вашого Геродота на той світ. Там, гадаю, не вистачає таких дипломатів. Веди, карабін заряджений.

Євстафій зблід, озирнувся на Панька: так дивляться на крижину, що раптом під тобою відповза від берега і лине за течією.

— Чого стоїш? — прикрикнув Панько. — Наказано — сполняй!

— Іди, Филимоне,— мовив сухо Євстафій і обернувся до дверей вчительської, у яких раптом виріс Олексій Крук у

формі німецького офіцера. Але з одчаю Євстафій не впізнав Крука.

Филимон, за ним Євстафій і Панько вийшли на майдан.

Ясна річ, перед лицем смерті годі й вигадувать якусь надісторію. Зовсім природним ходом ішли Филимонові прощальні мислі.

«Живеш і думаєш, що ти безсмертний, що смерть десь далеко, не в нас... А того, з ким близький та кого любиш, тим паче не торкнеться смерть. Так ми думаємо... Жаль тільки отих дитячих очей, що побачать, як убивають людину. Рано їм на таке дивитися. Не слід взагалі». Стоїчно намагався забути Филимон про те, що ось зараз на рідній землі, історію якої так і не спромігся спізнати сповна, під рідним небом, сонцем і хмарами прийдеться самому вирушати в недовгу путь перевтілення у родючий острівний чорнозем.

Сонячним ударом раптово й боляче впала на нього згадка про літопис і скриночку: вони таки вціліли під згарищем, і Филимон переховав їх, та навіть жінці не встиг сказати про те. Крук і Панько відстали, й Товмач зашепотів Євстафієві:

— Мене можеш застрілити. Одне прошу — скажеш жінці моїй, що скринька під волоським горіхом за хатою.

— Я не буду стріляти,— мало не заплакав Євстафій, хляпаючи Филимоновими великими чобітьми.

— Ти не будеш — так вони уб'ють. А жінці скажи це.

— Що?

— Вона усе знає.

— Скажу.

— І мовчи.

— Угу,— проклинав подумки підступного Панька Євстафій, кляв своє недорікувате тугодум'я і війну. Оглянувся. Олексій Крук про щось сперечався з майором. Почули голос коменданта:

— Панько! Нехай твій хитрун скида штани, ми зараз настаростуємо йому. Сорок нагаїв!

— Єсть, сорок нагаїв, пане комендапте,— виструнчився Без'язикий і підштовхнув Євстафія до білосніжної Филимонової сідниці.

— Без'язикий! — гукнув зоддаль майор. — Зігрійте його шомполами.

Лиш на четвертий день під захід сонця придибав Євстафій левадками та лозами до Филимона, приніс йому вивалсувані в дзеркало чоботи та сороковку горілки.

Вечеряли мовчки, мовби давно намислили щось спільне та лихе, а тепер ще раз обмізковували його. Филимон пожалівся Євстафієві за розчавлені окуляри, які вислав йому син з Владивостока. Тепер він без окулярів — «як без рук». Євстафій у відповідь повів довірливо про те, що в лісах за Бугом появилися партизани, підірвали й спалили німецьку машину в Нужденному яру. Підхмелівши, почав напитувать у Филимона ради — вирушати йому в ліс чи поки що перечекати.

— Дітей — хмара! Ти про це подумав? Сім'ї партизанів до ноги стинають. І немовлят не щадять. Таке в мухи око...

24

Їла поїдом діда Копитченка його бритвоязика Ксенька. О, то була музика! Ще жодна дружина (а мав їх Іван Копитченко — і сам не міг припам'ятать до пуття скільки) так не витинала на його нестаріючому серці. Але ні одна з жон колишніх гадки не мала покинути старого. Згасали поволі при ньому, ніби хто зіллям їх підпоював. А тонкостанна Ксенька сьогодні вранці клялась на увесь Сербський куток, що покине Івана, якщо не прожене зайду панка.

— Возив він його! Ой, возив! Так висади свого панка на свій хребет нещасний і вези далі! В рай! Самому три чистиці до смерті,— допікала Ксенька.

Мовчав старий. Жодна з жон не здіймала галасу, а ця наскочила, як оса. Відчував, як од безсилля починає сивіти його правий вус.

Та й правда, сів на голову панок непомітно для самого Копитченка. Гортав щовечора колишньому кучерові гербові папери на право володіння самосудівськими землями. Папери з державними знаками завжди гіпнотизували Копитченка, як і щедрі обіцянки пана Бунецького «озолотить за вірність і прихильність» уже й не кучера, а майбутнього управителя маєтностей. Тож пособкував панок Іваном і його дженджуристою іскроокою Ксенькою. Спав на пуховій перині, яка дісталася Копитченку за першою жоною Онисею; не снідав, не обідав і не вечеряв, коли не ставили перед ним пляшечку; в Копитченка ще не було такого року, аби не висіла на комині добра половина копченого кабанця, одначе не вживав свинини пан Бунецький, то мусила скупувата Ксенька, скріпивши чутливе на чоловічі ласки серце, щовечора різати півника або курку. А тут війна, мов чума, душила Ксеньчину птицю. Душила птицю і Ксеньчину душу. Як ідеться у літо-

писі Филимона Всевидюще Око: «...жіноча стать першою реагує на війни та поневолення. Бо чого б то,— запитує і не дає відповіді Товмач,— перед цією та фінською кампаніями острівні жінки народжували майже самих хлопців?..»

Але Ксенька збунтувалася. Аж не вірилося Копитченкові, бо, коли сватав, така мила, тиха, бідова і надійна була, хоч скли її в образ живою.

«Знать, не за мене йшло, кляте поріддя. Багатство моє приглянулось їй,— мізкував, ушиваючи на ганку стару вуздечку, Копитченко.— Смерті моєї не діждеться, сім'я ядуче...» І вибухнув гнівом на жінку, але якось тихо, майже ніжно, начеб із заручин вертався:

— Смерті моєї ждеш, любасочко! Ой, чує моє серце, чекаєш, паво моя стопера. А я візьму, серце моє малинове, та й одпишу всеньке хазяйство рідній небозі Мар'янці. Пожди-пожди, анафемо життя мого! — А грать умів словом, недарма лицедіяв у самосудівському театрі (слава про острівний драмгурток уже сягла Вінниці, якраз цієї осені мали везти до обласного центру не що-небудь, а інсценізоване Филимоном Товмачем «Слово о полку Ігоревім», де Филимон грав славного Бояна, а Копитченко виконував роль половецького князя Кончака).— Не діждеш! — уколов шилом пальця, висмоктав із ранки кров.— Бо я вічний, як... цей острів! — зрозумів, що в запалі перебрав міру.

Ксенька посміювалася тихо, і Копитченко жбурнув недошиту вуздечку в куток, під діжечку зі старим салом-здором.

— Вона мені погрожує! Га?! Погрожує! — забігав подвір'ям, мовби прикований незримним ланцюгом до Ксеньчиного погляду.— То іди! Рушай, коли закортілося свіженького кохання! — І, гримнувши трухлявою хвірткою, забувши солом'яного капелюха, подався на село, хоча й сам не відав, чого йому туди пхатися. Утікав, немов од власної старості, яка, що не кажи, але в сяйві Ксеньчиної краси і сторонньому западала в око.

Посидів коло Якова Колісника на березі, покурили. Розмова не клеїлась, бо порон, яким денно й нощно переправлялися на острів німці та йшли далі, на схід, висотав з Якова сили. Пронник спав з лиця, вихуд, мовби з хреста зняти. Сказав тільки Копитченку, що бачив панка в церковному дворі, сиділи удвох з фанатичкою Феклою за пляшечкою наливки в поповій альтанці.

Копитченко зрадів, почувши те: мо, відв'яжеться цей обезумілий панок, поселиться у Фекли, ближче до німецького начальства, якому знову збирався Бунецький нанести візит

у справі про спадщину і відшкодування за спалений і розграбований стокімнатний палац, комори, стайні, реманент. Усе було перераховано в паперах панка. Та щоразу, як наближається Бунецький до школи зі своїми паперами в пузатій валізі та переконливою промовою на захист своїх прав, яку ще в Польщі переклав на німецьку та завчив напам'ять (збуди серед ночі — як горохом в стіну, вичитає), вартовий гнав його геть від управи.

На майдані, бачив Копитченко, Панько Без'язикий уже муштрував свою поліцайню: чоловіків сім чи вісім озброєних, але в цивільному, тільки з пов'язками на рукавах. Попереду маршировав косоокий приймак Петра Жебрана, буслоногий Аврам Крашанка, який або не вилазив з тюрем за крадіжки, або не прохмелявся на волі. Нині він був нібито тверезий і сповнений гордині та відваги, як видалось знервованому Іванові, вимахував ногами, прислухаючись до команд Без'язикого.

Услід Аврамові, сходячи рясним потом, ступав понуро велетенський, мов горила (підіймав самосудівського бугая Сентимента), острівний кабанник і прасол Іван Такамузика, чий отець вкупі з Без'язиким «гуляв» колись у куркульській банді.

Був тут і синок самосудівського фельдшера («Вивчив батечко на свою голову»,— сумно подумав Копитченко, забачивши його серед поліцаїв), миршавенький Тиміш Чарченко та ще кілька хутірських дядьків. Не без знання справи муштрував Панько своє воїнство, а до шеренги ззаду все норовив пристроїтись дурник Юзь, тримаючи палицю на плечі. Поліцаї сердились та батькували юродивого, але Без'язикий не наважувався вдарити «божого чоловіка», як нарекла Юзя фанатична Фекла, бо недавно вдарив Юзя Петро Жебран, то хтось спалив Жебранові новісіньку хату.

Копитченко, не вітаючись, поминув поліцаїв, наблизився до попової альтанки, уповитої кучерями дикого винограду, де, спорожнивши пляшчину наливки, вели любу бесіду панок і Фекла. Погомоніть, мабуть, мали про що: замолоду служила Фекла у покоях панів Бунецьких.

Панок перший помітив Копитченка. Побачила й Фекла, та, витерши пишні ясно-червоні губи синеньким батистовим носовичком, помахала ним Копитченку, але запросити до компанії погордувала. Після сварки з Ксенею те розлютувало Івана, і, коли б не хрести церковні над головою й альтанкою, він би таки пригрів теплим словом шолудивого панка і його колишню коханку.

Повернув додому. Ксеньки не було ні в хаті, ні на городі. Несамовито верещали голодні поросята, сусідські кури витанцьовували на рядні, де просихав вибитий з голівок мак. У світлиці зяяла на старого темним порожнім ротом розчинена скриня, і не було вже в кутку дорогого, в срібному окладі, образа Миколая-угодника, з яким вінчались Іван та Ксенька.

«Усе вимела, сатана»,— подумав старий і кинувся на горище. Злякав і сам злякався зайця, якого виловив навесні та відгодовував на горищі. Гроші в полотняному мішечку були на місці, й дещо відлягло на серці.

А човна не було при березі. Старого аж затрусило.

«Невдячна! Ах і невдячна ж сучка!»

Змочив на кладці водою гарячу непокриту голову. Вдарився поглядом на другий берег, де стриміло з-за небокраю коливкими й тривожними вершинами тополь Ксеньчине забузьке село. Побачив румунський патруль, а серед солдатів — і свою Ксеньку.

«Злигалась уже. Господи!..— зціпив кулаки старий.— Що їй війна?! Навіть ганебна грань кордону крізь Україну!»— знесамовитів ошуканий останньою любов'ю Копитченко, бо навіть кошмар окупації не в силі був осквернити незалежної вічної краси його Бугу. Навпаки, щось виклично-горде тамувалося в спокійній, передосінній, блакитно-оксамитовій плоті ріки, в мінливих і коштовних спалахах водяних веселок, що вигравали над гримотінням порогів. Дід ускочив у човна Ілька Римського, що погойдувався на течії, і, не вичерпавши воду, погріб до другого берега, де цвіла, сяяла серед румунів його, ще не проклята до кінця, блудна Ксенька.

Хлюпала по босих ногах старого тепла й затхла вода на дні човна, з-під черпака дивився на Івана мертвим оком забутий Ільком Римським невеличкий карасик. Мов душа Копитченка в ту навісну часину.

«О! Така всі кордони пройде! — думав старий, вдивляючись у протилежний берег.— Усі кордони Європи й Азії. Оце жіночка! Куди тим арміям проти цього вселенського зілля!..»

Підчепив карасика веслом і кинув у воду. Та ще не встигла рибка торкнутися хвилі зближеними перами, як чимала щука по-псиному підхопила її на льоту. І стільки побачилося Іванові зневажливо-нахабного у випуклих, жаб'ячих очиськах хижака, що його аж занудило.

Румуни щось горлали до старого, але він бачив тільки Ксеньку, свою Ксеньку. А коли вистрелили, спершу здиву-

вався, бо кому він яке лихо скоїв?.. Що незаконного в його намірі повернути додому повійну, але законну дружину?..

Вистрелили знову.

Копитченко почув хижий посвист куль над собою і лишень тоді згадав, що знедавна по Бугу проходить цей глупий, самим дияволом (коли не кимось іще нечестивішим) замислений кордон. Повернув назад.

Жіноцтво Сербського кутка справедливо зажило слави своїм усезнищувальним пащекуванням. А Копитченко вибирав собі жон у селах найдальших, майже не знаних у Самосудах, тож бритвоязикі молодички з Сербського кутка (їм і війна не притупила язиків) не без утіхи переказали одна одній про пригоду з окаянною Ксенькою. (Ось так, здається, і народжувались на острові плітки, бувальщини, легенди, міфи, що не тільки увічнювали чоловіка, робили його майже безсмертним, а й слугували тією незримою, вселенською енергією, на котрій і працює вічний двигун історії...)

Проскочивши між смоляно-липкими, цікавими поглядами жіночок Сербського кутка й причинивши за собою хвірточку, на якій пишалися у поцілунку блакитні голуби, умчав Іван до своєї добротної — під цинком і в семеро вікон — хати.

Спіткнувся об валізу пана Бунецького біля сінешніх дверей, схопив панкове манаття і пошпурив його на подвір'я. Поліз на горище, вибрав з тайника мішечок, де лежала наскопидомлена за життя грошва у найкрупніших асигнаціях. Подзвонювало в мішечку й золотце, що його, коли втікали Бунецькі, дав Іванові Копитченку на схоронок син Бунецького, волоокий Сигізмунд (видко, потай від батька зібрав, бо старий і не заїкався про золото).

«Помру, холера ясна,— вирішив, обійнятий не так розпачем, як пекельною ревністю, юносерций Копитченко.— Спалю усе! Щоб ніхто й копійки моєї не понюхав. Спалю і помру. Сьогодні. Зараз. Ось ниньки...»

— А золото не горить,— мовив уголос здивовано. І не золоті червінці, а Ксеньчине лукавоброве, смагляве, мов весільний коровай, усміхнене личко висіло над старим гріховодником.— Все одно спалю,— узявся тремтячою рукою за ручку затули, вдихнув чадний дух печі й прислухався, чи не скрипне хвірточка у двір.

Раптом йому лоскітно закортіло порахувати гроші. Цього він не робив ніколи, бо вірив у забобон, що, коли лічити гроші, їх меншатиме, тектимуть поміж пальці, як вода. Прочитав на купюрі: «Подделка государственных казначейских

билетов преследуется по закону». Напис видався вельми суворим, мало не вироком, і старий краєм серця, вірячи в повернення жони, вирішив не палити свого багатства.

Але померти не передумав. Поклав мішечок з грішми під голову замість подушечки, склав на грудях руки.

«Свічечку запалить та взяти в руки...» — подумав прощально, вслухаючись крізь одчинене вікно в святковий щебет молодих ластів'ят, що тільки-но почали пробувать у небі крила.

Та свічки не взяв, гадаючи розпачливо: «Помру, а тоді згорю? Разом із хатою? І грішми, будь вони неладні? Ніхто й не впізнає мене... Навіть Ксенька...»

Сивів і другим пишночорним вусом Копитченко: золото муляло потилицю, та смерть не поспішала в гості до старого джигуна.

25

Ще не встиг Яків Колісник випрягти з гармати й випустити, щоб попаслися, зайшлих армійських коненят (вони аж світилися ребрами у світ божий, видать, не один день тинялися світом без гармашів), як запримітив їх Панько Без'язикий. Тої ж ночі він приправив коней додому, відшукав іржаве шкребло, яким Мавра чистила корову, заходився наводити лиск на крупах і животах коней, а під ранок, погодувавши торішньою пшеничкою, повів купати на Буг.

За тиждень-другий коні ожили, засяяли срібною шерстю, пружною, мов парча, твердою ниткою гриви.

У ті радісні, виповнені щастям і тихим місячним світлом ночі, забувши про війну, гадав Панько, що половина вуха непомітно одросте. «Як хвіст у ящірки»,— усміхався він, поплескуючи коней лапатою долонею по ситих задах.

А сьогодні, відправивши зранку муштру на майдані, збирався Панько орати поле, яке йому виділив при лівому березі Бугу майор Герц. Виобіцяв тільки землю, а Панько вже й «нарізав» її собі.

— Воно б краще до схід сонця вийти, як у людей. Але служба є служба,— казав до жінки, чисто поголений і вимолоділий.

Покректавши, викинув на воза новенький колгоспний плуг, що сяяв до сонця змащеним лемешем, мов скибка білого хліба з маслом. Напоївши коней, виїхав з двору — стьобнув весело батіжком. Коні аж бісились, виграючи з жиру. Слухав удоволено, як подзвонює справний віз, закурив

пахучу німецьку сигаретку й ще раз прикинув, чи не залишив удома чогось необхідного.

На мосту порівнявся з Яковом Колісником, гукнув:

— Здоров-жив, Якове! Куди путь держиш? Сідай, підвезу.

Колісник подивувався мовчки баським коням Без'язикого, але сідати на віз відмовився.

— Ось... цуценят топити. Славні, породисті. Але застрілили німці суку, не виживуть. Сліпі ще...

— О!.. Вони не люблять собак,— крутнувся на опалці Панько. Наткнувшись сідницею на приклад гвинтівки, сховав її під солому.

— Думаєш, вони тебе люблять? — поправив Яків мішок, у якому вовтузились і попискували цуценята.

— Я не шлюха, аби мене любити.— Панько зіскочив на міст, накинув шлею на борозного.— Землю кровну віддали мені?.. Оддали, слава богу.

— Гляди, щоб не скакав карасем на їх сонечку,— не втримавшись, бритвонув Без'язикого по серцю поронник і впізнав коней, які приволокли на острів сімдесятишестиміліметрову гармату.

— Тіпун тобі на язик,— одказав примирливо Без'язикий. Ні, нині, вже старшим поліцаєм, не боявся Якова, як раніш, Без'язикий. Але йому раптом аж під ложечкою засмоктало, так скортіло мати ще одного пса на хазяйстві, яке, відколи прийшли фашисти, розросталося щогодини, щодень і щоночі. Знав-бо добре, що сука в Колісника була породиста, розумна й не ручна.

«Часи такі, що й вовка не завадило б мати при хаті...»— подумав Панько.

— І коників подарували німці? — Якову більше було жаль цуценят, яких ніс до річки, ніж цих славних, викоханих коней.

— Сам бог бачив, коники нічиї були. Хрест святий. А тепер мої. Я їх, вважай, зі скотомогильника витяг. Згодував мішків три вівса та пшениці, заким оклигали.

— Гляди, бо й повертати прийде час.

— Як рак свисне! А хто мене розстрілював на майдані? Хто?.. Усе село засвідчить — ворог. А земелька була в мене? Ти не думай, Якове, що брат вічний, бо світ вічний. А в кого звіку найкращі пшениці на острові?.. В кого?.. У Без'язиких. Ось хто світ годує, хоча й сам не святий.

— Давно б уже світ ліг на мари, якби твоїм хлібом жив,— мовив глухо Яків.

— Продай одного цуцика. Однаково топить будеш.

— Вибирай, який на тебе дивиться. Тут усі злючі, але, мабуть, не злючіші за тебе.

З незапам'ятних часів, напевне, з тих пір, як тече Буг, поважали на острові поронників. Мали їх на рівні хіба що з попами, учителями чи мельниками. І Яків не церемонився з острів'янами. А ще б з таким, як Без'язикий...

— Кусається, стерво! Сліпе, а тне,— висмикнув руку з мішка Без'язикий.— Цього лобаня візьму.— Панько задер коротенького хвоста чорному цуценяті.— Ха-ха! Він, стерво. Скільки тобі за нього?

— Скільки не жаль.

— О! І в роті чорно. Буде діло.— Підняв за карк цуценя і гаркнув по-собачому:— Гар-р-р!

Песик оскалився, більма невидющих очей затремтіли, мов дві градини.

— То скільки?

— Кажу, скільки не жаль.

— Ти ж ніс топити їх...— Панько намацав гаманець у спідній кишені піджака.— А може, чарконемо, горілочка є, і по руках?

— Не хочу чаркуватися,— зневажливо махнув рукою Яків і подався на міст.

Панько збадьорився, вйокнув на коней, загримкотів возом з мосту. Запхав у пазуху цуценя, погладив чорну округлу голову; наспівував, насолоджуючись знаним на весь острів

В Бердичеві, славнім місті,
Звербували хлопців двісті.
А чим же їх вербували?
Злотих грошей дарували.

Пристань, Юрку, до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку,
Будеш їсти, будеш пити,
Як панок, будеш ходити...

І, мов далека та буйна молодість, виглянув з-за рогу Татарського лісу шмат старого, але рівного, як стіл, червонувато-синього конюшинища. Відколи наказав комендант відбити Панькові тридцять гектарів найситішої самосудівської землі, він не раз і не два побував на «своїй» нивці. І потай переносив кілки-мітки хоч на аршин далі від наміряного.

Поклавши цуценя на віз, перепряг коней у плуг, прикинув на око, як орать, щоб вийти на похилого хреста над криничкою, де до революції «явилася» Самосудам чудотворна ікона. Поплював на горбкуваті, у жовтаво-коричневих мозолях

долоні, взявся за чепіги, покнув ласкаво на коней і зиркнув, начеб прохаючи благословення, у благосно-блакитне, вагітне бабиним літом й прозоро-безкрає небо.

І земля подалася, одкрила Панькові карі, зі срібним полиском уста. Він відчув її живий подих, і пішла обертом захмеліла враз голова, мов на різдвяному льоду, на чортовому колесі за парубкування.

Стояла первісна цнотлива тиша, немов не землею ступав Панько, а небом, і самому господу богу (щоправда, у землю Панько вірив більше, ніж у всевишнього) висповідував свої тяжкі, криваві, неісповідимі гріхи.

Оглянувся насторожено: видалося, що хтось крадеться йому услід.

Ні, то галки (темні, як дияволята) хтозна-звідки взялися, зачувши поживу після Панькового плуга, пританцьовували весело в борозні, немов збуджені й святкові почуття орача.

Правилося у многогрішній душі Панька. І видавалося чоловікові, що все в природі прихильне до нього: прохолодна горбата тінь Татарського лісу, танець галок на ріллі, усміх сонця в небі, яке вже не бавилося золотавими серпневими маревами над видноколом, а стояло високе й недоступне. Навіть нуднувато-солодкий запах кінського поту будив у Панькові щемливо-щасливу радість.

З-поза скотомогильника, який поріс буйними синювато-срібними хащами бузини, полинів, чортополоху та низенького хвощу, зачувся гуркіт машини. Панько зупинив коней, сів на прохолодну ріллю, роззувся, витрушував землю з черевиків.

Невеличкий сріблясто-голубий «опель-кадет» звернув зі шляху й котив конюшинищем до Без'язикого. Панько озирнувся на віз, що стримів дишлом у небо й де лежала рушниця. Коли з легковички вийшов високий німецький офіцер у темних окулярах, відлягло на серці в старшого поліцая.

«Приїхав по службі»,— подумав Панько.

На грудях офіцера хилитався автомат.

«Їсти»,— показав на рот німець.

— Розумію, розумію. А чого ж, можна й перекусити. І я з вами, пане офіцер, заморю черв'ячка. Он скільки зорав, а це ж цілина, вважай. Дерн. І коні в милі...— Ожив Панько, кулею метнувся до воза, приніс до машини важкенького сидора, постелив стару квітчасту хустину в тіні «опель-кадета».— Сідайте, прошу,— викладав перед офіцером хліб, сало, варені яйця, пляшку горілки. Витер маленького гранчака по-

лою сорочки, що вибилась з-під порепаного ременця, налив тремтячими руками гостеві.— Воно, прошу вибачить, обід не святковий, та ситий. Пийте, прошу. Напевне, з дороги, і неблизької?..

— Ja,— мовив утомлено німець і присів край борозни, навпроти Панька.

— Пийте. Горілка своя. Майже первак. Узяв закропитися, бо оранка є оранка. Робота коло землі ой як ухайдакує чоловіка.

— Gut,— випив офіцер.

Щось вельми знайоме проглянулось Без'язикому у виді цього дивного, неголеного, голодного німчури, а ще більше в голосі. Аж здригнувся, і самогон зупинився в горлі, мов жарина,— гострим камінцем. Так і завмер з роззявленим ротом.

— Gut,— показав на смужку зораного поля офіцер.— Карош хазяїн.

— Аякже. Аякже. Доброго коня і в стайні знайдуть,— белькотав Панько, намагаючись збадьоритися випитим та пригасити підозру.

— Землю визволителі дали?

— Спасибі, пане лейтенанте,— бився, опікався поглядом-мутлем об темні шкельця окулярів. Так само колись давно, як вперше привезли на острів показувати кіно, мацав Панько зображення на екрані, зазирав і за бруднувате полотно.

— А хлібець кому? — строго й тихо поспитав німець. Автомат на колінах тьмяно чорнів холодною смертю.

— Хай іще вродить, пане лейтенанте. Не люблю загадувать наперед.

— Вродить.

— Вашими устами та мед пить. Воно й справді, війна не війна, а їсти треба.

— Кому ж вродить?

— Мені... Вам...— розгубився Панько.

— І скільки сам з'їси?

— І вашій армії... Великій Німеччині, пане офіцер. І собі на насіння... І коням на обрік...

Закололо-запекло Панькові десь глибоко під настраханим серцем, зрунтаним, мов земля під лемешем плуга.

— Герой! Кажеш, нагодуєш велику Німеччину і її армію? — втамувавши голод, офіцер витер губи, і Панько, вжахнувшись, упізнав у ньому Марка Гайдаврая.

Онімів, прикипівши болісним зором до шляху, де приземкувата плямиста танкетка, пружно погойдуючись, зникала

в дорозі-просіці між Татарського лісу. Зачепив рукою пляшку, вона перекинулася, і самогон повільно витікав на черевик, підбитий вичовганою у капустяний лист підметкою.

Згадавши про гвинтівку на возі, провів цуркуватими пальцями по спітнілому лиці, вичавив упівголоса:

— Пане офіцере!

— Ну?

— Вилив ось. Ненароком. На возі є пляшчина. Збігати?

— Не треба. Вистачить.

— І півник смажений. Молоденький, як піна...— брехнув Панько, позираючи на випорожнілий шлях до лісу. Подумав: «Певно, вже втопив своїх цуценят Яків».

— То все великій Німеччині віддаси чи сам з'їси? — Гайдаврай зняв темні, мов рілля, окуляри і поклав їх у кишеню сіро-зеленої, тісної у плечах шинелі.— Так їж. І зараз же. Оце все, що наорав, зараз і з'їсиш мені. Жери!!! — зірвався на крик знесамовитілий Марко.— Ну, їж! А то всаджу, не пожалію, весь ріжок! — Націлив округлу темну цівку автомата на Без'язикого.

Той завмер, зустрівшись поглядом з оком смерті.

З-над лісу виплив німецький літак. Панько вчепився тремтячими вибільшеними зіницями за його хрести на прикро обрубаних крилах, за жовтий живіт, але бомбардувальник високо і байдуже пророкотів у бік Бугу, на захід, і байдуже мчала за ним полем хрестата темна тінь.

Сполохана галич покинула Панькову нивку. Лиш коні, зачувши щось недобре зі своїм господарем, підвели вгору насторожені голови й стригли нашелешеними вухами.

— Їж, собако! — клацнув запобіжником Гайдаврай.

Над заходом затремтів чорними грудочками далекий журавлиний ключ, перший, якого сеї осені бачив Панько. «Тепла осінь буде — журавлі високо».

Топився очмарілим од близької смерті поглядом у ясному безсмертному небі Без'язикий і ковтав запашну масну землю.

О! Як він ненавидів її у ту хвилину! Коли б відчула вона ту ненависть, то вивергла б із своїх надр зомлілі кості усіх пращурів Панькових до стонадцятого коліна!

— Їж! — ступав Марко услід Без'язикому, який, стогнучи і звиваючись, повз свіжою борозною.— Їж, бо заб'ю!

— Пощади, Марку,— простогнав Панько, пускаючи, як епілептик, рожеву піну з рота.— Золото оддам. Усе оддам. Пощади.

— Їж, земля дорожча за золото.— Гайдаврай стояв над Без'язиким невмолимий, мов сама помста, мов віщий знак неба.

Панько, вже не в силі зачерпнути долонею землю і піднести до рота, схлипуючи, впав у ріллю. Бинт навколо голови волікся услід поліцаєві, і згадав Панько про свій рятівний «розстріл».

— Мене...— звів темне лице до Гайдаврая.— Дивись. Мене розстрілювали німці.— Показав зсудомленими пальцями на розірване вухо.— Спитай кого хоч. Розстрілювали. Клянуся синами!

— Німці розстрілювали? А я доб'ю. І не молись. У тебе нема і не було бога.— Марко бридливо, не цілячись, вистрелив у Без'язикого й, не оглядаючись, пішов до машини.

Але читаємо в літописі Филимона: «Бог карає, а диявол милує».

І на сей раз ожив Без'язикий. Уже під вечір рушили ступою до мосту його коні, а на возі лежав не чоловік, а набита самосудівським чорноземом груда м'яса. Навіть комендант Герц, який, викупавшись у Бузі, повертав верхи в село, здригнувся, зрозумівши, що трапилось. Прислав рудого лікаря до Панька, але той тільки безнадійно похитав малою, сухенькою, як у мумії, головою з вощеною лисиною. І подався повідомити майору, що кепські справи із старшим поліцаєм.

Ніч, і день, і ще півночі всіма створами Панькового тіла виходила, текла, випаровувалась і вибльовувалася жирна самосудівська земля.

І на весь Сербський куток голосила Мавра, добре знаючи скарану темним безсмертям душу свого чоловіка, та, аби не втрачатися зайве, не спішила кликати фанатичну Феклу, щоби та, за відсутністю батюшки, відпустила Панькові його неізчислимі, неісповідимі гріхи.

26

Повержений недавно «власним безхребеттям і безхарактер'ям», як стоїчно записав про себе в літопис острова Филимон Товмач Всевидюще Око, впав історик у філософічні роздуми над судьбою Самосудів, а оскільки він мало не ототожнював історію села із життям власним, особливо після пожежі, то були мислі й про себе водночас. І мислі не такі вже й веселі, але не без іскор гіркої іронії, а часом і скепсису,

здорового, селянського, земного. І, попри все, відзначив Товмач у літописі, власне, в чернетках його, що «таки не руйнується характер острів'ян під тиском цього страшного, жорстокого, чумного нашестя. Хіба що,— далі веде Филимон,— поодинокі слабкі екземпляри та кілька людців: той спробував сховатися од війни під жіночою підтичкою, і, на сором майбутніх нащадків, там знайшла його погибель; або взяти, приміром, цього чорнокровного Панька Без'язикого, так він, здається, із стонадцятого коліна мав буть таким, а не іншим. І нічого тут дивуватися. Кесарю — кесареве. Або той десяток вишкребків — поліцаїв. Три тюряжники, шість приблуд і гірких п'яниць та один припадочний малоумець. Ще б дурника Юзя записали в поліцію,— глузував Всевидюще Око,— було б кому ставати на позір! Та, видко, Юзь і той мудріший отого собачого лайна на чолі (ха! на чолі!) — Панька Без'язикого. Ось Круків яничар,— вочевидь, мав на увазі Олексія,— ото персона! Хитрий, розумний, підступний. Да, будьте хитрі, як змії... Як там у біблії написано?.. Є над чим помізкувати...»— переривае розповідь Товмач і враз переходить на печальні пригоди достеменного панка Бунецького, якого вже нарешті спекався дід Копитченко, і сяйноока Ксенька ізжалилась над старим: поночі, коли Копитченко вже всерйоз замислився над своїм «бути чи не бути», Ксенька перепливла Буг на вутлому човнику до старого джигуна. Повернулась, але з однією умовою, що не збирається безцільно, як той пришелепкуватий Бунецький свого багатства, ждать спадку діда Копитченка. І старий умить погодився підписати з Ксенькою сепаратну угоду, за котрою усе хазяйство по смерті його мало відійти «тонкостанній», і скріпить узавтра ту угоду бодай окупаційними, та все ж печатями. Підписав Іван ту «розпрокляту бомагу» й лишень тоді помітив, що і другий його «райський кущ» (вислів Ілька Римського), себто вороно-чорний, іще парубоцький вус, також посивів, спечалився і спересердя переховав заповітний мішечок із вим'ятого свинячого бурдюка, де лежали добрі грошики та ще й золотце, в інше, іще потайніше місце.

Тим часом пан Бунецький, колишній володар села, чимчикував його давніми, виглибілими вуличками, що від танкових траків, здавалось, поглибіли іще більше, зяяли вирвами, корінням, зруйнованим червоним суглинком, погризеними металом траків гранітними загривками, які де-не-де проступали з дороги.

Забрів до Панька Без'язикого. Старший поліцай оклигав, і комендант великодушно призначив його старостою. Тож

панок уже подумав, як би через Панька пробитися до коменданта із своїми законними правами на острів і землі по обох берегах Бугу.

Побачив Мавру в хліві. Вона доїла корову. Присів, втомлений, на порозі хліва поруч попелястого кота, що жадібно наслухав мелодійну музику молока в дійницю, і, споглядаючи ту вечірню ідилічну картину, дещо вспокоївся од чорної невдячності свого колишнього кучера, тобто Івана Копитченка.

Хтось сильний і несподіваний диманув боляче панка під боки, від того удару він мало не злетів на Мавру. Злетів би, якби не вхопився за хвіст корови, а корова в свою чергу відкинула Бунецького назад, за поріг хліва. То Паньків биксьоголіток, силою і мастю викапаний племінний татусь, Сентимент-Фюрер Ілька Римського. Бичок і під осінь носив над рожевими ніздрями подвійного їжака, бо був на силі виссати не тільки свою чорну, мов ніч, мамку, а й усю череду Сербського кутка. Прорвався на п'янкі солодощі молока, перекинув дійницю, поверг на гній Улиту, ревнув під пишним, що сягало землі, вим'ям корови.

Аж тоді запримітила розлючена Мавра пана Бунецького та, вкрай осатанівши, визвірилась на ясновельможного за відчинену обірчину, де ночував бичок, на повні міхи самосудівського лихослів'я — гострого, меткого, мов град, і швидкомовного.

Нещасний навіть не встигав тлумачити їх змісту.

— Химородь! Стара онуча! Приблуда сліпа! Каплун трирогий! Старець вошивий! Сліпа кишка польська! Байстрюк католицький! Антихрист! Песиголовець! Нахлібник проклятий!.. А щоб тебе сибірка взяла!.. Щоб тебе сира земля поїла!.. Чого вилупився, як сич на сову?! Скаляв своє богатство?.. Припхався?.. На марах би ти їздив!..— сікла та рубала Мавра, славно вимуштрувана за життя своїм мужем, Панько м, що, підпивши, навіть полюбляв нахвалюватись справжнім талантом своєї Маври у лайці та звав її «бабою сім верст з-за пекла...».

Панка наче вітром здуло з Панькового обійстя.

Слухав, як шелестять в кишені гербові папери на право володіння Самосудами, згадав про Феклу та заправував у бік церкви.

На майдані, біля кам'яного кряжа, стояли тісним великим кругом тупоносі вантажні машини. Гелготали солдати, заганяючи по дошках на машини корів, нетелів, телят. Худоба з очима в'язнів-смертників ревла під голосіння жінок.

Голий вовчкуватий німець у вицвілих сатинових трусах, весь, од п'ят до шиї, оброслий рудими латками густого волосся, мовби камуфльований під мавпу, не без задоволення, що було написано на його підгарлюватому лиці, ставив на тремтячі здухи худоби трикутні тавра та щось насвистував безтурботне.

Бунецький змолоду не терпів запаху паленої шерсті: він спричиняв йому гострі напади алергії; затиснув пальцями тонкий хрящуватий ніс, пробіг мимо машин крізь увесь майдан, худобу й жінок при насуплених дітлахах до церкви, що велетенською двоголовою тінню важко лежала на змордованій землі майдану, на машинах, солдатах і худобі.

У Феклиній альтанці було весело.

У поповому, а колись панському, його, Бунецького, кріслі, яке покійний батько разом з іншою меблею замовляв у найзнаменитіших майстрів Відня, воссідав молоденький попик, його ще до початку війни наслала єпархія до Самосудів, а прибув панотець на острів, видать, сьогодні.

— А-а, вашмосць! Заходьте. Гостем будете,— впав Феклі в око панок.— Знайомтесь, наш батюшка, Хрисантій Наполеонович. Узавтра починають службу правити, слава тобі господи! А то геть од віри відбилися.— Підлила Фекла панотцю наливки. Кинула замашистого хреста на свої груди та глянула на красеня попика таким поглядом, що в пана Бунецького од відчаю і очевидної невірності Фекли затремтіли руки й наливочка пролилася на штани.

— Рад. Бардзо рад,— промимрив панок, потиснув руку панотцеві, присів на нефарбований, твердий, мов камінь, ослін навпроти батюшки в кріслі, слухав жадібно оксамитово-вкрадливу мову ще зовсім юного попика, що, не звертаючи уваги на ясновельможного, викладав Феклі заманливі плани, як знову прилучити непокірну острівну паству в лоно церкви та віри.

А як стемніло вже, ніби знехотя або ненароком, натякнув панотець збентеженому панові Бунецькому, що не пристало йому, католикові, бенкетувати тут, під православними хрестами.

Фекла спробувала було зам'яти якось той образливий жарт, але ще глибше ранила ясновельможного словами про те, що, мовляв, батюшка з дороги, хочуть відпочить і чи не пора вже завершувати трапезу та йти панотцеві до її, Феклиної, колись попівської, опочивальні.

Бунецький відкланявся і потемки вже покинув Феклину альтанку.

На майдані ув'язалось за панком навісне шолудиве цуценя з білою латкою на обрубаному хвості, здійняло такий лемент, що німецький патруль перепинив путь Бунецького.

Панок змолився до високого, як церква, єфрейтора на чистісінькій німецькій мові, те посіяло серед німців підозру, і вони спровадили Бунецького до коменданта, а ясновельможний навіть зрадів, коли вартовий штовхнув його в яскраво освітлену вчительську. Комендант говорив по телефону.

В пана аж голова пішла обертом — тут, де сидів комендант, була колись зала для бенкетів! Яка зала! Найліпша в окрузі. А яке шляхетне, високородне панство з'їжджалося сюди на його, Бунецького, день ангела, під різдво!..

— О, то були часи, шляф би його трафив! — затремтіли сльози на очах у ясновельможного.

— А зараз хіба не часи? — почув панок насмішкуватий голос майора Герца.

— У цій залі, пане коменданте,— показав пальцем на стелю зали у ліпному карнизі (ангели, повиті лілеями),— іноді, у найвищих зібраннях, вершилася доля Польщі...

— А хіба вона ще не звершилась? — накинув на плече підтяжки штанів майор.

Панок тупо й мовчки дивився на коменданта. Його аж затрусило від старечої люті: він усе міг допустити в такі непевні часи, але щоб у власній бенкетній залі, де було проголошено стільки пишних тостів за крислатий, гордий рід Бунецьких, що вів свою генеалогію од родової гілки великих Ягайлів, могли так образити його!

Майор налив собі коньяку, випив, завів патефон, поклав платівку, закурив сигарету й одвернувся від пана Бунецького.

Бунецький спалахнув гонорово:

— Колись і Римська імперія, іще до того, як стати імперією, нагадувала собою бідненьку, латану-перелатану сірячину... Всякого була в історії кожної держави. Головне...

— Головне, що ми, германці, знищили, розтерзали Римську імперію,— погордливо всміхнувся майор.

— Слов'яни взагалі не те що були підкорені імперією, а першими почали наносити удари по тій ожирілій, розпусній кобилиці,— пророк не без насолоди Бунецький і відшукав посмілілим поглядом місце на стіні, над майором, де висів колись його, Бунецького, портрет роботи самого Сигізмунда Кабачинського, найвідомішого на Подолії майстра портрета.

— А-а,— махнув зневажливо майор.— Хто привів тебе сюди? І серед ночі?..

— Я володар цього маєтку і земель. Законний.. Я...— витяг із кишені свої папери панок.

— Так що — накажеш мені ліврею зараз одягти? — театрально сплеснув руками комендант.

Вартовий, гримнувши чобітьми, вніс своє важке опасисте тіло до вчительської і пропустив до Герца миршавого кульгавого єфрейтора з огненно-рябим, зморшкуватим, як у немовлят, видовженим, вислощелепим обличчям.

Єфрейтор пройшов незалежно під карту світу на стіні, виструнчився, підтягши коротку кульгаву ногу, віддав майорові честь.

— Карл Фрідерікс, техпік охоронної команди стратегічного кабеля Берлін — Вінниця — фронт.

— Якого кабеля? Ніякого кабеля я не знаю. Його нема,— скривився майор.

— Його ведуть, гер майор,— затнувся єфрейтор, помітивши людину у цивільному, себто Бунецького.

— Йолоп! — вибухнув лайкою майор.— Я тебе сьогодні ж під польовий суд оддам! І ти добре знаєш, за віщо! — устав, рипнувши ремінням чобіт, комендант.

— А ви, гер майор,— ніби й нічого не сталося, мовив єфрейтор,— прошу тихіше, не кричіть. Краще б з дороги чарочку коньячку цього дорогого налили мені. Пригостили б... Аякже...

— Що? — налився індичою кров'ю майор.— Та я тебе, нахаба! — ляпнув білою випещеною рукою по кобурі.— Я тобі покажу секретний кабель! — зиркнув на Бунецького, що мишею забився у куток «своєї» зали. Завмер. Принишк.

— Я, знаєте, гер майор, я Карл Фрідерікс,— витримав паузу єфрейтор,— особистий товариш нашого фюрера...

Майор поквапом розстебнув кобуру, гукнув вартовому:

— Ганс!

— Я правду кажу, гер майор. Ми з фюрером у першу світову служили в одному полку, роті. Ось документ. Прочитайте, коли ваша ласка,— подав єфрейтор майорові згорнутий учетверо папір.

Майор знітився, глянув розгублено на Фрідерікса, всміхнувся, поплескав рукою єфрейтора по плечу, запросив сісти до столу.

— Думав, жартуєте,— налив майор коньяку єфрейтору.

— Ну, що ви! Такі жарти зашморгом пахнуть,— понюхав не без насолоди коньяк і почаркувався з майором єфрейтор.

— Що правда, то правда,— погодився Герц, приглядаючись до пісних погонів Фрідерікса.

Призабутий панок переминався з ноги на ногу під дверима, за якими стояв вартовий, позирав то у ніч за високими вікнами, то на свої гербові бомаги, що лежали перед ефрейтором, і не знав, куди подіть себе.

— Гер майор, гадаєте, мені так вже треба високі звання, чини, багатство? — скорчив глупувату міну ефрейтор.— Я із природи пуританин. А крім усього — хіба не досить того, що юність моя, усе життя освітлені високою дружбою із самим фюрером! — патетично довершив Фрідерікс.

— Високе світло,— погодився Герц.

Прибріхував Карл Фрідерікс, бо ледве виблагав у рейхсканцелярії сяку-таку довідку, що справді служив у одному полку з Гітлером. Коли пригадував на самоті, як знущався із пришелепкуватого новобранця, майбутнього фюрера, напередодні першої світової, ганяючи його до тринадцятого поту по плацу та вимуштровуючи «металеву прусську печать кроку», ставало самому лячно; але відтоді так і не зміг пригасити в собі бридливої зневаги, навіть коли довелось бачити, як прийма «його» фюрер грандіозні паради, факельні процесії, як пада йому до ніг увесь рейх. Але як не бився у міністерські канцелярії Фрідерікс, скільки не слав сентиментальних, аргументованих, висвідчених, розпачливих, навіть кількох погрозливих реляцій,— йому або не вірили, підсміюючись стиха, щоправда, вислуховували чемно, та відповідали здебільшого усно, годували обіцянками та гнали далі по вищих або нижчих інстанціях, а потім знову забували про Фрідерікса. Тож більше такої-сякої довідки, що він справді служив із Гітлером в одному полку, більшого не вдалося вижебрати Карлу. Ні, він іще не втратив надії добитися до самого фюрера, з яким разом годував вошей в окопах першої світової, якого, коли вірити Фрідеріксу, вирятував од наглої смерті з-під козацького списа, з якого («Що найсуттєвіше»,— насолоджувався іноді ілюзіями Карл) першим почав виховувати справжнього солдата великого рейху.

— Наш вождь спочатку був солдатом,— потягував комендантів коньяк Фрідерікс.— А вже потім фюрером. Гадаєте, він забув нашу дружбу, справжню дружбу, окопну?

— О, так! — не без фальшивої патетики погоджувався майор Герц.

— Ось годинник, старий, надійний, срібний швейцарський годинник. Бережу його, як зіницю ока,— подарунок фюрера, щоправда, тоді іще він був рядовим, а я, я,— звів угору брудноніготий вказівний палець Фрідерікс,— новобранцем навчив його стріляти, маршірувать, іти в атаку...

— Ви щасливий чоловік! — узяв майор до рук старий, поточений часом кишеньковий годинник.

— Там усередині, під кришкою, і портрет фюрера,— уминав, докінчуючи, пахучу домашню ковбасу Фрідерікс.

Герц натиснув пігтем на маленьку металеву защібку, кришка клацнула, і годинник продзвонив ніжно початок «Хорст Вессель лід».

— О! Яке диво! — мовив захоплено майор.

— А що то за чучело? Полонений? — звернув увагу на пана Бунецького Фрідерікс.

— Ну, це персона,— висякався у носовик майор,— колишній володар цього острова та цього палацу. Поляк. Припхався, бачиш, аж із Варшави. Просить, щоб ми повернули йому спадщину.

— Он як! — здивувався єфрейтор.— Цікаво. О! Гер майор, у мене немає денщика.

— Так бери цього каплуна.

— То поляк смердючий.

— А ти зроби з нього німця,— зареготав Герц.— Як-не-як, а крові аристократичної, коли не бреше. Це навіть інтересно.

— Ей ти, опудало! Хочеш стати арійцем? Солдатом рейху? — підійшов до панка Фрідерікс, підняв за підборіддя його голову вгору.— Чого мовчиш?

— Старий я у солдати,— змолився до рудого панок.

— Не вийде з горобця орла,— сміявся комендант.

— Нічого, не я буду, а таки зроблю з нього німця. Слово честі, гер майор.

Розчинивши обидві половинки дверей, забіг до вчительської молоденький рожевощокий лейтенант, виструнчився, заговорив хвилюючись, поквапом:

— Гер майор, щойно на правому березі Бугу, на вузькоколійці, підірвано ешелон...

Майор одягався поспіхом.

27

Юстині мовби небо і земля помінялися місцями в ці скрушні дні межи двох синів.

Зупинилися, завмерли, закам'яніли в непорушності часу дні і ночі обіч материнського серця. Стояли білими і чорними озерами, і світ Юстинин покинуло сонце.

Одна Марія Римська, з'являючись ночами до Івана, звеселяла Юстину. За клопоти надарувала лікарку дорогою вишнево-чорною хусткою, у якій дівувала.

Коли ж побачила ненароком на ріці Марію з Олексієм, сполошилася Юстина. І з ревною осторогою стежила за кожним її рухом над Іваном. Він уже підводився, навіть був на силі зробить кілька кроків до вікна, завішеного старою рядниною. Вона більше смерті боялася їх можливої зустрічі, денно і нощно стерегла пораненого сина, а коли йшла куди, то замикала стару хату, ховала ключ до хрестика на грудях та все говорила Олексієві, що боїться, щоб не забігли в стару хату сусідські діти, бо, мовляв, стеля у хаті ось-ось упаде. Заховала Іванову зброю, автомат і дві гранати, в стару, виплетену ще покійним дідом Танасієм колиску на горищі старої хати; партквиток Іванів і орден — за образ матір божої у світлиці, над ліжком, де спав Олексій.

Межи двох вогнів жила, а про третій, мужів, боялась і згадувать.

Мов прокаженої, сторонилися Юстини сусіди та родичі. Звісно, за Олексу. Та й їх вона стереглася, боячись за пораненого сина.

По-пташиному чутливі, зболені чуття її злилися із думками, й вона не в силі була розрізнити їх. А пливла в їх печальному, тривожному потоці сама не своя, немов світ серед війни.

Здається, лише материнська підсвідомість, надчутлива, гостра, по-своєму завбачлива і мудра, берегла Юстину від необережних слів і вчинків над тією безоднею болю, межи народжених нею і світом роз'єднаних синів.

Іван спав, і вона, не помічаючи, задрімала й собі в синових ногах, прихилившись темним обличчям до побитого шашелем дерева ліжка.

Привиділося, ніби знову вона молода, юна, мов роса світанку, в якім вагітною жне високе, буйне, але не полегле жито. Сходить сонце й раптом знову пада під землю, і не стало літа — серед зими стоїть Юстина. Ніч. Десь поруч, під Татарським лісом, гримить бій, і Юстина біжить глибезним, по груди, снігом до лісу, що вже запалав, горить високим, спокійним оранжевим полум'ям. Раптом бачить своїх синів, Івана й Олексу, що повзуть снігом один одному навстріч. Уже поранені обидва, Юстина бачить їх кров, що горить-іскриться бурштиново, ні, малиново, на снігу. Голі обоє — як народилися — на снігу, тільки зброя у кожного — ціляться один в одного. Стигне, пала в іскристому повітрі,

мов блискавка, Юстинин крик, але вони не чують материнського голосу, такі однакові кожною чарункою сліпучо-білих, обезкровілих тіл, що Юстині вже несила розрізнити, де Олексій, а де Іван. Стояла, скам'янівши, немов скіфська баба на Царициній горі, тримала біля грудей вузлик із печеною гарячою картоплею. Вистрілили один в одного. Зникли, немов миттєві спалахи пострілів. Із палаючого лісу вибіг вовк. Ні, вона спочатку почула голос, а потім побачила вовка. Темносива шерсть його також ісходила полум'ям, і сіроманець, обійнятий вогнем, був подібний до лисиці. Не стало синів — тільки дві зміюваті криваво-чорні стежини крові перетинали одна одну косим хрестом, і вовк жадібно, тонучи в наметах, а все палаючи, лизав чорну кров. Злодієм повертав полохливо на Юстину важку, широколобу, чимось подібну до німецької каски, приплеснуту голову та, конаючи у вогні, все підвивав, тоскно, останнім передсмертним зиком. І загинув...

«Там, за смертю, мої діти знов повернуться до мене по моїй смерті...— гадала Юстина, прислухаючись до свого єства.— Лишень тоді ми будемо щасливі... А материнство вічне, як і смерть. Ні, воно, бодай на мить, вічніше смерті: хіба народження не передує смерті?.. Інакше б ні світу, ні синів моїх не було. Не було б. Так, бо, щоб помирати, треба спочатку народитися...» Розплющила вона очі та осяялась щасливою усмішкою, забачивши Івана живим.

...Олексій уже відчув, що мати, крім відвертої ворожості до нього, чаїть у собі іще щось, велике, важке, навіть лиховісне. Спочатку гадалось йому, що то тільки його така несподівана поява на селі впала печаллю на матір. Але першою не мати, а Марія посіяла в нім підозру, що справа не тільки в нім, а в чомусь іще, прихованому й нестерпно болісному для матері. Кілька разів перестрівав Олексій Марію біля материної хати із фельдшерським металевим ящичком для шприців, а вчора просила його, щоби приніс їй від німецького капелана-лікаря кілька ампул глюкози. І на його, Олексієві, розпити, для кого глюкоза, тільки всміхнулась сумно.

Хтось лоскотав Олексієві губи. Подумав крізь сон, що то надійшла Марія. Розплющив очі, побачив над собою білокрилого метелика, що сидів уже на іконі богоматері. Натрапив поглядом на рушник, який лежав на стільці поруч ліжка, підхопив його й, підвівшись із подушок, замахнувся на мутля молі, зачепив кінцем рушника ікону, вона вдарилась у металеве бильце ліжка, посипалась на голову Олексієві битим склом, упала на зім'яту подушку, де сіріли вологі

плямки — сліди слини, Олексій з дитинства не відучив себе пускати її вві сні. Як немовля.

Образ блищав сріблом окладу, дивився на Олексія вічно печальною матір божою, звільненою з-за розбитого, засидженого мухами, витускнілого від часу скла, і рожевотіле дитинча, начеб сполохане падінням або Круком, здавалося, іще ближче притислося до матері.

З-за образу випав згорточок, чорна шовкова хустинка, зв'язана довгими китицями. Олексій намацав у нім щось металеве, розв'язав тугий, неслухняний шовк і побачив партквиток, а під ним орден.

Здогад, несподіваний, як постріл ізблизька, обпалив його єство, начеб не братову маленьку фотографію у партквитку побачив, а власну, таке було враження.

Заіржав кінь із хліва, і Олексій зупинився перішуче на півдорозі до старої хати під велетенськими, темними, як у матері, очиськами достиглих соняхів.

Юстина якраз виганяла качок з подвір'я до Бугу, помітила Олексія біля заслоненого вікна в старій хаті, подумала притьмом, що то вийшов Іван.

«Але хата замкнена і ключ у мене на грудях... коло хрестика». Кинулась прожогом до старої хати густим півсухим картоплинням, що впало на землю, відмерло, самі живучі осоти та видеревіла лобода світилися веселою прозеленню де-не-де з городу.

— Мамо, Іван тут? Удома? — торкнувся Олексій рукою сліпучої, мов живе полум'я, шибки.

— Що? — прошепелявила тихо Юстина, глянувши на сина, мов на незнайомого, чужого чоловіка, якого перестріла випадково, бачить вперше і востанне.

— Іван тут,— сказав ствердно.

— Нащо він тобі? Він тобі не треба... І його нема. Був. Пішов. Ти по собі, він по собі.

— Він мій брат. Я стільки не бачив його!

— Нема-нема,— глянула вона на сина болісно, біль той невмітно для самої Юстини переходив у глуху, непевну ворожість. Сонце просвічувало її виріділі коси до чистої, схожої на сивину, шкіри голови.

— Я зайду. Відімкніть,— простяг він руку до дверей, густо побитих шашелем, немов кулями.

— Ні-ні,— розгубилась Юстина і глянула на свої босі ноги, приховані по кісточки старим жорстким споришем.— Ти не підеш. Нічого тобі тут робити.— Побачила в його руці згорточок із шовкової хустини.— Оддай! — хижо метнулась

до сина й вихопила в нього згорточок.— Іди собі,— задихалась жінка.— Нема на тобі хреста, сама кров... Оникія і Насташки... Іди. Не народжувала я тебе. Я не народжувала тебе! Я ніколи не народжувала тебе! Святою землею клянусь...— зблідла вона й байдуже подумала, що втрачає розум.

Знеможена мовленим, присіла на потріскану, вимащену червоною глиною призьбу під маленьким, у чотири шибки віконцем із темною хрестовиною рами, стежила за кожним рухом Олексія. Він подався мовчки до хати, вийшов зодягнений і при зброї, вивів коня із хліва, осідлав його й, не дивлячись на матір, погнав коня галопом услід вантажній машині, переповненій самосудівською худобою.

Задзвонили в церкві, і Юстина прийшла до тями, відмикала тремтячими, неслухняними руками колодку на дверях старої хати до сина.

Увечері, не запалюючи світла в новій хаті, збирала Івана в дорогу. Снувала неприкаяно-печальною тінню од сина до скрині, від скрині на кухню, гублячись у мові й речах.

Іван сидів на ослоні, не стерпів темені, засвітив лампу, закурив і закашлявся.

Насипала вечерю, різала хліб, як прочинилися двері й до хати увійшов Олекса, але в цивільному і без зброї, напевне, переодягся у хліві. Те вмить зауважила Юстина, вже й не думкою, а самим упалим серцем. Кинулась ванькирчиком на кухню, брязнула тихо Івановою зброєю, ховаючи її під подушку на тапчані, де спала.

Брати обнялися мовчки.

Першим заговорив Іван.

Юстина завмерла при косякові дверей у сіни, і в причаєній позі матері було щось від жебрака, що зайшов у незнайому господу й вже довгий час начікує, принизливо, але терпляче, коли винесуть милостину.

— І дзеркала нам обом не треба,— радісно говорив Іван,— так тільки подивитись один на одного, та й годі. Тільки вуса в тебе. Славні вуса.

«Ой, ні,— зойкнуло від синових слів Юстинине серце.— Яке там люстерко! Яке люстерко!»

— Де ж ти пропадав? — запитав Іван, сідаючи навпроти брата.— Мамо, сідайте до нас.

— Та чого мені сідати? — завагалась вона, біля котрого із синів сісти.

— Я нікому батька... нашого з тобою батька ніколи не прощу.

— Тато, може, ще повернуться... Так він тебе, як сліпе цуценя, утопить! — скрипнув зубами Іван.

— Чекай, Іване. Чекай, може, він з тобою у ліс піде?..— стояла навпроти синів Юстина.

— Куди там йому у ліс! Служить він уже одним. На корені, гад, запродався!

Запала глибока, підземна тиша, і скам'янілій Юстині видалося, що вона чує ясно і гостро, немов кування зозулі навесні, як б'ються серця її синів.

— Задурили вони його, Іване,— зажебоніла Юстина.

— А він що — голови своєї не має на в'язах? — підвівся з-за столу Іван.

— А маю! — перекинув братів гранчак із невипитим Олексій.— То не тільки мій батько, а й твій!

— Не вужуй! Вставай! Пішли звідси! Ходім! Ходім! — пірнув Іван у темний ванькирчик, але зброї там уже не було.— Мамо! — гукнув гарячим високим голосом.

Юстина не озвалася, тільки видно було Іванові, як на стіні світлиці тремтить у німому плачі гостра материна тінь.

Рипнули сінешні двері, й Іван, повертаючись у світлицю, до брата, зіткнувся із високим німцем. То був майор Герц.

— А я тебе шукаю. Ти позаріз мені треба,— прокартавив, усміхаючись, комендант.— О! — глянув майор на стіл.— І їсти хочу, голодний, як вовк!

— Прошу, сідайте, пане майоре,— мовив із-за столу Олексій, і вражений Герц переводив мовчки погляд з Олексія на Івана, з Івана — на Олексія.

— Брат мій, Іван. Близнюки ми,— сказав Олексій і підсунув майорові стілець.

Ошелешений дивовижною подібністю обох Круків, мовчав майор.

Іван помітив, як услід комендантові зайшли в сіни два солдати з автоматами на животах, завмерли.

— Воював? — запитав Герц і зняв кашкет із високим денцем, розчісував короткого чуба.

— Відвоювався. З уманської ями прийшов. Єсть аусвайс.— Налив повні з верхом три гранчаки Олексій.— Поранений. Ваше здоров'я, пане майоре,— цокнувся спершу з братом Олекса.

— Прозіт,— вглядався пильно в похмурого Івана комендант.— Куди поранений?

— У груди,— мовив глухо Іван і люто й жадібно, за одним духом випив.

Межи двох солдатів у дверях просунув голову новоспечений староста Панько Без'язикий.

— А тобі чого?! — крикнув Олекса.— Тебе я не просив.

Панька як вітром здуло від сторожі.

— Ну, а далі що? — вийняв Герц із портсигара костяну зубочистку та колупався нею у зубах.

Іван стенув плечима.

— Рана ще не загоїлась,— налив знову майорові Олексій.— Лютий він повернувся на війну, на весь світ.— Мамо! Принесіть іще горілки. Я наллю їм по сто грамів,— кивнув головою на солдатів Олексій.

— Ні, дисципліна. Що дозволено Юпітеру, те зась бику,— засміявся майор.

— О! До речі, знаєте, гер майор, як називають у нас ці помідори? — підняв на долоні великий, подібний обрисом до серця, криваво-червоний плід.— Волове серце,— розрізав помідор навпіл, положив половинку перед Герцом, другу — перед братом.— Смакуйте, прошу.

— Мій шуряк,— говорив підхмелілий комендант,— гауптман, зараз десь під Ленінградом, коли ми ходили на полювання, любив оленяче, ще майже живе серце їсти. Просто з вогню! Я також пробував. Смачно... Мені потрібні списки партійних на острові. І комсомольців також,— несподівано гостро мовив він, дивлячись не на Олексія, а на Івана.

— Усі на фронті,— сказав Олексій.— Здається, нікого й не залишилося.

— Здається чи точно? — відсунув Герц од себе наповнений Олексієм гранчак.

— Без'язикий знає.

— А ти? — клацнув майор кришкою портсигара нашикованого, мов патронами, сигаретами.— Ти офіцер німецької армії. Встати! — впав у несподівану лють комендант.

Вартові виструнчились і, тьмяно зблиснувши касками, повернули голови в бік майора.

— Ти мені потрібен, гер лейтенант. Ходім,— докинув суворо комендант, і Олексій, озирнувшись на Івана, вийшов мимо брата і матері, вслід німцям.

Іван, згорбившись, опустивши голову на руки, сидів мовчки якийсь час на лаві, край якої, зіпертий на стіну, стояв розбитий образ матір божої.

— Навіщо ви заховали зброю? — майже вороже глянув на матір.— Принесіть. Зараз же! — сказав батьковим го-

лосом, і Юстина попленталась покірно на кухню, узяла з-під подушки зброю, поклала її на лаву, обіч сина.

— Скажіть йому, коли не візьметься за розум,— прикінчу. Як собаку... А одумається... Ніколи одумуватися. Коли завтра не буде на Батир-горі, в лісі, хай начувається.

Іван вийшов на подвір'я.

Світив над островом тоненький гостролезий місяць. Вулицею, угору до майданчика, покотився за німцями істеричний лемент псів.

Олексіїв кінь, припнутий до стовпа на криниці, бив неспокійно копитами, і криниця лунилась глухо своєю непроглядною глибиною.

— Я візьму його коня, бо не добреду піша до лісу,— мовив до матері. Впустив у криницю відро, витяг його, погнуте, потріскане, напився і напоїв коня.

Юстина подала йому на коня вузлик і зброю, поцілувала Івана і вже навздогін, як виїхав з тіні хати, перехрестила сина на коні хапливим жестом глухонімої.

Олексіїв кінь заіржав під Іваном, і вершник погнав його учвал на бродок за порогами Бугу.

28

Так уже витворені ми (щасливо чи нещасливо — те вже від нас не залежить), що в найважчі години життя, над прірвою одчаю, під бриллям обставин, навіть на смертному одрі, увіруємо, коли не в безсмертя своє, то принаймні у свою незнищенну гординю. Інакше, напевне, неможливо. Тим і завдячувати повинен природі рід людський. Ні, спочатку ми, як колись од неба, ждемо співчуття, рятунку, дива, провидіння, віщого знаку... Свідомі, що всує, але ждемо. Звісно, спільне лихо легше знести, але Самосуди стільки вже «перебачили та скуштували чужинських навал, що,— як пише у своєму літописі Филимон Товмач,— навіть мали певну втіху, якщо не насолоду, із тих незчисленних битв з ворогами...». Чи не так почувався у ці чорні дні завойований німцем, але не поневолений острів.

На спаса, за півсвятковою вечерею (які там у біса свята в окупацію?), поцокавшись келишком із сьогорічною, невистояною, прикаламученою вишнівкою з жоною Палажкою, виявив Филимон Товмач, що знову явився йому віщий дар читать, мов по писаному, чужі мислі. І раніше траплялась із рахівником ця оказія: вперше, коли стояв із

своєю Палазею під вінцем, відкрив раптом Филимон, що суджена його вже не така й свята і вірна, якою прикидалася, що сіпається усе хтиво-солодкими думочками до того гевалуватого, кучерявого, мов накип смоляний, барабаніста Семена Колісника. Утяв те Товмач і мало рук не наклав на себе в медову безмісячну ніч. Запив і мало погибелі не накликав на свою голову якби не та достеменна, вельми дорога скрипочка, не так скрипочка, як Филимонів задушевний, прихований природою святий дар до музики. О, та музика! Розбуди Филимона серед ночі — витне тобі що завгодно. А сьогодні, ще не проковтнувши Палазиної наливки, що каменем уклякла у горлі, під адамовим яблуком,— утяв насмішкуватий, погордливий («Наче від роду царського відірвав її, кляту,— така небесна гординя»,— подумав), зверхній стрій думок дружини.

«Окрім усього, ще й від громадянської, політичної інертності вони (жінки) бувають нам невірні,— натрапляємо на іще один цікавий парадокс у літописі Самосудів.— А музика, хоча й зрівні любові, все ж позбавлена егоїзму, благородніша, незалежна. Музика любить усіх порівну...»

Але скрипочка закопана. Лежить під землею. Німа без Филимона. І нічим полікувать сум'ятливу душу. А читать мислі навіть колись невірної жони — не така вже й весела справа. Мовчки покинув трапезу та Палазю, вийшов у вечір, під зорі. Сам того не помітив, як наблизився до волоського горіха, що вже опадав достиглими плодами, а вони, торкаючись землі, звільнялися од зеленої тугої шкіри, світились до неба вологими тільцями; тільки коли присів на пеньок зрубаного торік в'яза, згадав, що під ногами лежать глибоко в землі у сейфику його скрипочка і літопис. Зрадів, мов мале дитя.

Озираючись та прислухаючись до покритого ніччю майдану, почав одкопувати сейфик. Узяв свій скарб, подався до таємного ходу, знаного тільки одним Товмачем, що вів глибоко під острів, у гайдамацькі льохи. Про ті лабіринти іще нині блукають Самосудами напівфантастичні, химерні легенди. Переказують, наприклад, що не тільки гайдамаки, які попогуляли під Бугом, а й сам князь Святослав ховав печенізькі скарби під островом. Оповідають — і попід рікою тяглися гайдамацькі льохи, на випадок нападу татар, шляхти, турка... Частина льохів із часом засипалася, частина була притоплена норовистими водами Бугу, а під Филимоновим городом і обійстям уцілів рукав льохів, що пра-

вили за в'язницю, коли кримчаки володіли островом. Стриміли іще із граніткого склепіння іржаві гаки, що на них підвішувала татарва вловлених козаків.

Филимон запалив свічку, вдихнув зіперте, тисячолітнє, якщо не більшої давності повітря, і в світлі свічки проступили з важкого, підземного мороку темні каплиці, вирубані в кам'яних червонуватих стінах, де, прихований, доконував не один із наших острів'ян.

Кажанячий морок, могильна тиша підземелля трохи заспокоїли оголену до найтоншого корінця, звітрену Филимонову душу, що знову («тільки від принизливого ярма неволі») прокинулась своїм болісним ясновиддям. А Товмач був глибоко переконаний, що саме цій, потенційній на майбутнє, рисі духовності ще рано оживать у людині, в причину внутрішньої недосконалості та гріховності людини й світу.

Прихилився лицем до тіла скрипочки, заграв і здивувався чудовому, лункому резонансові кам'яного склепіння.

«Похмура в'язниця — а відзвучує музиці, мов Колізей... Ні, хіба музичили в Колізеї? Кров там лилася, гладіаторів і левів кров. Більше гладіаторів, рабів... Таких, як ми... Як античні театри, вирубані в камені, скелях... Диво, господи»,— зітхнув Филимон, сів на холодний поріг каплиці, замислився.

Скрипочка, її оксамитовий неземний голос ніби вгамував загострені до краю, звихрені Филимонові чуття, бо щойно, як опустився під землю, здавалося, звідсіль, із похмурого лабіринту в'язниці, крізь сувору плоть каміння, відчував він, як там, у небесних глибинах, рухаються, народжуються, гинуть-сліпнуть у власних німих спалахах зорі, сплески риби в ріці, втомлене гудіння пізньої бджоли, що повернулася до вулика...— усе відчував. Не чоловік, а вухо природи! І дід Филимонів, Теофіл, також був характерником, віщуном і знахарем: реєстровий козак, а не цурався лікувати травами та примовляннм і бідних, і багатих зі всієї округи, а на старість навіть був запрошений Бунецьким вчителем латини до панських дітей; одне слово, і Товмачевімолодшому перепало дещо в спадок од дідової вдачі, тільки він, бачся, з огляду на такі вчені часи, соромився свого дару, навіть страхався, як нечистої сили; а з іншого боку, як ми говорили попереду: не таке то вже й велике щастя вичитувать сокровення чужих, не завше, ясна річ, сповнених цноти думок.

Поклав скрипочку до літопису в сейфик, заховав усе те під важку кам'яну плиту в глибокому закапелку, звідки

стриміло товсте коване кільце, і таємним хідничком у своєму погребі вибрався із підземелля нагору, на подвір'я.

Заснув умить, начеб хто напоїв Филимона маковим молоком. Уже й сонце зійшло, а він усе лежав, накрившись кожухом, на тапчані під яблунею-спасівкою, і Палажка сполошилася, подумала, грішним ділом,— врізав дуба її привередливий, тяжкий чоловік; шарпнула Филимона за обстрьопану холошу штанів. Филимон замурмотів щось нерозбірливе крізь сон, і Палажка, вспокоївшись, повернула до хліва доїти корову.

Збудили Филимона німці. Точніше, ті розколошкали самосудівських псів, і Товмач прокинувся од їх лементу.

Солдатва тинялася туди-сюди городами вслід офіцерам, що голосно погарикували на підлеглих; розставляли на триногах якісь інструменти, зазирали в них, прицілювались, наче лаштувалися стріляти в якусь незриму важливу ціль; промірювали сажнем відстань від триноги до триноги, забивали в землю акуратні, напевне, фабричної роботи кілочки.

«Городи будуть одрізати, варвари, варвари прокажені»,— подумав Филимон і згадав, як незвичайно звучала під кам'яним склепінням гайдамацьких льохів його коштовна скринька, а чому згадав якраз нині про те, самому було невтямки.

Німець у темному ряботинні («як вороняче яйце») вже хазяйнував на Товмачевій пасіці, викурював бджіл із вулія, котрого беріг рахівник, мов зіницю ока: там оселив помісь місцевої, острівної, лютої, але щедрої на мед бджоли із породою витривалої грузинської бджоли.

— Ей ти, вахлак, упосліджений чортом!— крикнув на солдата, потім лайнувся по-німецьки на рябого; чого-чого, а матюків наслухався Филимон у австрійському полоні.

Німець, зачувши те північне «донер ветер» із уст Филимона, розгубився, навіть виструнчився, ніби метра проковтнув.

«Насобачили ж їх, господи. Цілий народ насобачили»,— подумав Товмач і, дивуючись своїй раптовій сміливості, вирвав у солдата віхоть запаленої соломи, затоптував її черевиками, зіпав маленьким ротом, дивився тучею на зайду:

— Ich werde erheben! Es ist Schweinerzuch! [1]

Солдат, напевне, подумав, що перед ним німецький колоніст або переодягнений фельдфебель, замурмотів щось не-

[1] Я буду протестувати! Це свинство! *(Нім.)*

виразне, підхопив із дашка вулика рушницю і дав чосу від Товмача — аж Палазя Филимонова, стримана та погордлива, захоплено сплеснула руками, потому спам'яталась і «запиляла» чоловіка за те, що накликав знову біду на її голову.

Ревнув, зупинившись під Товмачевими воротьми, важкий приземкуватий «б'юсинг», і охорона вже зганяла з грузовика на землю змордованих, запалооких, обірваних полонених. І на поромі копошилися полонені, стелючи на дно річки товсту металеву кодолу, вкопувалися у пологий берег острова та городи.

Филимон гайнув у кухню, виніс дві хлібини, пристеріг, як відвернувся найближчий вартовий, кинув хліб у натовп полонених, а потім перехилився через благенький тинок із підгнилими стовпцями, поспитав тихо в крайнього від криниці полоненого, котрому й крихти не попало з буханки Филимонового хліба:

— Чого це вас сюди?

— Біс їх знає. Дайте хоч покурити.

Товмач одірвав від губів недопалок і подав його, осотаного сивим димком, полоненому.

— Кури та плюй, бо ми вже кров'ю від них харкаємо.

— Кабель якийсь тягнемо їм. Секретний, видать, і дуже, бо стережуть нас, як татари коней... Дайте тютюнцю.

Филимон намацав у кишені кисет, вичинений зі свинячого міхура ще до війни, за той кисет не раз і не два піднімали Товмача на сміх самосудівські дядьки, насипав самосаду на тремтячу долоню полоненого.

Филимон глянув на свій город і потерп: полонені били рова для кабеля просто на його погріб. Филимон сполошився — попадуть на тайничок, на гайдамацькі льохи — капець буде скрипочці та літопису, якому віддав усе потайне, більше за власне життя сокровення своєї душі. Й не тільки власної — острівної.

Неслухняними ногами, що, здавалося, зметаліли, перестали гнутися у колінах, піддибав до коменданта, що в мундирі із срібними погонами сидів на його, Товмачевій, стежці на розкладному стільчику, їв карозерного перестиглого кавуна.

— А-а, дипломат! Геродот місцевого масштабу! Що скажеш?— скептично, але весело дивився на Филимона майор Герц.

— Пане коменданте,— тривожно забігали Товмачеві очі в орбітах (ще за дитинства відучив Филимона його розважливий і строгий батько від брехні),— ось тут, під моїм погребом, у шістнадцятому році стояла батарея...

— Чия?

— Та зелених.

— Чия-чия?

— Зелених. Була і така банда.

— До чого тут ще «і»? — підловив Филимона на тонкому майор.

— Бо їх, як вітру в полі, розвелося тоді. Бувало, на день десять влад проносили прапори над островом...

— Те мене не цікавить. Що — батарея?

— І снарядів там тьма, глибоко в землі,— вів Товмач.— Бачите, я нічого там не садив і не саджу. Боюся підірватися...

— А вбиральня на арсеналі стоїть? Ну, герой! — зареготав комендант.

— Моє діло попередити, аби не садонуло, не підірвалися б тобто. Я тільки добра хочу,— слідкував рахівник за Паньком Без'язиким, що наближався.

— Links![1] — показав комендант і наказав вести рова подалі від Филимонового погреба та нужника за ним. І до Товмача знову: — А ти, Геродоте місцевого масштабу, думаєш їсти хліб, чи ваші історики одним духом божим живуть? Ідеєю? — Вирізав Герц ножем, інкрустованим срібними бляшками у вигляді свастик, темно-червоного вовчка з кавуна та дивився запитально на Товмача.

— Я ж не офіційний історик,— викручувався Филимон, заговорюючи зуби офіцерові, а тим часом мізкував гарячково, до чого б то знову вів, починаючи, як завше, здалеку, цей ситий, «голубої крові» есесівець.

«І навіщо здався був мені? Хай би били свою канаву над льохами, все одно штихів п'ять-шість — і камінь. Коріння, скальне каміння... Ай, ні, і в камінь лізуть,— почув, як тонко визойкують кирки та лопати полонених.— От якби взяв Буг, як колись... Копав Прокіп Скоморох криницю, а ріка рвонула так, що і Прокопа, як соломину, винесла. Фонтаном. Досі струмок тече попід Чарченкове обійстя...»

— Чого мовчиш? — вивів Филимона із забуття майор.— Не хочеш служити нам, не матимеш землі.

---

[1] Вліво! *(Нім.)*

— Я рахівник. Рахівник — не більше, не менше... І на пенсії уже, пане комендапте. Інвалідність маю.

До Филимонових воріт підкотив чорний блискучий «опель-адмірал». Напевне, з високим начальством, бо майор, хутенько витерши ніж об листя лопуха на стежці, мало не побіг до машини, а Товмач одійшов поволі до своєї пасіки, над якою ледь чутно гули втомлені бджоли.

«Як полонені»,— подумав скрушно про бджіл і полонених водночас Филимон Товмач Всевидюще Око, а десь, іще глибше, побіля потаємних джерел душі, майнуло і до себе жалісне почуття.

29

І духом, і силою підупав Яків Колісник. Од світання до смеркання переправляв на своєму поромі ці орди смерті: танки в плямах камуфляжу, легкі панцерники по два в ряд, неповоротні «б'юсинги», «опель-адмірали» з вольовими, незворушними профілями вищого начальства у віконцях, ковані вози, впряжені в товстозаді битюги, санітарні автобуси та спішену кінноту, сіро-зелену сарану піхоти на велосипедах і мотоциклах, всюдисущі, із неабияким нюхом на споживу, ватаги рюстунгскоманд [1]. Зрідка являлися на острів і крігсфройляйн [2], кам'янолике, росле, голова у голову, есесівське воронпя, і знову — скорострільні гармати, грузовики, начинені снарядами та цинковими гробами для набоїв, похідні кухні, зенітні кулемети на турелях, націлені в небо. І ввісні не бачив Яків такої диявольської сили: усе те ревло скажено, мордувало траками та колесами змелену в петльовану муку самосудівську землю, горлало, смерділо, гриміло, сміялося, глузувало, впосліджувало порон і дороги, потрясало острів до корінного, глибокого граніту, на котрім він тримався,— напівдике, божевільно-сильне, знавісніло-стрімке, мовби камінь, пущений в безодню.

У криваве шмаття обірвав руки біля поромної линви Яків і зліг. І тут у хаті на тапчані доймало його денне й нощне двигтіння землі острова, хати, тапчана, шибок, підупалої, раненої відчаєм і цим проклятим нашестям душі. «Кров'ю ісходить народ,— думав безсильно, дивлячись на власні півживі руки, складені на животі.— Як у мерця.— Так і поривало його, завше діяльного, мов віл, працьови-

---

[1] Інтендантський взвод, підрозділ *(нім.)*.
[2] Військовослужбові німкені *(нім.)*.

того, стожилого, на щось відчайдушне.— Якби не діти. Господи, якби не діти! Малі діти»,— горбились думки чоловіка.

Ніч проднював у затяжних, похмурих, уїдливих, мов осінні безнастанні ночі, мислях. Вибатькував дружину Ганну під ранок хтозна за віщо, нагримав на дітей, вішальником, погойдуючись ослабленим тілом, тинявся по хаті.

Принесло Панька Без'язикого, розгніваного, розпашілого, при зброї, і Яків уже мацнув було сокиру за топорище в сінях.

Онука Колісників котив навстріч Панькові іржавий обруч, і Яків впустив сокиру назад, на днище діжки для борошна.

— Ти царя маєш у голові?! — накинувся на поронника староста.

— Царя, може, й мав колись, але не Гітлера твого! — скипів Яків.

— Ну-ну, ти потихше. Вони не люблять...

— Я не дівка, аби мене любили.

— Назвався грибом — лізь у борщ.

— Ось смаженю уже маю,— показав Панькові роз'ятрені в криваве місиво долоні.

— Вони платню тобі встановили,— вийняв з гаманця кілька рейхсмарок Без'язикий.—Служба є служба.— Ввіткнув безцеремонно гроші в маленьку кишеньку Якового піджака.— Дамо тобі чоловіка в спомогу, ти тільки наглядай.

— Гаразд, я готов,— погодився раптом Яків, але мовив те настільки зловісно, що в Панька затремтіли жижки та побільшали чоловічки балухатих очей, а Колісник глянув на нього таким поглядом, ніби у труні уже лежав Без'язикий.

Староста мацнув ремінь гвинтівки на грудях, потім лапнув руками по обох кишенях свого френчика, що пообвисали під вагою патронів, відступився од Якова, втратив рівновагу зо страху, а мо', й зі вчорашнього перепою (віншував німецького лікаря-капелана за свій порятунок після стрічі з Марком Гайдавраєм), оговтався трохи та, мало не перепрошуючи поронника, забурмотів примирливо:

— Я давно казав, що ти, як казали лектори, чоловік з великої букви...

— Ти мені Юзя знайди. Сила є — гонитиме порон.

— Кого? Юзя? Та ти що — смієшся?! Хіба не знаєш, що німці не люблять неповноцінних, ну, таких...— крутонув пальцем коло виска Без'язикий.— Та заб'ють ураз. Ще гембель матимеш.

— Ну, коли вже тебе покохали, то Юзя поготів.

— Ти, Якове, кинь. Кинь! Жорна он із якого каменю — і ті тріскаються. Я при владі. Стекло ваше врем'ячко. Стекло, як вода торішня...

— Юзя прийшли. Я іду,— витер об полу краплю сукровиці із рани на долоні та повернув до хати.

— Якове!

— Чого тобі?

— Та ти не сердься. Я ж не хочу тобі лихого. Я чоловік від закону. Тільки від закону,— наздогнав порожняка староста.— А пам'ятаєш, як ми хрестили дочку Ілька Римського і ти — ха-ха! — під градусом загубив на снігу під цвинтарем похресну дитину?.. Ото комедія була!

— Пам'ятаю, а що?

— Нічого, так пригадав.

Яків подивився на Панька здивовано й хряпнув сінешніми дверима так, що аж трухляві дошки їх закурілі снизою порохнявою, начеб узялися димом,— ось-ось спалахнуть.

Жона Ганна патрала на кухні підстреленого німцями півня, вирізала з печінки блакитно-фіолетову, живку, мов ртуть, жовч, кинула її котові, що жадібно світив з-під лави голодними очима.

Бився гострими крильми в печі вогонь, і на вітрі за вікном маяла мокра білизна.

Яків посидів на лаві над жінкою, що примостилася на долівці, покурив мовчки, схиливши голову, і дим цигарки, поволі сотаючись у його напівсивому волоссі, тягся до печі, зникав у комині: жахке виникало іноді враження — ніби чоловік ісходить у безвість своєю сивиною, горем, судьбою.

І Ганна, як на те, мовчала. Яків, повернувши голову в сад, де сохла білизна, помітив раптом — і здивувався: мовби покійний тато устали з могили та наближалися до хати; здивувався, що в сад уже напливла осінь, а коли — невідомо, положила на серцеподібне листя кленів легкі відблиски своєї тихої, ніжної, неземної пожежі; достиглими кольорами, начеб усміхався хто ледь вловимо із дерев, прозирали крізь вистаріле шорстке листя яблука; і вранішні тумани вже не лякалися, як влітку або навесні, появи сонця і чи не до обіду повисали над островом, топили в собі іржаві хрести самосудівської церкви, стояли й на паперті, загачували русло Бугу, й у часи такі видавалося, що ріка зупинилася, німіли пороги, й не чутно було сплесків риби, що спокоїлася на осінь і залягла на зиму.

— Прийдеться нам... той... кхе, Ганю,— опік пальці недопалком цигарки Яків,— зриватися від цього розпроклятого порона.

— Куди зриватися? — тримала Ганна над вогнем гостродзьобу голову півня.

— Сам не знаю.

— Не знаєш, то й мовчи.

— Ех ти, мать твою ковіньку! — не знав, де подіть себе Яків і вмовк знову гірко й неприкаяно.

— Ти б поїв чого...— глянула скрушно на чоловікові руки дружина.

— Я скоро себе самого із'їм,— вийшов з хати Яків, напився води з відра на цямрині криниці, поклигав поволі до порона.

Побачив полонених, що копали канаву при самій воді річки, повернувся додому, взяв мішок і сокиру, нарвав яблук у мішок і, не звертаючи уваги на вартового, що сидів на камені при березі річки, висипав яблука поруч німця на пласкуватий, мов стіл, другий камінь, задивився на дивне, якого ще не бачив, взуття на ногах полонених: щось подібне до постолів, тільки на дерев'яних підошвах-колодках.

— Gut [1],— сказав до Якова німець, високий, в окулярах, вибрав велику криваво-чорну «циганку», надкусив яблуко, що й усередині, до самої серцевини, було рожево-червоного кольору.

На тім березі Бугу чекала на переправу купка велосипедистів, і Яків, не поспішаючи, відчалив.

Туман уже танув, непомітно для ока зникав у небі, воложив пожухлу, вистарілу траву на левадках, блищав росою на цинковому даху школи, на темній колоді порона, що провисла над рукавом Бугу, посередині сиділа непорушно ворона. Мовчала.

За порогами, на Чортовій ямі, темнів на середині ріки човен Копитченка, його впізнав Яків по солом'яному брилеві, поруч сидів у човні якийсь німець.

«Комендант,— здивувався Яків і сплюнув під ноги.— Ха! Рибалять... Розум втрача народ. Скоро в зад буде цілувати...— думав бридливо поронник про діда Копитченка.— Усі вони, ті Копитченки, відколи світ їх носить,— завбачливі, при всякій владі на коні. І в пана кучерував, і в голови колгоспу... І не сідав голова за стіл без свого ку-

[1] Добре *(нім.)*.

чера. А воно, гляди, стерво, і серед війни щось там діалектикує собі...»

Порон вдарився об причал острова, і солдати весело покотили на велосипедах у село.

— Що, усе перевозиш їх?

Яків озирнувся і побачив стару Зубариху, босоніж, із в'язкою очерету на плечах. Тому й Зубариха по-вуличному, що не клади їй пальця в рот. Відкусить. А за дівоцтва така вже була горда та сильна (усіх парубків борола на Сербському кутку), що ніхто так і не осмілився женитися на Зубарисі. «Дівувала» і в своїх сто літ, зате зажила слави на увесь острів своєю строгою, навіть зухвалою праведністю, навіть голова колгоспу Григорій Пачіска десятою дорогою обходив стару Зубариху.

— Усіх, питаю, перевозиш чи вже перевіз? — вороже дивилася на поронника високочола, дебела й у свої сто Зубариха. Скинула з плечей на землю сніп очерету та лайнулася по-чоловічому. Віддихувалася.

— Усіх перевезу,— закурив Колісник, сидячи край порона на мокрому брусі.

— Вози-вози.

— Ну й вожу.

— Бог в поміч.

— Казали боги, щоб ви помогли.

— Боги помагали, та зиску не мали,— ввіткнула в очерет з'їденого роботою серпа, сама присіла на сніп.

— Хоч ви, бабо, не морочте голову.

— Та хоч би одного якого закаляного німчура,— скільки їх тут шляється,— утопив, як сліпе цуценя уночі... Хто б бачив? От і користь була б. Народу в нас більше, ніж цих яничарів. Полічи по одному, як гріх,— який там у чорта гріх — на душу взять. І твоєї Германії — тьху! — і розітри чоботом! А-рих-ме-е-ти-ка! Ех ви, Колісники! А ще в козаках ходили колись... В кізяках! — кинула на плечі очерет, потупала поволі попід руїнами монастиря додому.

Біля порогів верещали пастушки. То Юзь (він купався, доки Буг не брався першою кригою) вловив на порогах вужа й лякав ним дітей. То обкручував вужа навколо тіла, то вішав на шию і реготав з чужого страху вдоволено, ніби лоскотав хто дурника.

Яблука, які приніс Яків, так і лежали на камені, вартовий награвав на гармонійці, довбали кирками та ломами тяжкий острівний грунт полонені: гострі вилиці, впалі щоки, кілька поранених, земляні лиця...

«Як з хреста зняті»,— думав про полонених Яків.

Полонений із перев'язаним горлом ступив у бік пласкуватого каменя, на якому лежали яблука.

Вартовий пригрозив полоненому карабіном, зняв окуляри, витер шкельця полою френча, потім розлігся на камені й ніби задрімав або вдав, що спить, і полонені кинулись до яблук, збилися в купу.

Німець скочив на ноги, метнувся до полонених, ударив щосили прикладом карабіна в чиюсь біляву голову.

У Якова упало серце, він зблід, сидів ні живий ні мертвий, ніби йому самому розчерепанили голову, і він бачив, як мозок, сірий, як граніт, бризнув на яблука, на пісок, на камінь; його зсудомило від болю і безсилля, скрипнув зубами, одвернув погляд од мертвого полоненого на течію річки.

...Увечері Фекла привела до Бугу попика, той прочитав молебен над полоненим, а Юзь, як наказав Яків, викопав могилку коло каменя, на якому любили грати в гарби, дурня або очко самосудівські дядьки; загорнули полоненого у Колісникове рядно, поховали.

А вночі спровадив Ганну з дітьми та внуками, з корівчиною на налигачі в ліс, до свого безрукого брата-лісника; розніс по родичах на острові чотири мішки пшениці, клумак з гречаною крупою, скриню, а підсвинка під чесне слово віддав сусідові, дідові Копитченку, бо вже боявся, аби не перейняв патруль, уп'яте за ніч іти на село, та ще з підсвинком. Зібрав і собі такого-сякого харчу в дорогу, відкопав автомат і набої, які потягнув у п'яного німця з машини, приховав усе те в дровах, щоби було ближче, під рукою. Робив усе без поспіху й незчувся, як упало на плечі та острів нове світання.

«Образи б віддати кому,— думав похоронно,— мамині, бабині. Кат з ними, тими образами. Висять собі. Не порятували...» Накинувся на Юзя, щоб швидше гнав порон до другого берега, де стояла легковичка та щось горлав від машини офіцер у чорному плащі.

День був довгий — як високосний рік. Принесло з розпитами діда Копитченка. Й аби відчепитися, сказав старому, щоб і картоплю забрав з погреба.

«Любить. Ой, любить моя любаска линка,— перекривився у душі Яків з Копитченка.— Та линок рідко заліта в снасті... Йолоп старий»,— подивлявся Яків крадькома, як злодій, на свою осиротілу хату, німе подвір'я, недоплетений тин із рівним острішком.

Як повечоріло, переніс мішок, де сховав зброю і їжу, в лозн, відімкнув човен і вичерпав з нього затхлу каламутну воду, прихопив сокиру та розвідний ключ.

На тім боці рукава річки в'їжджав на порон до Юзя ребристобокий танк, метушилися солдати й танкісти в темному, спішив до переправи мотоцикл, і сонце, ніби й собі, тонучи за виднокіл, усідалося беззвучно на порон.

Яків хотів було спочатку рубонути сокирою по линві порона, напруженій, тремтячій, мов його нерви.

«Сталь сталі не візьме. Не візьме. Та й жаль сокири. Жаль,— думав поквапливо, дивлячись із ненавистю на линву, що єднала острів і берег, де мостилися на порон вороги.— Хай відпливе на середину. На середину. На середину...» Взяв він до рук розвідний ключ, приміряв його рухливого під пальцями рота до великої гайки на стержні крізь дубовий стовп, до якого кріпилася линва порона.

Сонце зайшло якось несподівано, раптово, мовби назавжди щезло, покинуло небо. Ні — підсвічувало ще непорушні довгі хмари над обрієм, рожевило темні крила двох круків за Бугом, що звільна ширяли над заходом, наче проводжали світило та кракали тривожно.

З тим же кручим голосом подалася нарешті перша гайка. Пустила з-під себе тонку гарячу стружку, і Яків злякався, що гайка люзує: ні,— важко, але сходила із стержня.

Вдарили церковні дзвони, вдарили подвійним передзвоном: одни важко-густий, другий — дрібний та тонкий, мов лемент щеняти, і Якову при думці, що на пороні, який мало не втопав серед ріки під вагою танка, разом із німцями нещасний Юзь, закортіло раптом перехреститися до хрестів і дзвонів церкви.

«Бог простить. Бог простить»,— билася, пекла йому покайна гостра думка — вина перед юродивим. У нього опустилися в суєвірній знемозі болючі руки, він благально, непаче молячи прощення, зазирнув у небо з єдиною зорею на сході і, застогнавши, вже не відгвинчував до кінця, а збив гайку з останнього прента.

Линва, тенькнувши, пірнула стрілою у глибінь ріки, порон зупинився поволі, завмер, і течія, розвернувши, вже несла його все швидше і швидше на вири перед порогами. Солдати зняли крик, залементували.

Яків метнувся у лозн, кинув у човен мішок, штовхнув човен, скочив у нього, завеслував попід очерети вгору, проти течії. Почув, як глухо вдарився порон у каміння

порогів, оглянувся, але ні танка, ні солдатів, ані Юзя уже не було на пороні, що застряг у порогах, стояв сторчака, світився великими проломинами в днищі.

«Як двері на той світ. До пекла»— похмуро, але без зловтіхи подумав Яків про свій порон, утікаючи від острова.

30

Рвав німі нервові хмари вітер, то зганяв їх докупи, розкидав бездонням неба. І острова Маркові не було видно з Батир-гори, як не взирався він у ніч, що, виповнена суцільним зловісним рухом, здавалось, поривається-одліта від землі. Мов листок від дерева світу. Темний листок. Гайдаврай торкався тремтячими пальцями вихололої землі маминої могилки, тримався за неї під шаленим летом ночі, немов за єдину рятівну реальність.

— В ночі такі тільки вовкулакам у карти гуляти з відьмами,— ніби мовив хтось тихо Маркові. Ні, то він сам, згадавши одним серцем материні слова з далекого дитинства, проказав їх повільно, а доки говорив, уже думав про інше, то й видалося, що то мати.

«Стрельнутись»,— хижо, з темної засідки душі, чатувала Марка жаска й солодка невідомо чим, напевне, можливістю миттєвого звільнення від себе, світу, війни, карна думка; мов п'яного, повела до машини; взяв автомат, відімкнув ріжок із набоями, присів знову біля могилки, висипав на неї патрони з ріжка, похапцем, разом із вологою землею, згорнув їх на плащ, глянув на місяць і згадав про Ульку. Але крізь біль вона видалась Маркові такою ж далекою, як той блудний місяць серед почужілого, хаосно-хмарного нічного неба. Ні, згадавши про дівчину, він уже жалкував, що прогнав її від себе. Мацав під пальцями важкі тупоносі жолудини патронів і ждав світання, немов власного порятунку.

Не дочекався. Лякаючись нового напливу того шаленого, якогось навіть незримого, вперше почутого, як вирок,— «стрельнутись», сів у легковичку німкені, завів мотор і з'їхав з гори на вузьку лісову дорогу, що вела до грейдера, а той — до мосту, на острів. На перехресті двох лісових, накритих деревами й тим подібних до печер м'яких доріг, осліпив зайченя.

Звіря заметалося у світлі фар, зупинилося, підняло передні лапки вгору, в бік машини, тремтіла срібна шерсть

кульбабиним пухом, і світло машини відбилося у його оченятах двома вологими зірчастими цятками.

Марко розчулився, вискочив з машини, підхопив зайченя на руки, хотів було покласти його на сидіння поруч себе, потім запитав себе мовчки — навіщо?

— Гуляй, дурне, поки не здибало якого стрільця,— мовив уголос навздогін істоті.— А стрільців багато, ой багато! Встигай тільки попадать на мушку. Навіть самому собі...

Світло фар Маркового «опель-кадета» намацало на мосту в Самосуди двох вартових, і парубок зупинив машину. Та лишень нині втямив, що, зовсім не думаючи про Ульку, їде він до неї, більш ні до кого.

Патрони, які вкладав назад у ріжок автомата, були обліплені землею із маминої могили. Ввімкнув внутрішнє світло, перезарядив автомат, витерши об полу френча масні від мастила набої, завагався — їхати в село чи ні.

Проревла повз Марка вантажна машина з причепом, не зупиняючись, поминувши вартових, що тулилися спинами до перил мосту, в'їхала на острів, ковзнула світлом фар по церкві, школі-палацу, висвітлила її білосніжні колони; блиснули хатки хрестатими віконцями, завалували пси, і, наче сполошившись собачого лементу, втік-сховався за темною пеленою хмар низький місяць-«утопленик», так його звали в Самосудах, коли місяць лягав у самі хвилі Бугу.

Стих шум машини, натомість закричав від церкви сич. Сяяла вода річки далі, вниз від мосту, й, обігнувши плавною темно-срібною дугою острів, сполошені бистриною на порогах, зливалися обидва рукави в один — Буг.

Марко й собі на великій швидкості вскочив «опель-кадетом» на міст, навіть висунув голову в офіцерському кашкеті з високою тулією до вартових крізь віконце.

Вартові, напевне, помітили, хто їде, чи, може, побачивши легковушку, що слугувала за виїзд офіцерні, виструнчились, а вітер мало не зірвав із Маркової голови тіснуватого кашкета, коли загримів під машиною дерев'яний настил мосту.

Попід церквою повернув у вузьку вуличку до Римських, вимкнув світло, затим мотор, і легковичка, тихо потріскуючи шинами в піску, скотилася униз, майже до очеретів.

Кинув машину у довгій суцільній тіні очеретяної стіни, вийшов під світло місяця, прислухався до села й відчув, що голодний. Від учорашнього ранку й ріски не мав у роті:

пекли потріскані губи, сушила рот і горло якась солона, мов кров, гіркота, нила рана, і лишень тепер, крадучись до обійстя Римських, згадав, що в машині є хліб і німецькі консерви, навіть запити є чим.

Від вулиці, що перетинала завулок, який вів до Ульчиної хати, зачулися голоси солдатів, регіт, і світло ручного ліхтарика двох вартових заскакало по стовбурах осокорів, сочилося крізь плетені тини, наближалося.

Марко, здивувавшись, що в дворі Римських не чути пса, шаснув нечутно у комірчину, присів-причаївся, вдихаючи солодкий, млосно-пахучий дух яблук, які лежали на долівці.

Якимось десятим чуттям відчув раптом, що в коморі іще є хтось.

Виплив місяць з-під хмари. Він, великий і темно-оранжевий, вітрилом коливався на воді ріки, лежав між високих берегів її русла, висвічував Самосуди внизу.

Марко встав і в оманливому світлі місяця, поруч, майже коло своїх грудей, побачив дві жіночі голівки в тіні, повернуті обличчям одна до одної.

«Улька і Марія»,— завмер у розгубленості та з несподіванки Гайдаврай.

«Сестри. Рідні... Місяць зайде — її не стане видко,— подумав про Ульку Марко, тамуючи подих, і раптом згадав, як ложив матір, спеленану в чорну чужу шинелю, на дно могилки.— Не натрапили б на машину в очеретах,— сплеснулась у нім тривожна думка.— Як богині, сплять серед яблук»,— усміхнувся до місяця, що, мов його, Маркове, третє око,— так видалось хлопцеві — і собі хтиво-соромливо дивиться, дорисовує ніжні, розмиті місяцем у тремке срібне світло, лінії жіночих облич. Так і повело Маркову руку торкнутися Ульчиного лиця, але він, почувши голосне цокотіння годинника, опустив руку на холодний темний метал автомата на животі.

Над жінками, накритими білововняним кожухом, помітив упряж коней, що висіла на стіні, ліхтар без скла й почув звук пострілу на селі, потім другий, голосну автоматну чергу.

Вискочив на город, побіг до машини поміж довгими товстими тінями тополь й осокорів.

На мосту вже чомусь не стояли вартові, й Марко на шаленій швидкості пролетів над рікою у бік лісу.

На витоптаному моріжку коло майданної криниці стояла чорна легковичка. Молоденький шофер, закасавши рукава френча, мив крила машини. Тут же, неподалік, стояв дід Копитченко (вступився-таки старий своїй тонкостанній Ксеньці: розписався з молодичкою, а та навіть змусила старого джигуна дописати до його прізвища своє, незвичайне для тутешніх місць). Діалектика та Микита Чарченко гарячково сперечалися про віщось.

Филимон Товмач підійшов до них і, дивлячись на шофера, поручкався з чоловіками.

— Із самої Сахари, каже, приперся,— кивнув на німця Діалектика.— З Африки. Там, де мавпи і слони.

— Ну то й що? — поспитав сухо Товмач.

— А Микита усе товче мені, що німців нема там...— дивився запитально на Филимона Копитченко.— А ти що скажеш?

— Кругом їх вистача,— махнув рукою Товмач.

— І, кажуть, за Урал наших загнали...— вкусив кінчик сивого вуса Діалектика.

— Як це за Урал, коли під Москвою по черепку дістали?.. Брат мій двоюрідний, Никифор, що на залізниці, розказував — зимою місяців три ешелони з пораненими перли з-під Москви додому... А ти — Урал та Урал. На Уралі в німця і воші вимерзли б... Був я там,— оповідав Микита Чарченко.

— Да-да, мені на ярмарку один, не скажу хто, так говорив, що сам підрахував по газетах німецьких, по їх «сводках», що коли б німець справді перебив стільки наших, як ото пише-бреше, то уже й народу нашого двічі не було б. Знать, брешуть, стервоїди,— вибатькувався Діалектика.

— Тихше ви, стратеги доморощені! Самі-то палець об палець не вдарили. Варнякаєте та воюєте попід підтичками жінчиними,— скривився Товмач.

— Які там з нас вояки,— мовив знічено Чарченко.— Старість на війні — згірше дезертирства. Попробуй сполни як слід команду...

— Герой! Герой, їдрі його кость! Калякає тільки, а сам он у старости набивався... Там такої сили набрав, супостат, що... О! Глядіть! Зараз водою, нашою, чистісінькою, заправить свою машинерію і поїде, проклятий! — говорив зловісно дід Діалектика.— Яка силища чорна!

Німець вправду витяг іще одне відро води, розірвав паперову брикетину, висипав порошок у відро, розколотив паличкою. Колотив довго, ще й усміхався до дядьків. Залив рідину в бензобак і загвинтив зелену кришку.

— Да-а,— багатозначно, іще не вірячи власним очам, протяг Микита Чарченко.— Діла твої, господи... А може, то він у радіатор?..

— Який радіатор? Вигадав. Радіатор он спереду,— сказав Копитченко.

Німець завів мотор, махнув чоловікам худющою, ніби усохлою рукою — і машина покотила попід церквою до мосту.

— Бачив, бачив?— не вгавав Діалектика.— Ну, що ти скажеш, друже Филимоне?

— Не каркай! Закрутяться і вони, як жаба на гарячому попелі! — йшов Товмач попереду чоловіків в бік сільради, де нині містилися самосудівський поліцейський кущ і старостат Панька Без'язикого.

Під вікнами старостату на широкому дощаному щиті висіли плакати, об'яви та накази з одноголовими плоскокрилими орлами із чорними свастиками в кігтях.

Діалектика витяг шию, аж забілів з-під коміра сорочки хомутик незасмаглої шкіри, читав уголос по складах:

— «Смер-тю бу-де по-ка-ра-но кож-но-го, хто так чи інакше під-тримує або пе-рехо-вує чле-нів банд, са-бо-таж-ників, бро-о-дяг... Рейх-ко-мі-сар Укра-їни Е-ріх Кох».

— Знать, налякані, коли отаке пишуть,— мовив Чарченко.

— Партизанів, а не бродяг,— докинув Товмач.

— Чули, поїзд з танками під Гуманню підірвали... Кажуть, багато там їх головами наклало...— висякався Діалектика.

— Прийде час — і в штани накладуть,— сказав, зирнувши на церковні хрести, Микита.

— А накладуть. Під саму зав'язку,— погодився Товмач.

Посередині щита кольоровий плакат, на малюнку — за довгими столами сидять робітники в синіх комбінезонах. Перед кожним миска з їжею. Поруч — затишні кімнати, спальні й вбиральні. Над малюнком напис:

ІДЬТЕ ДО ЦИВІЛІЗОВАНОЇ ЄВРОПИ!

— Ач, і нужники вже свої зрисували! Видко, кепські в них справи, коли вже і нужниками агітують,— сказав Микита Чарченко.

— Ох, і заллють вони нам іще сала під шкіру,— стояв похнюпившись та все роздумуючи про своє Филимон Товмач.

У розмові й не почули чоловіки, як до них іззаду, тихцем, пазирці від нужника старостату підкрався Панько Без'язикий. Без карабіна, але з німецькою зеленою гранатою на довгій дерев'яній ручці за поясом.

Филимон першим помітив Панька, всміхнувся криво своїми вічно презирливими губами та щось мовив латиною.

Іван Копитченко шанобливо слухав Товмача, але дивився на старосту Панька.

— Щось казав? — запитав Филимона Микита.

— Речу, що чим далі від Юпітера, тим далі від блискавки.

— До чого тут блискавка твоя? — Зняв Чарченко млинець кашкета та презирливо-ласкаво поспитав у Без'язикого: — Куди путь тримаємо, вельмишановний пане старосто?

Варто сказати, що після торішньої здибанки на своїй ниві з Марком Гайдавраєм, коли Панько, нажершись ситого самосудівського чорнозему, мало душу не віддав чорту та коли під різдво загуляли островом чутки про розгром німців під Москвою (не повищав душею, де там—така безодня розверзлась!), став Без'язикий дещо обережнішим, обхідливішим, потайнішим у стосунках із самосудчанами: не підвищував уже голосу, вітався чемненько; навіть пустив було через свою родичку, криву фанатичну Феклу (вона разом із молоденьким попиком не тільки правила службу в церкві, а навіть домоглася у Панька, аби допустили її і дє вчителювання) поговір, що нібито він, Без'язикий, тільки під бичем («...Комусь же треба за ваші гріхи розплачуватися перед господом богом!» — просвіщала в церкві острівне жіноцтво Фекла) виконує поставки німецької армії, а тим часом відправив у ліс партизанам аж три підводи борошна та м'яса; звісно, не від райського життя, навіть під захистом «визволителів», отак ризикував Феклиним пліткуванням староста, щоправда, в ті його благодіяння мало хто вірив у Самосудах.

— Клята служба. Вже мозолі насидів на сідниці. Ну й услужив ти мені, Филимоне! — забідкався Без'язикий.— Вдома роботи — море. Гречка пороситься під себе, а тут од світання до смеркання маю сидьма сидіти на телефоні... Ото доля скарала! Коли б під розстрілом не змусили — кат би я пішов у їх старости! Заходьте. Прошу. Є чим розговітися. Чарконемося, все одно кінець світу. Я так перебрав

учора, що очі лізуть на лоба. Цей їх шнапс, скажу я вам, таке вже г... смердюче, що навіть баба Цапиха, яка вже відьма, послідньої самогонки не варить такої. І закусон маємо.

Товмач, вкотре сьогодні, згадав про свою скрипочку й літопис, потім про неголену вже кілька тижнів голову й відмовився від Панькових запросин.

Микита, ні з ким не прощаючись, повернув попід церкву додому, на Сербський куток.

Дід Діалектика спочатку розгубився: надто вже полюбляв гостину при начальстві: кучер кучером, але коли голова колгоспу Григорій Пачіска часом забував запросити Копитченка до застілля (будь там із самої столиці начальство,— тямився кучер на спілкуванні будь-якого ранжиру, недарма ж фаетонував іще в панів Бунецьких),— начувайся тоді, голово,— все одно в якомусь із численних прибузьких ярочків перекине під тобою бричку (щоправда, панам побоювався викидать оті коники Іван); отож повагавшись та провівши хитрим зором за церкву Микиту, таки почовпав услід Панькові до старостату, рятуючи своє сумління думочкою про те, що ще ні разу не бачив кабінету Без'язикого, а воно ж інтересно глянуть, звідки начальствує цей тупоголовий, підступний, жорстокий яничар...

Тим часом Филимон уже повернув на Євстафієву левадку, що півостровом утиналася у води Бугу та буяла, підсіяна культурною травою, на третій, отавний укіс.

«Ач, скільки землиці! Як обдарував Буг левадкою Євстафія...— не заздрісно, а навіть із тихою щирою радістю думав про річку та Євстафія Товмач.— Знать, чистий душею, що сама природа так і упада за його статки... Славна мисля, їй же славна,— возрадувався Филимон і зупинився серед леваді, глянув довкіл себе й завмер: по всій левадці стояли чималенькі вітрячки, крутилися під вітром, рисували пропелерами срібні кола, хурчали стиха,—чисто тобі малі літачки.— Мана?.. Чи той Євстафій під німцем, під окупацією уже із соб на цабе верне?..— покрутив тонким довгим вказівним пальцем собі біля замохнатілої скроні Товмач.— Кхе. Собаче життя. Собачаче,— стояв на Євстафієвому «аеродромі»-левадці та вже починав злитися на свою нездогадливість.— Ага, чорт сторукий! Ясно, як на духу! Купин-то кротячих нема. Жодної! Десь колись і я читав... Прогнав Євстафій з левадки кротів своїми вітрячками. Землі дрижання сильно бояться вони. Секрет фірми».

Зайшов на чисте, прямо тобі вилизане подвір'я, і дітлашня, одне одного менше, зграєю горобців так і обсипала Филимона.

«Ото бідака,— подумав Товмач про Євстафія.— Своїх дітей не злічить, сірома, та іще від родичів наїхало хмарою, зосталися на острові разом із війною. Вони його самого скоро живцем із'їдять...» — Вийняв з кишені наколотий загодя німецький ерзац-цукор, гримнув незле на найнепосидливіших.

— Брись, татарва! Спочатку найменшеньким, а тоді вам, лобуряки.— Побачив Євстафія коло сажа, мовив до нього:— Прийшов оце, аби побрив мене, а то он яка стріха пішла. Кхе, хоч лисиною буду схожий на справжнього солдата,— піджартував із себе Филимон, а тим часом зауважив якусь метушливу одміну в поведінці Євстафія, мало не переляк, але якийсь дивний, веселкуватий, замішаний на внутрішньому ваганні.

Раптом Филимон (з чого б то?) пригадав «Рондо» Вебера. Його він любив. І чоловік, дивлячись на Євстафіїв виводок дітей, програв «Рондо» трішки в уяві. Як би на скрипочці. Стрепенувсь, неначе струшував із невидимих крил душі золоту росу мелодії, поспитав у Євстафія:

— Якийсь клопіт маєш?

— Та льоха опоросилася і пожерла, клята, кілька поросят. Не пристеріг. Тепер, як пить дать, жінка зі світу зживе,— зіперся Євстафій на кривуватий, у сучках, держак вил.

— Канібалка?

— Хто?

— Та не жінка твоя. Свиня, кажу, в тебе канібалка. Дітоїдка,— всміхнувся Филимон.

— А-а.

— Ось тобі й «а-а»,— вмить утяв Товмач, що Євстафій («А ще в товариші набивається...») прибріхує йому про свиноматку.

«...і на біса дався мені той кабель німецький? Тільки дітей погублю тим підкопом. Може, з Филимоном порадитися? У нього, як у міністра, кебета варить...» — увесь напружений, мов тятива лука, прочитав Товмач Євстафієві печально-боязкі мисли.

— Голову мені побриєш? — запитав Филимон злим голосом.

— Ну, аякже. Тільки в садку, в тіні, бо дуже вже припікає. Гроза, мабуть, буде,— відказав Євстафій.

— Росило зранку. Не буде— слідкував прокурорським поглядом за Євстафієм Товмач і гадав собі, ображений на приятеля:

«То так: ніхто, ніколи, ніде, ніяк не одкривається сповна душею. Така музика її. Мо', й у цьому — безконечна драма людська?.. Бо врешті-решт кожен із нас усе-таки полишається самотнім на краю свого життя, віч-на-віч зі смертю. Діла твої, господи. Тому і Євстафій таїться у собі... А що він заборгував тобі таїнами своєї душі?..»

Товмачів приятель виніс з хати широкий ремінь гостриги бритву, щербату мисочку, на дні якої лежав рудий змилок, запитав тривожно у Филимона:

— На храм у Зяньківці збираєтеся?

— Який там у дідька храм?! Хіба румуни вже пускають на той берег? Границя ж. Чортова Трансністрія! Тьху ти, господи! Дожилися на старості — через душу границю провели!

— Старий Петрусь Жебран підмогоричив румунів— його пускають! Із жінкою.

— Хай їх собаки могоричать! — тримав рівно голову Товмач, слухаючи, як повзає слимаком по тім'ї Євстафієва бритва, як холоне намилена голова, та взирався сердито в яскраві срібно-блакитні зблиски ріки під сонцем у зеніті; запитав у приятеля зненацька:

— Подейкують на острові — з самим Гітлером переговори ведеш по їхньому кабелі... Підкопався і туди вже, самородок-самоучка місцевого масштабу?..

Ошелешений Євстафій із несподіванки мало вуха, прозорого, мов тараня, не відбатав Филимонові. Так і застиг над рахівником з розкритим, зсудомленим щербатим ротом.

— Заціпило?.. Мовчиш?.. Теж мені товариш...— єхидив Товмач, але, подумавши про те, що Євстафій стоїть над його головою із розчиненою бритвою («Як дамоклів меч!»), умовк знічено.

— Хто це тобі набрехав, що я підслуховую їх по кабелю? — ледве вичавив із себе Євстафій.

— Сорока на хвості принесла.

Євстафій торкався Филимонової голови неслухняними тремтячими пальцями та ледве доконав-доголив літописця,— начеб гектар гороху полеглого викосив, і своїм не метким, як у Товмача, але й не міленьким розумом доп'яв нарешті Євстафій, чого домагається Филимон, і щиросердно зізнався, що справді зробив підкоп під кабель за млинком своїм, але тільки з інтересу.

Низько над островом проревли німецькі бомбовози, і Євстафієве серце затремтіло дрібно й жалібно, мовби погано припасована шибчина в рамі вікна: літаки вже летіли на тлі грозової хмари над Царициною горою, злилися з тучею своїми темними тілами,— здавалось, пливуть небом самі темляки їх хрестів.

— Треба тобі той кабель, як петля на шию,— стояв Филимон після бриття у Євстафієвому тютюні, що доцвітав останніми жовтими дзвіночками та слав довкіл себе млосний, дурмано-медвяний дух.

— Та воно, скажу тобі чесно, ще й інтересно, як воно там у них змудровано. А в техніці вони — дай бог!

Мурашник Євстафієвих дітлахів знову впав в око Филимонові, а сонце вже цілувало вечірню ріку, тремтіло, видовжившись й обагривши її хвилі,— серпневе, велике, перестигле на осінь.

Вгомонилися на грозі крикливі, метушливі стрижі. Рожева м'яка тиша облягла острів, і Євстафієві вітрячки на леваді ледве ворушили своїми крильми. Одна осика при воді, під високим берегом Бугу, настрахана бозна-ким, залопоче раптом сиво-срібним листом та й стихне, немов дитя у тривожному сні.

— Що ж вони там тобі говорять? — запитав Филимон.

— Хе, навіть коли б говорили, що б я там утямив. Хитро придумали — під тиском повітряним, здається, кабель. Я й злякався рубонути його, хай би згинув він їм! Одне затямив добре зі слів полонених — десь тут, поблизу, на берегах нашої річки штаб їх великий і сам їх Гітлер туди навідується...

— На храм? — зле всміхнувся Филимон.— Нагодився б Марко наш, той би перестрів високого гостя. З хлібом... І сіллю під ріпицю.

— Так скажи йому,— проводжав Филимона Євстафій, зупинився на своїй левадці серед вітрячків.— Марко — то такий, що стріне...

32

Як не улещував Панько Римського, погрожував, могоричив, павуком обсновував душу, золоті гори обіцяв,— не пішов Ілько служити в поліцію; щоправда, погодився піти на конюшню, «бо ж і під ворогом їсти щось треба»,— виправдовувався Римський. Одне гнітило Римського, відколи

подався на конюшню,— що преславна дружина його, Софія, ніяк не могла звикнуть і змиритися (нудило, як вагітну) до того яскравого, кисло-солодкого кочівницького духу коней і конюшні, що ним, здавалося, просяк наскрізь Ілько, і чоловік, що іще годен був приласкати не тільки власну, а й чужу молодичку, змушений був спати самотою на старій хаті.

І до відчаю було недалеко в цю вовчу годину окупації. А ще коли Марія, старша дочка, навесні, як скресла на Бугу крига, принесла Римським у пелені байстря-хлопчика від того пройдисвіта, «німецького яничара» (так прозвали на острові Олексія Крука),— Ілько мало рук не наклав на себе. Зовсім відбився від домівки. Ночувати тільки приходив, та й то не щовечора. Вихуд, посивів і навіть на найменшеньку з дочок, Жданку, косив деколи підозріло-ревним поглядом, а з дружиною не говорив уже четвертий місяць...

...Повернувся додому з конюшні самотній, мов блідий місяць-старець над головою. Скупався з німецьким паршивеньким милом на своїх хистких, напівзогнилих кладках, бо аж пекло-млоїло гарячу, ще не вистарілу до кінця душу помиритися із Софією.

«Врешті-решт,— міркував Римський,— не одна ж вона дала донькам у «придане» таку палку кров та вселенську красу...»

Учора тільки раз і вперше, та й то не було нікого в хаті, набрався сміливості зазирнуть у люльку до свого онука. Потерп чи то з несподіванки, чи то від глибокої, як підшкурна вода острівних криниць, радості: в личку хлопчика, що всміхнувся Ількові й тягнув до нього рожево-гарячі рученята, так і світилися, як видалось чоловікові, його, Римського, риси. І голівка продовгувата, динькою. За те й прозвали Ілька в дитинстві «огірком»...

— Ах ти, хатопал мій малий! — застогнав радісно Римський, але, вмітивши причаєно-цікавий погляд дружини з кухні, злодієм, на хвилі сорому метнувся із хати.

Подався на річку, проплив човном до своєї сітки, притопленої під високою стіною старих очеретів, намацав у вічках «кам'яне» шорстке тіло рака, випутав його з сітки й викинув назад, у річку: натрапив на чималеньку діру в снасті, вибатькував мовчки ту, напевне, дебелу рибину, що отак «полатала» йому сітку, витрусив ряску, що ряботинням неприємно липла до рук, і повернув човна до свого городу.

У старій хаті, де спав знедавна Римський, світилося,

й Ілько здивувався: так пізно, а хтось там вештається коло його «парубочого сідала»...

Зазирнув у хату крізь високе, вишите павуком віконце й, відсахнувшись, помітив у хатині голого чорноголового чолов'ягу, що сидів у ночвах.

Улька мила йому («Гайдаврай!» — упізнав Ілько) мускулисту спину, що так і грала гульшами металевих блискучих м'язів.

— Ах ти, мать твою! — сторопів Ілько та вже замахнувся було вологим, у рясці кулаком висадити віконце, яке позаторік сам пересклив.

Заскімлив під ногами пес, лизнув Ількову руку, й чоловік відчув його шорсткий, як тіло рака, гарячий, терпужистий язик.

Помітив на своєму «парубочому» ложі-тапчані метал німецького автомата («Тата б рідного так не голубила, як цього пройдисвіта...), пістолета, три гранати, і вид зброї начеб ураз отверезив Римського. Згадав і про свій карабін без набоїв, захований у льоху, й мимоволі замилувався смаглявим сильним тілом Гайдаврая.

Від церкви зачувся рев мотора. Два стовпи світла фар невидимої із-за хатів вантажної машини прорвалися у сад Римського, і в конюха зблимнула блудна, непевна думка — здати того голяка, себто Марка Гайдаврая, німцям...

«Зведе дочку з розуму, коли ще не звів. Як Марію *той*... Зведе, проклятий, і обох повішають...»

Кинувся було до нової хати будити безпечну дружину, аби й вона помилувалася своєю передостанньою, святою донечкою, на котру мало не молилася та на всі Ількові пересторогп відказувала одне й те ж: «Хай там, молода ж...»

«Ось і дохайкалась!» — мовчки, впавши у тривожну, тупу безвихідь, слухав-дослухався разом із своїм присмирнілим псом, як наближається до його обійстя розмірений, впевнений на своїй силі голос дизеля вантажної машини.

Ударив плечем у низенькі двері старої хати, й вони, тихенько сплакнувши, прочинилися, але в хатині була тільки Улька, і зброї Маркової не було на тапчані. Самі ночви, наповнені тремтячою, сірою від мила водою та ще дим цигарки під стелею.

— А де... *він*? — уже не грізно, а похмуро, ніби спросоння, глухо поспитав Римський у дочки й водночас зі словами присів втомлено на тапчан, що його якось, хильнувши добре, хотів було у відомсту дружині спалити серед подвір'я. І такі вибрики водилися за Ільком Римським.

— Хто — *він*? — блиснула на батька дочка сторожким поглядом Софіїних очей, і в Ілька легше пішло серце, мовби грім грози, що оддалявся, бавився у небі легенькими лунами.—Я ось, тату, милася. Хіба ж не бачите?..

— Бачу, що було водохрещення...

— А я шукаю тебе! — почув Ілько чоловічий голос і, підвівши голову, побачив у дверях хатини старосту Панька Без'язикого при двох німецьких солдатах.— Сказали, ти за Бугом, з кіньми ночуєш...

Спробував усміхнутися Римський (а навіщо всміхнутися, не відав) не так до старости, якого не боявся, а до похмурих солдатів, що стояли за Паньком, немов дві темні, скам'янілі тіні Без'язикого з хрестовинами автоматів на грудях.

Ляснуло знадвору кілька пострілів. Десь поруч, ніби з Ількового саду, шиплячи, сиганула в небо ракета.

— Alarm! [1] — заволав хтось у саду, і Панька й солдат як вітром здуло з хатини Римського.

Яскраве світло ракети розтало на доччиному лиці біля шибчини віконця, і Римському стало жаль Ульки.

— Утік, гад проклятий! — постав знову на порозі Без'язикий, але вже без солдатів.

— Хто гад? — запитав мляво Римський.

— Та той Гайдаврай. Поранив єфрейтора у саму пахвину і втік. У землю!..— відсапувався Панько.— У землю живцем закопаємо, коли вловимо. Да, аби не забув,— поженеш узавтра в райцентр десяток найкращих коней. Для артилерії — наказано.

— Що ж там гнати? То не коні, а самі шкури невичинені та кості на гребінці й гудзики,— мовив Римський.

— Знать, погано доглядаєш.

— Таж тільки місяць, як пригнали мені їх, ранених та коростявих.

— Наказ є наказ. Сполнять треба,— переступив Без'язикий калюжу з-під Марка на долівці, вийшов з хати у ніч.

...Смерть матері, ні, спершу втрата генерала,— звовчили-погнали Марка від людей, навіть від Ульки. Деякий час і ворогів обходив стороною Гайдаврай. І, наче рятуючись від війни, від своєї праведної жорстокості, німим кротом усе глибше й глибше зарився Марко в самі надра Батиргори, що самотньо стриміла над Бугом, островом і Татарським лісом.

---

[1] Тривога! *(Нім.)*

Вистарілий, занедбаний, пошпакований першою сивиною, міг годинами, не зворухнувшись, лежати горілиць кам'яноризим обличчям до осіннього неба, що невмітно для зору, повільно переінакшувалося у зимове, тлусте, непривітне, студене.

«Небо — як мачуха,— думав байдуже Гайдаврай і тільки заплющував очі з подвоєними відблисками осінніх небес у них, як знову й знову прокочувалося зболеним руслом його єства усе недалеке, щойно минуле. Як кров із рани.— Небо небом, а каменем отак вилежуватися — злочин! — повставав сам у собі Марко.— Камінь — також зброя. Лежача зброя. Такої не існує. Така— презренна...»

Припускав дощ, сивий, із снігом, гнав Марка у його не менш похмуре, самітницьке підземелля. Тут, у схроні, був цілий арсенал: два кулемети, один лиш ручний, але без набоїв; німецький «універсал» з полум'ягасителем і запасним стволом; патрони в цинкових ящиках, три новісіньких «шмайсери», чеський карабін із тріснутим ложем, неповний ящик зелених німецьких лимонок під маленькими капелюшками, пістолети різних калібрів і марок, мішок трофейних консервів... Спочатку лежало усе те гамузом на жорствяній долівці схрону, але, коли помітив Марко, що зброя де-не-де почала братися рудими накрапами іржі, наточив масла із картера своєї машини, змастив зброю і розвішав її на нерівних стінах печери, над своєю постіллю із двох сидінь автомашини... Й іноді сам вигляд зброї («Підлий закон, але тільки не на такі криваві часи, як цей...» — думалося) спонукав Гайдаврая до дії, руху, помсти.

І хоч знав Марко, що недалеко, в Чорному лісі, з яким єднався темною тонкою смугою Татарський ліс, причаївся з невеличким загоном Іван Крук (одного разу його вояки навіть обстріляли Гайдавраєву машину. «Ото увесь подвиг,— кепкував незло Марко з Крука.— Добре, що вночі, а то б могли і на той світ відправити. А від своїх помирати, мабуть, наймерзенніша справа...»), ні ж, не вернуло до Івана Гайдаврая, бо, відколи розстріляли в кам'ярні маму, як хрест на вершині Батир-гори, стояв перед Марковими очима перевертень Олекса Крук, брат-близнюк Івана, двоїна Іванова. Вина Олексієва якось мимоволі в свідомості Марка впала і на його, бодай і невинного, брата.

«Зібралися там,— думав про Іванів загін Марко,— як на маївку, чесне слово. Тільки ще машину крюшону вивезти їм у ліс. І духовий оркестр для маршів... Гуляй, Ваня!

Ха! Крюшон! Оце тобі крюшон,— крутив люто на зубах те кругле, шепеляве, як градина, слівце.— Автомата жодного! Попукали по мені з обрізів, герої!»

Ні, тричі поривався Марко на розшуки Крукового загону, але тільки одного разу натрапив на останки партизанського стійбища; розмитий дощем попіл вогнища, тріснутий у днищі чавунець, стріляні гільзи від мисливської рушниці, чорний від давньої крові бинт на зрубаному грабку...

Якось, купаючись (а голився і купався Марко щодень, доки не задзвенів під ногами, на мілині річки, перший ніжний лід-ясинець), натрапив Гайдаврай на приховану густим кущем глоду проломину в стрімкому, як стіна, кам'янистому березі Бугу. Підважив чималу брилу піщанику, що голосно, наче вибух міни, гухнула у воду Бугу з висоти, й відкрив, що хідник веде до просторого підземного склепіння.

«Гайдамацькі льохи! Тут ховали вони свої скарби. Тут самі ховалися й жили...» — майнула в нім гаряча здогадка, несподівана й тривожно-радісна, начебто справді здибався зі своїми живими, праведними, мстивими предками.

Майже півдня, лякаючись заблукати, мандрував Марко лабіринтом безконечного, здавалося, підземелля.

Присвічував собі ліхтариком, ловив напруженим слухом вкрадливе скапування води зі стелі підземелля, натикався на товсті металеві, з'їдені іржею гаки, загнані глибоко в каміння, обмацував їх вільною, без зброї рукою, і вони видавалися йому гарячими, ніби їх щойно подали сюди з кузні й вони не встигли ще втратить тепло горна.

«Це від мого «підземного» ляку вони гарячі. Тьху!» Закортіло раптом Маркові вистрелити у ворожий, потаємний морок льохів, навіть перевів було запобіжник автомата на одинокі постріли, але стріляти передумав.

Уже добряче притомившись, натрапив раптом на рятівну тьмяну латку світла, просунув у вологий вузький отвір голову й не без подиву побачив, а потім упізнав самосудівський міст над лівим пешироким рукавом Бугу. Здивувався — пройшов попід Бугом і островом. Аж на другий берег! І з півдитячої, раптової радості того відкриття мало не чесонув із свого «шмайсера» по двох вартових край мосту. Вони виструнчилися якраз: повз них проїхав на коні німецький офіцер... Ні, спочатку самого офіцера зняв би Марко з коня, коли б не упізнав на гарбі з сіном, що сунула мостом услід офіцеру, Ульчиного батька, Ілька Римського.

«Хазяйнує тестик»,— похмуро подумав й, заткнувши продушину червоною плитою піщанику, поклигав поволі, прислухаючись до луни своїх кроків у льохах, назад, до Батиргори.

«Я вже визволив себе й Ульку від ворога,—одна й та ж цілюща, рятівна думка часто спокоїла Гайдаврая, коли він забував на мить про втраченого генерала, та коли він у глевкому самозабутті самотності споглядав з гори рідний острів, мамину оспротілу хату, яку і лелеки покинули зразу по смерті матері (так сказала Маркові Улька), хатина, здавалося, іще більше вгрузла потрісканими, оббитими дощами, покосілими стінами у землю, по самі очі сірих, як сльози, вікон.— Визволив, бо коли б кожен спровадив на той світ стільки ворогів, як я,— і самої Німеччини вже не могло б бути, не те що армії Гітлера...»

Під зиму прибився до Марка білий худющий мовчазний пес, такий білий, що Гайдаврай прозвав собаку Ангелом-хранителем.

Марко дай бог як злякався, коли якоїсь грудневої ночі, в хурделицю, відчув раптом біля свого тіла щось живе, тепле, волохате.

«Вовк!» — випавши зо сну, подумав Марко, лапнув пістолет коло своєї голови, скочив у глиб схрону, засвітив ліхтарик і побачив біля своєї постелі, що під зиму вже нагадувала барліг або нутро циганської халабуди, мовчазного, спокійного пса.

Мало не вистрелив у нього зопалу. Мо', й вистрелив би, якби собака хоч би ощирився до нього. Але пес мовчки, незворушно, з дивною, напівлюдською цікавістю, ніби впізнаючи в Маркові свого господаря, більше — ніби воліючи сказать Гайдавраєві щось вельми важливе, дивився на солдата.

Марко прогнав його зі схрону, але вранці, прокинувшись, знову помітив Ангела біля входу до свого житла, і хлопець покликав пса до себе, поділився з ним німецькою консервованою телятиною.

Відтоді пес став ніби тінню Марка: не тільки вартував його сон, а й «віддячував» хлопцеві за його грубувату ласку, їжу та притулок своїм рівним, надійним теплом у затяжну, люту, самотню зиму.

Ні, таки «ожив» під весну Гайдаврай: роззброїв під час льодоходу шістьох п'яних румунів на їх «румунському» березі, але стріляти п'яних погидував. Якоїсь ночі, як скресла ріка, на крутому віражі дороги над Бугом підбив

вантажну автомашину, важкого «б'юсинга», й він, спалахнувши, так раптово зник у ріці, що Марко навіть не встиг порахувати німців у кузові.

Гайдамацькі льохи не тільки порятували Гайдаврая від найлютіших морозів, а й дозволили йому з'являтися у найнесподіваніших місцях (хлопець віднайшов іще кілька хідників нагору), і він мстив, завше несподіваний, як грім на голову.

Аж по зимі, неначе випробовуючи себе та Ульку, вдруге заявився до Римських.

Ульки не застав вдома, а по словах її матері, Софії, зрозумів Марко, що дівчина подалася в загін до Івана Крука.

— Тебе, урвителя, шукає,— сплакнула Римська та потай від свого відлюдкуватого Ілька налаштувала Маркові сидора, провела хлопця у ніч, що стогнала під нагальним березневим вітром.

На ранок знову приморозило та повалив густий лапатий сніг, знялася хуртовина. Поновлена, ревна, навіть зухвала жадоба життя, що потаємно була уособлена Марком в Ульці, погнала-поманила Гайдаврая до людей, і він кинувся на розшуки Крукового загону.

В Татарському лісі на сліди загону не натрапив, а Чорного лісу він не знав, та ще й сніги залягли знову, зводнені, березневі, глибезні, як його недавній відчай. Знову занудив світом, серед якого єдиним рятівним сонячним острівцем світилося одне Ульчине лице. І знову, немов ота скіфська баба на Царициній горі, по той бік Бугу, цілоденно стримів з біноклем біля очей, оброслий, нужденний, голодний.

І Ангел-хранитель, можливо, з безхліб'я, мо', від Маркової печалі, раптом дівся десь, і Маркові стало ще самотніше.

«У гони, до сучки подався. Перезимував, як кіт, марцювати потяг. Природа й у собаці домагається свого. Закон підлості...» — всміхнувся невесело Гайдаврай і помітив довгий, вигнутий усередину цеп поліцаїв і жандармів, що поволі, тонучи в снігу, наближався до безлісої підошви Батир-гори.

«Як на вовка. Котлом ідуть,— подумав Гайдаврай.— Не на вовка. По душу твою вирушили».

Над головою Марка дрібно й уривчасто застрекотала сорока, метнулась униз, спробувала летіти проти сильно-

го вітру, його пориви куйовдили чорно-біле пір'я птаха, повернули сороку назад, притисли її до снігу.

З-за скелі над Бугом хтось почав відстрілюватися від цепу з мисливської рушниці, те втяв Гайдаврай із округлого знайомого побухкування зброї.

Поліцаї і німці не стріляли.

Марко метнувся до свого схрону, вискочив нагору з кулеметом. Жирною від мастила рукою, що ним був густо змащений «універсал», підніс до очей бінокль і впізнав позад цепу Панька Без'язикого. Староста щось кричав до поліцаїв.

А за гостроголовим валуном — розгледів Марко — відстрілювався, лежачи на снігу, Яків Колісник, острівний поронник.

Один з поліцаїв, напевне, поранений, лежав на високому наметі снігу та по-жаб'ячи смикав убоки довгими ногами.

«Застукали Якова. Живцем беруть»,— подумав Марко, і кулемет у його руках, прискаючи убік одимленими гільзами, важко заборсався у коротких чергах.

Офіцер у довгому, як ряса, чорному шкіряному пальті, ніби переламавшись навпіл, крикнув щось, випустив з руки пістолет, випрямився і присів смішно, неначе захотів справити нужду.

— Ах ти, гад повзучий! — заволав Марко, вп'ймавши на приціл праникувату постать Без'язикого.— Недоносок! Недострілок смердючий! Лярва німецька!

Той, ніби відчувши пекельне око смерті, стрибнув убік од темної стьожки куль Маркового «універсала» на зводненому снігу, впав долу, заховався за тілом убитого офіцера, положив на його спину цівку карабіна, стріляв, але в бік Якова, потім по Маркові, в бік Батир-гори.

«Тямить, недоносок куркульський, на стрільбі»,— подумав Марко, почувши над головою тонкий, тоскний ляскіт куль і, не щадячи набоїв, уперезав довгою чергою по Без'язикому. Здається, розтяв навпіл мертве тіло офіцера — аж задиміла шкіра його пальта, а Гайдавраєві видалося, що він чує запах горілого хрому. Нараз стало йому жаль такого дорогого, знівеченого одягу. З того щирого селянського почуття і про автоматників забув, а вони, очухавшись від несподіванки, вже хрестили Батир-гору щільним вогнем.

— Ах, мать вашу!..— вибатькувався щиро Гайдаврай та вцільними кількома чергами збрив жандармів з підош-

ви гори, а поліцайня уже відійшла у виярок та мало не по шию стояла у його глибокому снігу.

— Побігли! — почув Марко над собою і здивувався:

— Куди побігли? — Повернув вигостріле від напруги обличчя й побачив над собою Якова Колісника.— А-а, да. Нехай вони драпають. Чого рота роззявив?.. Стріляй!

— Патронів нема.

— Паняй, у них позич! — зареготав первово Марко.— Вони позичать,— почухав потилицю, сплюнув на дірчастий кожух ствола «універсала». Слина вмить закипіла й спряжилася.— Дебела штука,— мовив, маючи на увазі кулемет «універсал», Марко,— але ствол треба часто міняти. Нагрівається швидко.— Присів утомлений на розтоплений гільзами сніг.— А той гад череватий зник. Бач — щез. А я-то думав, душа його уже з чортами в дурня грає... На тому світі.

— Хто?

— Без'язикий.

— Староста?

— Він.

— І начальник поліції.

— Невже?

— Знедавна.

— Все одно угроблю.

— Надто вужистий вже.

— Гадючий... А ти звідки такий героїстий?..— тремтячими пальцями намагався витерти сірник Гайдаврай.

— Хтось вислідив мене.

— Да-а, вас вислідиш. Як щури, в нори поховалися. Загін... Теж мені партизани,— скривився Марко.— А навіть пукалки справжньої нема. Хіба це зброя у тебе?.. Сміх і гріх, а зверху зуби. Та не сиди каменем. Гони — їхні автомати підбери! Та про патрони не забудь! Одіж з них бери! Чоботи! — крикнув навздогін Колісникові Гайдаврай і не без насолоди й утіхи споглядав, як поронник, сей вічно суворий, поважний і похмурий чолов'яга, слухняно подався до забитих поліцаїв і жандармів.

І на острові, видно, почули бій під Батир-горою: гнав хтось галопом чорного коня через міст, а на майдані шикувалися поліцаї. Марко глянув на майдан у бінокль і вмітив там Панька Без'язикого перед шеренгою своїх вояків.

«Ох і гад же ти стоголовий! Стожалий! Одну голову рубаєш — десять нових виростає. Живородящий гад»,— думав похмуро Марко про Панька Без'язикого.

— Та швидше ти, герой! Телиться він!— безцеремонно крикнув на Колісника. Поронник, обвішаний трофеями («Всі кози в золоті, а цап у намисті»,— подумав Марко), ледве видерся до Гайдаврая на гору.

— Тьху ти, господи!— взяв Марко з рук Якова пару найбільших чобіт і сплюнув щиросердо.— Скільки не нищу цих зайд проклятих — ніяк з них не можу розміру чобіт на свою ногу добуть... А ще воювати на схід перлися... Хоч босяка вирушай завойовувати їх кровожерну Германію...

— Який у тебе розмір?

— Сорок шостий розтоптаний,— дивився Марко на свої розбиті, діряві черевики.— Ні, брешу, з одного прийшлися впору, та...— що «та» — не доказав Марко, перекинувся на інше: — Так де-то ви там, певно, глибоко в лісі промишляєте?.. Чи вже вовками завили?..— запитав презирливо в Колісника.

— Чого ти? Ешелон їх пустили під укіс...

— Ешелон німців чи курей?— засміявся Гайдаврай.— Спасибі хоч за те. Усю зиму курятиною смакував. Ліс був білий від ваших курей. І породисті... Да, їсти хочеш?.. А Римська у вас? —поспитав Марко тривожно.

— Явилася недавно.

— І вип'еш трішки?

— Спасибі. Думав, що околію на снігу. Ну, за те, що вернув мене, вважай, з того світу, і хильнути можна, хоч я і непитущий.

— Іван з вами?

— Хто?

— Під Круком, питаю, ходите?

— Під ним.

— Ну і як?

— Як?.. Так,—пірнув поронник услід Маркові в схрон і не без щирого подиву розглядав Гайдавраїв «арсенал».— І радіо маєш?

— Москву слухаю.

— Чом же мовчав?

Марко звів на поронника очі, сповнені подиву, навіть перелив самогон Римських Якову у металевий кухлик, насмішкувато торкнувся шийкою пляшки до свого лоба.

— Ви, я бачу, там усі, купою, лікуєтеся чи по одному?.. Може, вам іще німців, як курей ваших із ешелону, ловити та прив'язувать до дерев, аби вцілити в них?.. Все одно не вцілите. Я що вам — господь спаситель?.. Оно скільки їх легковушок бігає шляхом! Там не тільки радіо — генера-

ли...— вмовк на мить Гайдаврай,— як кабани, вгодовані на різдво, проїжджають, а ви курей пускаєте під укіс... Да, передай своєму Крукові— ще раз по мені стрельнете, так здачі дам. Як пить, дам! — лайнувся Марко.— Снайпери мені... Ворошиловські стрільці...

— Передам. Розчухаємося якось і ми потроху,— сказав Яків, наминаючи жадібно твердувату свинячу підчеревину, що нею пригощав його Гайдаврай.

— Бачив я уже сьогодні, як ти розчухуєшся...

— А ти до нас не хочеш пристати?

— А що Римська, Ількова, у вас там робить?

— Усе, що й всі. Що Крук накаже,— усміхнувся чомусь про себе Яків.

— Так у Чорному лісі ви? — запитав якось похапцем Марко.

— У Чорному. Крук тебе хвалить,— сказав Колісник.

— Котрий з Круків? Часом не Олексій? — єхидно перепитав Гайдаврай.

— А-а, розумієте...— протяг Яків.— Наш, Іван. Не Олексій, Іван...

— Може, і навідаюся до вас якось...— Почув Марко двиготіння землі над головою і прожогом вискочив із схрону. Збоку, біля входу в льохи, зяяла темна округла вирва від вибуху та повільно наповнювалася талою водою.

— Збирай лахи! Гони до своїх! — крикнув Колісникові Марко.— А чи, може, упереймо їм ще разочок, аби не сунули носа куди не слід?.. Ні, не буде діла. Он, бачиш, і бронетранспортер їх суне під мою гору. Зв'яжи автомати за ремені, а то розгубиш. І скажи своїм там, що Марко іще...

Що «іще», Яків не дочув, завила міна, розірвалась із сердитим яскотом у валунах, навпроти могили Гайдаврае-вої мами і Світоправа. Тут же рвонула друга.

— Де ви в Чорному лісі?! — крикнув Гайдаврай.

— У Хрещеній балці.

— Біжи! Я їм зараз підсиплю жару! Гади, і поговорити не дали.— Різонув Гайдаврай з кулемета довгою чергою у бік мінометів і помітив краєм ока, що руслом Бугу знову рушили темно-сірі крижані поля, які зупинилися було вчора під ранок на порогах.

Хтось залементував голосно, мало не псиним голосом, коло мінометів, а довготелесий жандарм ухопився обома руками за зелену трубу крайнього від річки міномета, впав разом з нею на столочений у брудну синяву сніг, інші мі-

пометники побігли за руду, коливку під вітром стіну прибережних очеретів.

І знову обійшов смерть Панько Без'язикий, хоча й убило коня під ним.

33

Не тільки господні — людські путі неісповідимі. Хто б, наприклад, міг подумати, що нащадок славного Яна Бунецького, одного з героїв Грюнвальдської битви (на родовому гербі шляхтичів доконував нахромлений на спис германський ведмідь), панок Бунецький опуститься отак: стане денщиком «тилового пацюка» єфрейтора Карла Фрідерікса?.. Те рабування ясновельможного під самим нужденним, схожим на жебрака єфрейтором — навіть в очах фанатичної Фекли було настільки принизливим, що панок поперва мало рук не наклав на себе. Але, як пише у літописі Филимон Товмач Всевидюще Око: «І серед найлихішого лиха шукає людина найменшої, бодай оманливої радості. Бува, що знаходить. Навіть вигадує іноді її, аби порятувати ошукану світом душу...»

І чим нижче падав панок, колишній володар острова та земель по обидва береги Бугу,— тим глибше захоплювали його ейфоричні марення про майбутнє панування на острові.

А однієї із по-собачому холодних неприкаяних ночей наснилося Бунецькому, що його... коронують у королі нової, відродженої «від можа до можа» Речі Посполитої. Пророчим видалося ясновельможному те сниво, й він іще більше утвердився на думці, що його принизливе, плебейське рабування перед Фрідеріксом — тимчасове, бо навіть єдиного сина свого, верзлося панкові, не пожалів господь бог, розіп'яв за гріхи людей...

Потай поголившись бритвою Фрідерікса, подався панок іще потемки на село вижебрати що-небудь на сніданок або ж украсти щось пожиивне, бо, відколи провели через острів кабель і майор Герц перебрався із солдатами до райценгру, урвалося, як кажуть, і Карлові Фрідеріксу (він один наглядав за кабелем) райське життя. І хоча єфрейтор з німецькою пунктуальністю визначив наперед, яка хата й коли має готувати йому сніданок, обід, вечерю,— самосудівські господині, оговтавшись і очухавшись після перших днів окупації, не дуже й поспішали наситить зажерливого, худющого й рудого, як водяний пацюк, Фрідерікса.

Разів кілька, спійманий на гарячому, тремтів осиковим листом перед острівними молодицями ясновельможний курокрад. Ще б пак, мосолиста, як лейб-гвардієць, стара Зубариха, прислідивши панка під своїм курником, так оддухопелила високородного в різдвяну ніч, що він мало дух не випустив, а Фрідерікс більше тижня голодував, бо, коли хазяйки відмовилися годувати занедбаного фріца, той і куховарити змусив пана Бунецького.

Апетит же у Фрідерікса воістину був завойовницький!

— І де воно дівається у тій вошивій глисті?.. Скільки не подай — і кісточки не лишиться!.. Наче прірва. Вижер усе живе на острові! — запитували сакраментально одна в одної самосудівські молодиці.— Бо ж коли б на чоловіка було схоже, а то так, справ на нього нужду— не вибереться на світ божий...

Навіть німецьке Карлове начальство чомусь забуло про свого єфрейтора, перестало підвозити і пайки, і патрони до автомата, що їх він вистріляв по острівних псах, курях, качках, гусях... Якогось вечора, лаючи на усі заставки інтендантів, знову написав єфрейтор листа, сльозливого й благального, до самого Гітлера, свого однополчанина у першу світову війну, й вже півроку, ждучи з рейхсканцелярії, з Берліна, відповіді, іще більше лютував на острові.

Найбільше перепадало ясновельможному. У павутинку вистарів і висох панок і блукав сновидою селом, утелющивши свої незмигні бляклі очиці в одну точку на горизонті, ніби тінь власну втратив... І пси, що вціліли на острові, й ті одверталися від ясновельможного. Одна фанатична Фекла, колишня покоївка в панів, ще закликала іноді Бунецького, але не до світлиці, а на кухню, наливала наперсток наливки чи медовухи, позойкувала співчутливо, але тихо, аби не розбудити молоденького батюшку, що відпочивав у спальні, сестрою милосердя дивилася на панка та все рідше й рідше згадувала, що за молодості була першою покладистою і надійною, як швейцарський банк, покоївкою, затим ключницею у маєтку Бунецьких.

Ні, коли б Фрідерікс не повернув панкові його гербові папери на право володіти островом, ясновельможний дідька лисого вислужувався б отак перед єфрейтором, що знався, як оповідав, із *самим* фюрером і навіть листувався з ним.

Ота обопільна примарна надія на велике майбутнє, немов ланцюгом, єднала Бунецького і Фрідерікса; останній також частенько падав у відчай (щоправда, не плакав ночами, як

панок), і ясновельможний навіть співчував іноді забутому богом, світом і фюрером німецькому солдату.

Плутаючись ревматичними ногами в полах старої задовгої шинелини Фрідерікса, обійшов панок увесь острів від мосту до порона й, не спосудивши ніде нічого, повернувся до Карла, що вже днів кілька (стояли скажені морози) не злазив з печі. Поселився єфрейтор у порожній хаті Якова Колісника, над Бугом, коло вмерзлого в кригу порона.

— До старости заходив? — просичав з печі на Бунецького Фрідерікс.

— Там жінка — як змія.

— Марш до старости. Це його обов'язок годувати нас, солдатів великого рейху! — наказав єфрейтор.

Панок зітхнув безвільно, постукав об поріг одеревілими на морозі тісними опорками на ногах і рушив знову на село.

На подвір'ї Без'язикого перестрів Бунецького чорний, очима схожий на Панька вовчкуватий пес.

У Без'язикого обідали. Вже пообідали. Співали. Попик у новенькій визолоченій рясі диригував п'яним співом поліцаїв і виводив півнячим голоском:

А на Україні, там степи широкі,
Дівчата хороші, карооки...

— О! Вашмосць! Володар острова! Ясновельможний! — уздрів нарешті Панько панка, а за ним і компанія глипнула на Бунецького п'яним, каламутним оком.

— А ми-то думали-гадали вже,— як завше, брав пана на кпини староста й водночас начальник самосудівської поліції,— що високородність ваша... Ха-ха! А був же на коні! Ой, був! На жеребці! А воно, вашмосць,— звів аж до образу Миколи-угодника свої довжелезні руки Без'язикий,— на коні і дурень послідній поскаче! А ти спробуй під конем своєї судьби! О! — ласкаво ляпнув Панько попика по його черевці під рясою.— Спробуй під конем — і щоб усе життя! І щоб тебе його копитами не змололо у порох!.. І шаблі не згубити! І кров'ю у мізки не іспливти!.. А може, ти прийшов-приніс вість нам грімку — що ваша славетна непереможна армія вже підходить до нашого острова?! — зареготав Без'язикий, аж фіранки на вікні ожили-заруха-лися злякано.

— Мене Фрідерікс послав до вас за провізією,— промимрив Бунецький.

— Це той куролап геройський? — розходився украй (навіть поліцаї почали тверезіти від нещадної промови свого поводиря) із жорстокого перепою та похмілля Без'язикий.— Та від нього самі німці вже відмовилися,— хизувався своєю удаваною сміливістю начальник острівної поліції.— Перекажи, що вам обом пора уже давно попроситися у дурдом! Там, слово честі, не брешу, безплатно годують. Ха-ха-ха!

— Та хоч хліба трохи. Занедужав Карл.

— Ось,— узяв Панько на долоню срібного масивного хреста, що висів на грудях попика.— Цілуй православного хреста — і чарку наллємо, коли поцілуєш... Чи не так, добірне товариство? — обвів тяжким поглядом поліцаїв.

Бунецький похнюпився, похитав заперечливо маленькою, висхлою у реп'ях головою і мовчав.

— Тьху ти, господи! Не чоловік — а одне презріння! І треба було тобі, мерзенний, отак злітать високо, а потім падать у безодню?!— випустив Без'язикий з долоні хрест на срібному ланцюжку.— А хочеш — я. Я! Покажу тобі, високородний, як з-під коня можна шаблею рубать! А я рубав! Матняр! — крикнув Панько на косоокого поліцая.— Подать мені Вороного!

Поліцай кинувся прожогом повз панка та налякану мовчазну Мавру надвір, і, коли компанія вибралася з хати. Матняр підвів Без'язикому струнке породистого коня. Не вихолощеного, бо тільки на жеребцях, як і замолоду, в банді, любив літать Панько. Коня видурив староста у п'яних румунів за дві сулії самогону, «конфіскованого» в Ілька Римського, та сто окупаційних марок в додачу. І коли зап'є люто Без'язикий, то жене жереба наперегони з німецькими машинами, а повертається у Самосуд з тих вильотів уже тверезим.

— Стихійне лихо, а не Панько з тою вічно п'яною ватагою,— хрестилися острівні бабусі на оті скажені, бозна за чим, гони старости на коні.— Німці виїхали, румуни на тому березі, а ці недолюдки — страшніші ворога...

Завірюха з позавчора давно погамувалася. Висів над селом ясного кришталю місяць, і хмільна, збуджена ватага на чолі з Без'язиким і не помітила, коли день перейшов у ніч.

Жеребець, перебираючи на сліпучо-іскристому снігу темними струнками ногами, рвав голову з недоуздка вгору, хропів нетерпляче, сріблястими султанами пари з ніздрів у вид тоненької шаблі місяця над островом, а Панькова Мавра,

прохукавши темну ополоночку в замерзлій шибці, тривожно слідкувала за своїм біснуватим чоловіком.

— Не шарпай його, бовдур! — крикнув Без'язикий на кособокого поліцая, що тримав Вороного.— Ксьо-ксьо, Вороний. І знай-затям, Матняре,— славний кінь любить ніжність не менше, аніж, приміром, молодичка на весільному ложі... Га-га-га! — сміявся солодко Панько.— Чи не так, батюшко?..

— Не ісповідую сладострастія, пане старосто. Гріх.

— Мо', й так,— погодився Без'язикий, вийняв з кишені жменю німецьких цукерок, пригощав ними Вороного.— Оно ясновельможного, думаєте, за що скарала отак судьба?.. О-хо! За непомірне, отче, сладострастіе, як ви кажете. Ось і впав він з коня,— блискавкою злетів у сідло Без'язикий і майже з місця переметнув через ворота, гикнув диким ординцем, заграв у світлі місяця шаблею.

— Ну, кому за одним махом ізбрить голову з пліч?! — свиснув пронизливо — аж Мавра відсахнулась од своєї ополоночки в шибці. Помчав, здіймаючи хмарою срібну, іністу порошу дороги, і попик, споглядаючи вершника, зацмокав вдоволено маленькими, напівжіночими, хтивими губами.

У тіні церкви повернув жеребця назад і, не домчавши до поліцаїв, в один поблиск ока опинився під животом Вороного, закричав п'яним, диким голосом (попик кинув кілька дрібненьких хрестиків на свої вузенькі груди та продовгуватий живіт), сіконув з-під коня стовбурик вищого за попика клена під своїм тином. Деревце, не сколихнувшись, як і росло, ввіткнулось у блакитний, затінений тином сніг. І знову Панько, як привид, опинився у сідлі, поплескав жеребця по шиї, осадив його над самим паном, вискалив зуби до поліцаїв і батюшки, запитав у компанії:

— Ну, як, стерва вашу маму? Гетьман я чи не гетьман?.. Атаман війська острівного?..

— Слава! Слава! — пустили поліцаї із своїх ротів клубки смердючої од перегару пари, а Мавра від хвилювання геть розморозила своїм диханням шибку.

— Пане начальнику! — під'їхав верхи до старости поліцай у закороткій румунській шинелі.— У старостаті майор Герц жде вас!

— Якого б то біса серед ночі? — запитав Панько, збив на потилицю смушкову шапку-«мазепинку», погнав коня до сільради.

Біля старостату стояла автомашина з невимкненими фарами, сани з оббілованою тушею теляти, і коні, впряжені

в сани, тупали неспокійно кованими копитами та, пофоркуючи тривожно, озиралися на задубіле тіло тварини.

Без'язикий убіг в свій вихололий кабінет, виструнчився перед майором, зодягненим в добротний кожух. Герц накинувся на старосту за те, що коло телефону нема чергового.

Панько, як завше перед начальством, ні пари з вуст, тільки німо їв балухами очей пгаховпду кокарду на майоровому кашкеті: вже встиг вивчити Герцову вдачу, але, як умовк комендант ортскомендатури, не втримався, брехонув.

— Бачите, пане коменданте,— дмухнув собі в мерзлий вус,— не з перини я, при зброї і на морозі. У засідці сиділи ми на того бандита Гайдаврая.— Показав пальцем за вікно, де під старостатом товпилися поліцаї вперемішку із жандармами.

— І п'яний знову?

— Мороз же, пане майоре. Дуба можна врізати, а ще на коні.

Позад Герца, на Паньковому двохтумбовому столі сиділо два офіцери СС у чорних шинелях, постукували в ніжки стола каблуками хромових чобіт.

— Er zält zu meinem besten Freunden [1],— усміхнувся лукаво до офіцерів Герц.

— Ich mache mich an die Arbeit. Es ist mir schande um die Zeit [2],— сказав до Герца понурий есесівець із сизим шрамом на лобі.— Ihre ganze Gestalt drückt tife Traur und Ergebenheit in ihr Schicksal aus [3],— докинув, дивлячись на Без'язикого.

— Gast wie du willst [4],— зазирнув у грубку, де давно вже погас вогонь, майор Герц.

— Ти писав цей папір? — тицьнув комендант у самі очі Панька куций папірець у клітинку, й Без'язикому стало моторошно.

— Ні-ні, не писав, пане комендант,— пробелькотав Без'язикий.

Есесівець зі шрамом ударив Панька навідліг у щоку, й староста почув, схитнувшись, як дрібно, мов овечі бібки, посипалися із кишені його штанів патрони до пістолета.

«Казав клятій бабі,— подумав мимохіть і ждучи нового удару, але з морозу не відчуваючи болю,— казав — заший кишеню...» Дивився Панько розгублено то на есесівця, то на патрони під своїми ногами у валянках.

---

[1] Його вважають моїм кращим приятелем *(нім.)*.
[2] Я беруся до роботи. Жаль часу *(нім.)*.
[3] Його образ виражає глибоку печаль і покірність долі *(нім.)*.
[4] Як знаєш *(нім.)*.

Майор Герц вийняв із шухляди Панькового стола купу паперів, підніс їх до світла лампи, розглядав і проказав не без співчуття:

— Ти мені не брехав, здається, Без'язикий. Ти справний староста і начальник поліції, але, бачу, що тут і там, в доносі, твій почерк. Навіщо говориш неправду?

— Бо не знаю, що там написано,— зізнався Без'язикий.

Герц переклав сказане Паньком офіцерам, і ті засміялися.

— Тоді читай,— подав старості Герц пожмаканий аркушик паперу в клітинку.

Панько вмить упізнав свій потаємний донос майору Герцу на Олексу Крука.

— Твоя рука? — чи то жартуючи, чи то з остороги вихопив есесівець зі шрамом з піхов шаблю Без'язикого, провів пальцями по її лезу, роззирав інкрустований темними цятками срібла ефес кавалерійської шаблі.

— Я... писав,— притис Панько тремтячою рукою до живота порожні, легенькі піхви шаблі.

— Правду?

— Правду.

— Чому ж таївся, коли правду писав?

— Хо! Скажете таке! — набрався духу староста.— Він, Крук, ваш офіцер, а я хто?

— Коли писав, пам'ятаєш?

— Та ще... Пізно восени бачив, як Крук Олексій випускав на волю отих полонених і заарештованих у райцентрі. З конюшні і вночі.

— Один?

— Що — один?

— Сам, один випускав? Крук один був? — колупався у роті зубочисткою майор.

— А ти чого ж там вештався? — поклав на стіл шаблю есесівець із шрамом.

Без'язикий розгубився, ступив було крок від коменданта, наступив на свої патрони на підлозі, посковзнувся на них і мало не впав.

— Вони, *ті*, моїх синів живцем згноїли десь по тюрмах чи таборах, а ви не вірите мені... Я правду написав.

— Es ist für mich ein Bergriff [1],— сказав роздратовано Герцові другий есесівець, що мовчав досі.

— Поїдеш з нами,— наказав Панькові Герц.

---

[1] Про це вже чув я *(нім.)*.

Поліцаї, збившись докупи, немов вівці під грозою, здивовано дивилися на свого обеззброєного начальника, що тупав під конвоєм до критої брезентом вантажної машини.

...«Скільки ж то діамантів у короні польського короля?.. Скільки діамантів?.. У моїй короні — скільки діамантів?..— марив пан Бунецький, бредучи замерзлим Бугом услід місяцеві, що, здавалося йому, лежить ось поруч, на кризі ріки Грів у полум'ї місяця тремтячі тіні рук.— Скільки діамантів у моїй короні?..»

— Es ist mir angst und bande [1],— пробурмотів по-німецьки.— Виродилися діаманти в моїй короні. Крізь надмір насолод і розпусти усе вироджується. Як Юзь, зачатий хіттю ради хіті,— нашіптував хтось немилосердний панові Бунецькому.— Скільки ж діамантів у твоїй короні?! — Обіймав ясновельможний тризне полум'я місяця над головою. Неначе корону.

Зник-щез пан Бунецький. Не бачили його більше на острові. Одні казали — пішов під Буг, в ополонку, інші — що втік додому, до своєї розтерзаної фашистами Польщі...

Сонце не зійшло вранці: зірвалася заметіль, привіяла на подвір'я старої Зубарихи гербові папери пана Бунецького на право володіння островом (за кров гайдамацьку надарувала ними пращурів Бунецького Катерина II), і Зубариха розпалила тими бомагами перемерзлі кізяки з-під німецьких коней у своїй грубі, спекла п'ять картоплин, повечеряла, запиваючи бараболю козиним молоком, і лягла спати на гарячій лежанці...

34

Усі троє: Герц, Лібліх і Без'язикий нетерпляче ждали, коли повернеться Олекса. Був уже пізній вечір. Щогодини телефонували з гебітскомісаріату, й Лібліх нервував. Коли Панько на якийсь час вийшов з кабінету, Оскар довірився майору:

— Сам знаєш, у зоні [2] не легше, ніж на фронті. Сьогодні двічі від імені генерала Раттенгубера [3] дзвонив Даннер [4]. А ці твої двійники, здається мені, працюють як агенти Сікрет Інтеліджанс сервіс [5]. Ви, любий Герце, нагадуєте мені

---

[1] Мені страшно *(нім.)*.
[2] Зона «Вервольфа», ставки Гітлера на Віниччині.
[3] Начальник особистої охорони Гітлера.
[4] Начальник охорони в ставці Гітлера «Вервольф».
[5] Англійська розвідка.

їхнього суфлера. Вибачте, люблю правду-матку. Даннера цікавить: ваш обер-лейтенант Крук і той партизан-нахаба, що обчистив арсенал,— одна й та сама особа чи ні?

— Минулого року, як оце вас, бачив обох Круків.

— І помилували другого?

— Олекса сказав, що той Іван тільки-но вийшов з уманської ями.

— Навіть так? — хижо подивився на майора гауптштурмфюрер.

— Прошу не забувати, гер Лібліх, що я призначений охороняти кабель Берлін—«Вервольф» — Сталінград, а не виконувати функції гестапо.

— А коли завтра про це ж саме запитає сам фюрер? — підкрутив гніт лампи на столі Лібліх.

— Він що — тут? — поспитав тихо Герц.

— Усе можливе.

— ?

— І ви знову станете захищати отих двійників?

— Але втім, Оскаре,— миролюбно мовив Герц, розкорковуючи пляшку коньяку,— що Олекса Крук, коли війною і не пахло на Сході, перейшов до нас.

— Одна з найпримітивніших легенд,— перервав Герца гауптштурмфюрер.

— Я розстріляв його хрещеного. У його присутності.

— Аж так? — Лібліх звів угору білобрисі остюкуваті брови.

— Я твердо переконаний, що в справі з полоненими і з арсеналом замочив руки Крук-партизан. Зрештою, можемо ще цієї ночі або вранці перевірити нашого Крука.

— Як це? — Лібліх вистрелив під стелю чергою маленьких кілець диму.

— Один із шуцманів упізнав коней Івана-партизана. То лісникові коні. Він проскакав верхи услід за бандитами. Божиться, що вони в лісника (він партизанив тут у вісімнадцятому) переховуються. Нехай наш Крук і накриє братика-близнюка...

— А якщо крук крукові не виклює очі?

— Поб'юся об заклад, що виклює,— спалахнув здебільшого врівноважений Герц.

Есесівець вихилив чарку.

— Тільки ж котрий котрому виклює?

— Я не провидець,— сказав іронічно майор.

В цю мить до кабінету зайшов обер-лейтенант Олекса

Крук. Викинув уперед руку в чорній шкіряній рукавиці, мовив «хайль!».

Гауптштурмфюрер і майор не відповіли на привітання. Тримали сторожко Крука поглядами, як приреченого. Есесівець вишуканим жестом струсив попіл на підлогу.

— Обер-лейтенанте,— підвівся Герц.— Шикуйте своїх шуцманів по тривозі. Негайно! Є завдання від гебітскомісара.

— На місці пояснимо,— докинув гауптштурмфюрер. Застебнув пояс і обсмикнув чорну шинелю, виходячи з Герцового кабінету.

...Поліцаї верхи, есесівці на трьох всюдиходах і танкетці наближались до Чорного лісу. Блідою половинкою, підсвіченою яскравими зорями, висів над лісом пізній місяць.

«Як ліхтар на парашуті»,— подумав Олекса Крук.

Тонко поскрипував хвилястий по недавній заметілі іскристий сніг, і коні в передчутті чогось тривожного хропли та косили блискучими вибільшеними очима в бік довгої гриви хащів над снігами.

Поліцаї спершу їхали попід лісом, а при галявині, де шлях повертав до лісництва, збились у темну купу — ждали всюдиходи і танкетку.

Крук хотів було пересісти від Герца на коня, але гауптштурмфюрер жестом звелів лишатися у всюдиході.

— Хай спішуються,— сказав до майора Лібліх.

— Не пройдуть піша — сніг глибокий,— зауважив Герц.

Крук додав:

— Уночі нелегко прочісувати ліс.

Важко вили мотори всюдиходів, які мало не втопали в лісових заметах. Повільно рухались і вершники. Нарешті під капличкою поліцаї спішилися. Висипали й есесівці з всюдиходів.

— Обер-лейтенанте, ти на вовка ходив коли-небудь? — запитав Олексу Лібліх і замилувався нараз Круковим конем, якого підвів поліцай.

— Не доводилось.

— Твої підуть виганяти здобич з лісництва, а мої,— показав Лібліх на есесівців,— заляжуть довкола.

— Розумію,— Олекса відчув біля вуха гаряче дихання коня, його шовкові губи й кинув вуздечку на луку сідла.

— Ні, ти зостанешся з нами. Шуцманів поведе старший поліцай Курочка! — гукнув гауптштурмфюрер до поліцая.

Гублячи на бігу крупні іскри з цигарки, поліцай підбіг до Лібліха, затоптав чоботом цигарку.

— Ліс добре знаєш, Курочка?

— Як своїх п'ять пальців, пане начальнику!

— Цепом лісництво обхопіть. Щільним цепом від Бугу до вузькоколійки. І побільше галасу, щоб було видно — ідете в лобову атаку. Ясно, Курочка?

— Так точно, пане начальнику!

— Виконуй!

Олекса теж розумів, що кам'яний будинок лісництва, якщо там навіть кілька партизанів, приступом не взяти.

Місяць майже зліг на сніг просіки, а схід сонця уже малювався в небі ніжною малиново-сріблястою загравою. Від Бугу й вузькоколійки затріщали постріли. Есесівці неохоче заривалися у замети, маскувалися. Лиш де-не-де темніла цівка автомата чи полум'ягасителя кулемета. Давився хтось простудженим, деренчливим кашлем, чулося дерев'яне постукування задубілих кованих чобіт.

Поруч з Круком залягли Лібліх та Герц. Вдивляючись у чорно-білу осторогу лісу, Олекса раптом згадав, як малим заблукав тут і аж поночі знайшли його батько з Іваном.

Стрілянина, здійнята поліцаями, наближалася. Крук клацнув запобіжником, глянув у бік Лібліха.

— Випий,— мовив той і кинув йому, мов гранату, невеличку пузату пляшечку.— Сильний мороз. І майорові передай. Greit zu! [1]

Спирт обпік горло.

Він зрозумів враз, що свідомо ховає свою розгубленість, безсилля, розпуку у тих мимохітливих і водночас вельми значущих півпорухах і відчуттях.

Згадав, як серцеподібна крижина одірвалась від берега і помчала на пороги з ним та Іваном. Якби не поронник Яків Колісник, утонули б обидва...

У небо звилися одна за одною дві освітлювальні ракети. То був знак, що поліцаї напали на слід. Кілька трасуючих черг війнуло над головою Олекси. Обер-лейтенант лайнувся і подумав тривожно: «Винюхали, песиголовці». Змів рукавом сніг з цівки автомата. Спалахнула ще одна ракета й, не зявившись над лісом, вибухнула у верховітті дерев. Та наступна вирвалась у небо, обняла усе довкіл тремтливим сяйвом.

Місяць уже до половини занурився у сніги над Бугом і схожий був на срібнопарусний вітрильник. Заіржав кінь. Олекса впізнав голос свого шпаковистого Козака. Раптом побачив, як за кілька кроків западав ледь помітним ровиком

---

[1] Пригощайся! *(Нім.)*

сніг. Почув хапливе дихання. Щось важке наткнулось на цівку «шмайсера». Олекса розгледів обличчя брата Івана. Мовби вдруге, упізнаючи один одного, дивилися брати. Олекса так напружено вдивлявся в Іванове лице, що не втямив, що сказав йому брат. Його осліпив постріл. Водночас штовхнув Олексу у плече гарячий і несподівано важкий, як смерть, сплеск «шмайсера».

Дивна й хмільна байдужість огорнула Олексу. А коли підвів обважнілу голову, Іванового обличчя вже не було перед ним.

«То батько жартував: не треба дзеркала, дивіться один на одного».

— Schiβt! Schiβt! [1] — Олекса упізнав голос Лібліха й відчув гострий біль у передпліччі.

Гублячи коливкі виляски луни, шепелявими голосами зайшлися «шмайсери», глухо задудукав важкий кулемет праворуч. Одна за одною, пролетівши над головою Олекси, вибухнули серед дерев кілька гранат. Олекса побачив кров, і по тому, що побачив її, зрозумів, що за лісом уже зійшло сонце. Сів на сніг.

— Вони пройшли в тебе під носом! Ти пропустив їх! — закричав Лібліх. Помітивши темну пляму на його грудях, умовк.

— Одного вполювали,— підійшов до них Герц.— Старого.

— Я хотів *його*... живцем узяти. Він повз просто на мене,— ніби роздумуючи над тим, що сталося, мовив Олекса.

— Хто — він? — запитав Лібліх.

Та Олекса мовчки похилив голову.

— Санітарів! — крикнув на солдатів Герц.

— Не треба... Я сам піду...

Убитий партизан лежав на залитій рожевим промінням галявині, на стоптаному чобітьми снігу. Чорніла пляма біля голови.

Крук упізнав в убитому самосудівського поронника Якова Колісника.

— Тебе братик твій мало не вколошкав,— сказав Лібліх, і Крук умітив на його обличчі легку тінь зловтішного вдоволення.

Олексій тільки зціпив зуби, тамуючи непереборне, гостріше болю рани бажання випустити в цього жорстокого й винахідливого зайду весь автоматний ріжок.

---

[1] Стріляй! Стріляй! *(Нім.)*

Ще задовго до війни примітив Филимон Товмач Всевидюще Око, що відлік часу на острові не стільки суто календарний, як подієвий: наприклад, частенько говорять у Самосудах, що те-то чи те-то сталося не року там такого-то, а тоді, приміром, коли хотів накласти на себе руки за свою ясновзору й лебединостанну Ксеньку Іван Копитченко; або трапилася ота оказія по тому, як викачала чумка всіх курей на Сербському кутку; чи сталася знаменна подія під ту весну, коли топився у Бузі п'яний ревізор із райцентру і т. д. і т. п. «Десь приблизно в такім офарбленні та варіаціях протікає час у свідомості селянина»,— читаємо в записах самосудівського рахівника. А окупація, на думку Филимона, настільки вповільнила рух часу, начеб поневолена земля, народ почали втрачати свою історію; «істікає народ історією у безвість...»,— роздумує у своєму літописі Товмач і далі цитує загальновідоме: «Історія повторюється перший раз у вигляді трагедії, а вдруге — у вигляді фарсу. Нині,— пише рахівник,— рухається вона по першому кругові... Час народу зачинається по-новому в його дітях! Час — із колиски та від материнських грудей!» — вигукує Филимон на пропаленій, напевне, іскрою цигарки, вижовклій, пергаментного кольору сторінці свого літопису.

І чи не найтяжче ранила Товмачеві серце й розум пташина зграйка самосудівських дітенят, яких щоранку гнала поліцайня, а то й сам староста Без'язикий до церкви, де батюшка каламутним голосом тлумачив їм закон божий, історію «тисячолітнього рейху» та подавав дещицю грамоти.

Увечері збирав у себе острівних сиріт Филимон Товмач і, сяк-так нагодувавши дітей, приступав історик відучувати та переучувати своїх отроків од попівського блуду.

Фанатична Фекла перечула про те, і батюшка поскаржився Панькові Без'язикому, але той настільки був заклопотаний вчасними поставками німецькій армії збіжжя, худоби, птиці, кожухів, валянків, що тільки рукою махнув на Филимонову «розкольницьку, анахтемську секту», як висловився розлючений отець.

Та більше за усе допікав Филимона голод: як-не-як, п'ятнадцять ротів на шиї! Спробуй прогодуй!

І тануло усе, напташене Товмачем про чорну годину. Навіть Палажчину золоту обручку виміняв на чотири пуди житньої муки, а дітей не пускав попід хати з торбами. А те колись з п'яної розчуленості (він до цього часу був вдяч-

ний за старостівську печатку) порадив було Филимонові Без'язикий.

Усе виміняв і вимів з хати Товмач — один Сковорода дивився з портрета скорбно на дітей і Филимона, на його голодне й босе «святе сімейство».

Тільки про скрипочку, замуровану в гайдамацьких льохах, і згадувать-думать боявся Товмач, як про можливу, ймовірну (війна є війна!) смерть єдиного сина на фронті... Й одному господу богу було відомо, чим і з чого животіли оті, схожі на Самосуди, численні придорожні села, містечка, хутори та висілки, що їх справді пустили жебраками у світ спочатку передові польові фашистські частини, потім — не менш зажерливі рюстунгскоманди; врешті — розперезалися і свої недолюдки: старости, голови управ, податкові агенти, п'яні зграї вічно голодної поліцайні, яких прозвав Товмач у своєму літописі «мухоїдами».

Пухнути з голоду вже почала Товмачева «комуна», а жито на городі тільки-тільки зачало половіти, поринь у його примарну, золотаво-срібну хмарину — обертом піде голова від млосного, солодкого, святого («...Та хіба станеш ситий одним духом?») духу хліба, але хліба майбутнього.

Ставив Филимон за порогами і свою благеньку, єдину сіточку-павутинку, але першої ж ночі хтось лихий потяг снасть, і Товмач, повернувшись додому з порожніми руками, дотемна сидів під хатою, дивився, охоплений безнадією, як голодна малеча грається на подвір'ї рогами останньої зарізаної недавно овечки.

А стожилий, в колір крові, самосудівський чорнозем, неначе свідомий чужинської навали, здається, «намислив» собі вродить для усіх, навіть для ворогів, щоби вони не встигли усього пожерти,— аби хоч діти вижили... Буяли сади, а острів серед весни (її, видається, і не помітив за своїми клопотами Филимон), серед найглупішої ночі світився на всі небеса рожево-білим безум'ям цвіту-полум'я. Все ж не одне острівне серце, споглядаючи ті благосні наміри природи, стеналося у страху й одчаї перед сліпим, непередбаченим «завтра». Стеналось — неначе наш Буг, стиснутий гранітними високими берегами-скелями, там, вище від острова, під Батир-горою.

Скарав себе — порішився: як поснула малеча, подався під землю, у гайдамацькі льохи, за скрипочкою. Спробував було на прощання з інструментом заграти щось, але тільки сам заплакав, соромлячись скрипочки, мов живої істоти.

...На світанні з інструментом у чистому мішечку стежкою

у важкій, крупнозернистій, мов град, росі видерся на високий насип, де починався міст, і наткнувся на жандармський патруль.

Схожий на Фрідерікса миршавий німець в окулярах-лінзах, з бляхою на грудях у вигляді місяця, не вимовивши й слова, висмикнув у Филимона мішечок з-під пахви і, як щось мертве, витрусив скрипочку на потріскані, порвані траками танків дошки мосту.

Товмач почув зойк струн у футлярі. Від того немовлячого звуку у Филимона і серце, здається, зупинилося, і рахівник, забувшись в нападі люті, перед ким стоїть, визвірився на жандарма:

— Як ти смієш, солдафон вошивий?! Як ти...— вмить переклав ті слова на чистісіньку німецьку.

Солдат ніби кола проковтнув — виструнчився перед Товмачем, тупо взираючись у його обличчя каламутними очима.

На Филимонів крик надбіг Без'язикий.

— Що сталося, Товмач?

— Не твого ума-розуму справа! — не остиг іще Филимон.— На похорон іду. Грати,— збрехав.— А він трусить мене, як...— підняв з мосту скрипочку у футлярі.

— Усіх наказано перевіряти. Фільтрація, понімать треба.

— А мені що до того?.. У мене похорон.

— Хай. Хай,— ляпнув німця по погону Без'язикий.— Зер гут,— і до Филимона: — А хто ж помер?

— В аптекаря, Римського, в райцентрі, хтось з родичів. Переказав мені, аби прийшов.

— Я вчора бачив Римського на базарі, але він мовчав про похорон,— не без підозри дивився на Товмача Панько.

— Звідки мені знать, чому він мовчав тобі? — відказав Филимон, уже наполошившись несподіваного спалаху люті («Якийсь сказ, відколи війна почалася, ходить за мною назирці...»), й заспішив від жандарма і старости з мосту на лівий берег Бугу.

Насилу додибав у Райгородок, увійшов до аптеки, зарясхтіли в очах рожеві кола. Упав, знеможений голодом і дорогою, на шкіряний диванчик навпроти квадратного віконця, за яким під невеличким портретом Гітлера сидів Охрім Римський.

— Що вам, шановний? — сяйнув золотими коронками в роті.

Филимон і слова не зміг вичавити, тільки міцніш притис до грудей скрипочку. Охрім надув рожеві, як у Товмачевої Палажечки, щоки і щось виплюнув.

«Крез. Завжди при грошах...— мляво подумав Филимон.— У мене діти пухнуть, а в нього золота повен рот».

— Ти багатий,— промовив уголос.— Багач...

— Я багатий? — зайшовся баб'ячим істеричним сміхом Римський. Потім запитав насторожено: — Звідки ти взяв, що я багатий? Хто це у війну багатий? Відкрив Америку! — понюхав якісь ліки і знову залився деренчливим сміхом.— Ну й возрадував! Відколи почалась ця розпроклята війна, ніхто мене так не смішив.

«Брати ми. У четвертих...» — подумав Товмач і глянув на портрет Гітлера над Римським.

— Перекусить би що поставив,— сказав трохи згодом.— Не снідав, дорогою вимерзся...

— На ярмарок ходив? — Охрім завів Филимона у тісну внутрішню кімнатку.— Як там у вас на острові?

— Так же, як у вас.

— Брат мій Ілько на конюшні?

— На конюшні,— Филимон ламав черствий хліб маленькими шматочками та спроквола почав жувати.

— Ніяк не вирвуся до брата. Був ще, як проводжали на фінську.

— Я хочу продать одну штуку. Цінна річ. Дуже цінна. Мені до війни грошей на три корови давали... Люди із столиці, спеціалісти...

Аптекар торкнув пальцем тарілочку старих іржавих терезів, дзенькнув нігтем, Филимон прочитав його думку:

«Позичати приволікся. Побирається. Жебрає. Умру, а не дам. Ось під дошками золотце маю. Та узнай, скільки ця війна воюватиметься... Може, це друга столітня?..»

Під мішкуватим тілом аптекаря жалісно рипнула підлога, й Охріма від того звуку аж дрижаки взяли.

— Говори-говори. Чого вмовк?

— Діти в мене з голоду пухнуть.

— Ну й брехун же ти, Филимоне! У тебе ж один син, і той літає...— Римський порожевів від внутрішньої насолоди, бо вспіймав рахівника на брехні.

— «Штунду» Євстафія знаєш?

— А хто його не знає? Таж усі ми разом парубкували.

— Забрали Євстафія із жінкою у гестапо. А дітей у нього хмара. Ще й від родичів зостались. То що їм — пропадать? Забрав до себе. Собачі часи...

— Собачі,— погодився Охрім.

— У мене скрипка є... А в тебе золоті карбованці...

— Яке золото? — мов від чумного, відсахнувся Римський.— Золото? Звідки йому в мене бути?

— Скрипка дуже цінна,— Филимон вийняв з футляра інструмент, погладив темною долонею лаковану деку.— Купи її в мене. Навіть не купи, а позич трохи під скрипочку. Діти пропадуть. До першого хліба. Жито молочко вже набирає. Я чимало посіяв...

— Нічого нема, братику. Німці й поліцаї витрусили усе до крихти. Якісь ліки продам, та й те сьогодні проїдаємо. Буду закривати аптеку, бо налогом обложили. Сам, братику, думаю перебиратися на острів, до Ілька. В селі легше прожити.

Вступившись у червоний літхар аптекаревого обличчя, Товмач напівмертвими пальцями закрив футляр, заховав у мішечок.

— Ну й гад же ти, братику! Ти гірш за всі війни й окупації!

Ударив важкими дверима в білі, як у лікарні, одвірки, зупинився на тротуарі, вимощеному потрісканою червоною цеглою, зиркнув на вітрину, до якої приник приплюснутим обличчям Римський, і щиросердно сплюнув.

Забрів на базарець. Майже порожній, лиш під жовтою будкою Лойцкера, зіпершись на чорний ціпок, стояла стара, як світ, бабця, обвішана саморобними олов'яними хрестиками. Навпроти церкви ридав на допотопний лірі безногий чоловічок, за ним стояла над двома зв'язаними курками висока молодиця. Филимон з мішка вийняв футляр, заховав скрипку під одежину і став поряд с молодицею.

Босоноге хлопченя, здіймаючи куряву, прокотило майданом обруч від діжки і зникло за церквою. Горбатий поліцай підійшов до бабусі під будкою, купив хрестик і заховав у кишеню засмальцьованого, підбитого коричневою шкірою на сідниці галіфе; поминув Филимона, зупинився коло бритоголового татаркуватого дядька, що тримав у руках дерев'яний ящичок і білого папугу; горбатий бряснув монетами на долоні, і, як папуга подав гачкуватим дзьобом квадратик писульки, поліцай прочитав написане, вдоволено засміявся, закурив і подався до коня біля церковної огорожі.

— Пустка, а не світ,— подумав Филимон.

Вискочив на майдан мотоцикл з люлькою. Кабанистий солдат в окулярах загальмував біля Филимона. Вихопив з Товмачевих рук футляр, розкрив, і, зареготавши, зафутболив ногою. Футляр розпався у повітрі на дві половинки.

Филимон, притискуючи скрипочку до тіла, мов немовля, позадкував од люльки, там лежала в'язка мертвих качок. Перевів дух аж під кам'яним будинком, де до війни містилася районна міліція. Оглянувся на базар, прочитав два оголошення на стіні:

ЗДАВАЙТЕ КІНСЬКЕ І СВОЄ ВОЛОССЯ!
КІЛОГРАМ ВОЛОССЯ — ПІВКІЛА СОЛІ!
ЗДАВАЙТЕ СТАРІ ПЛАТІВКИ...

Що дають за платівки, Филимон не дочитав і поклигав поволеньки додому.

Немилосердно смалило сонце. Збиралося на грозу. Бруківка, постелена полоненими, то западала в глибокі яруги, то, звиваючись угору, рябо сіріла на підсонячних горбах. Обіч неї за «катеринінськими» трьохсотлітніми липами та берестами, що повільно, скорені невмолимим часом, один по одному сохли на пні, простягалися здичавілі за окупації поля. У зріст людини вимахали буйні осоти, червоноокий будяк-татарчак, жирнолисті озера лободи. Тільки де-не-де, наче давній подорожній, стояв, похиливши голову, самотній сонях.

Гроза нагнала Филимона межи двох лісів, і чоловік розгубився: не відняли скрипочки німці, то гроза її згубить! І сховку ніде не видно, хіба що ожеред, та й той ледве мріє на високому березі Бугу. Не добігти — тільки долетіти можна. Але побіг, відчувши крупні краплі дощу на спині. Зупинився у сліпучому спаласі блискавки між покаліченими давнім боєм деревами, побачив танк, який ніби повз на Товмача у ревиську грози, принаймні так видалось йому крізь залиті дощем окуляри.

«Підбитий!»

Товмач помітив глибоку вирву в задку панцерника. Виповз по гусеницях і білому розмитому хресту на башту, опустився у танк.

«Господь помилував.— Перепеленав скрипочку сухим мішечком.— Німецький, стерво, а порятував скрипочку. Не мене, а її.— Він думав про скрипку, як про власну душу.— І таке бува. Усякого бува. Тільки живи та дивись... Дивись у цей світ каторжний». І з якоюсь хлоп'ячою зухвалістю, насмішкувато прислухався до ударів грому по грішній землі.

Та навісна думка, яка гризла його ще з ночі (що він таки втратить сьогодні свій єдиний скарб), і тут, у цьому колись

грізному броньованому страховиську, не давала спокою Филимонові.

Господи! Що ми перед світом цим! Метелики! Метелики з опаленими крильми. Одноденки... Ні, не метелики! У людини,— живцем її ріж, пали, нищ,— все одно відростають крила!» Забувши про грозу, забився у сухий закуток смердючого танка і, весь скроєний з протиріч, бився у їх павутинні. Випеленав з мішка скрипочку і в солодкім самозабутті повів смичком по чутливих струнах.

«Кого я граю?.. У чужій... мертвій потворі граю Бетховена! «Богателі»... Гріх перед німцем за німців...»

— Ану вилазь, філармонія! — почувся раптом грізний окрик.

Визирнув з черева танка й побачив на стволі гармати, яка ввіткнулася у землю, здоровенного солдата з націленим автоматом.

«Оце вже хана скрипочці,— глянув скорбно Филимон на яскраву райдугу, що єднала Буг з Батир-горою.— Легше власну труну нести, аніж її...»

— Ви що, дядьку Филимоне, дурдом з музикою тут влаштували? — запитав у Товмача солдат.

— Марко! — здивувався Филимон.— Ти так заріс, що не впізнати... А я тебе, повір, уже рік шукаю.

— Закортіло купу марок виторгувати за мою голову?.. Обіцяють п'ять гектарів землі та ще дві корови...— незлобливо засміявся Гайдаврай.

— Тю на тебе, тороплений! — образився Филимон, але тут же виклав Маркові усе, що знав про підземний кабель від ставки Гітлера.

— Розумієш, Марку, кажуть, сам Гітлер має через Самосуди проїхати. Приполював би ти його. Про тебе, як про козака Мамая, легенди по обох берегах Бугу ходять.

— Язиком, дядьку, можна і...— Одначе задумався Гайдаврай.— Коли ж то він має проїхати?

— Десь скоро, мабуть.

— Десь,— скривився Марко.— Теж мені контррозвідка! Десь, колись, якось одна бабця переказувала комусь...

— Дорогу постерегти треба.

— А чого? Чим чорт не шуткує? — на Филимонових очах запалювався Гайдаврай.— У мене і снайперська є. Точна, як чортове око! Один постріл — і війни нема! Га, дядьку? — двигонув Филимона по спині кам'яним п'ястуком, той аж гикнув і сповз по білому хресту танка на землю.

— Та інвалідом зробиш.

— Пардон, дядьку,— зареготав Марко.— Ну й тонкошкірі ви стали під німцем! Куди це з інструментом?

— Євстафієві діти на шиї. З голоду пухнуть. Ходив на ярмарок продавати. Хоч вішайся, не прикладу ума, як далі буть.

— Не служиш?

— Кому?

— Новій владі.

— Приходив Панько, пропонував...

— Грошей треба?

— Та хоч би пудик зерна, аби протриматись до нового хліба.

Марко закурив.

— Добре, дам тобі грошей. Тільки не кидайся з ними, як з цепу, бо накриють.— Гайдаврай вийняв зі спідньої кишені товсту паку окупаційних марок, кинув її у Филимонів мішечок, до скрипки.

— Ну, спасибі, Марку. Спасибі...

— Коли щось довідаєшся, приходь на Батир-гору... Або ні. Човен маєш?

— Позичу, коли треба.

— Підпливай під Батир-гору, ніби сітку висипати на ніч. Ясно?

— Розумію.

— Та не розпускай там язика!

— Боронь боже, Марку! — вдячний Филимон знову притис до грудей порятовану скрипочку.

36

Чутка про те, що есесівці виставили мертвого Якова Колісника (не чоловіка вже, а брилу крижи) в Райгородку на паперті тамтешньої церкви навпроти ярмаркової площі на пострах люду, не давала Іванові Круку спокою. Чи не з місяць кружляв він з Мишком навколо містечка, аби бодай мертвого забрати Якова та поховати по-людськи. І непомітно у тих одчайдушних метаннях обріс хлопцями. Здебільшого то були оточенці, втікачі з уманської ями. Новоспечені «приймаки» (про око так названі у селах) майже щоднини приставали до загону.

То була жорстока і голодна зима сорок другого. Територія з німецькою пунктуальністю була розбита окупаційними властями на райони, зони і квадрати, піддавалась систематичній фільтрації. Тотальне шпигунство, арешти, смерть.

Ще жорстокіший страх смерті сіяв ворог у районі ставки «Вервольф». Фюрер, цей повітній Мефістофель, що його, немов зловісне байстря, передчула Німеччина іще в своєму фольклорі півтисячі літ тому, покоривши «цивілізовану Європу», дамокловим мечем повис над слов'янством.

Ні, то була не просто армія. Озброєна нація, отруєна духом нищення, стократ грізніша за найдикішу орду. І вторглась вона не просто на територію, а в душу, серцевину народів.

Про це часто думав і говорив партизан Крук. Він добре розумів, що особливо зараз, коли, здавалось, сама земля була оглушена першими ударами ворога, слід перш за все боронити народ від одчаю і зневіри, від сліпої селянської покори... Тому не раз йшов на ризик, взяти хоча б блискавичний наліт на Райгородок.

У скажені січневі морози, коли дехто з малодушних поговорював (щоправда, за спиною суворого Крука), що слід було б пересидіти-перечекати зиму по домівках, а навесні зібратися знову, прийшла в ліс Улька, дочка Римського. Явилася, як на побачення, піджартував хтось з партизанів, у білому кожушку, білих валянках, у терновій святковій хустині, але з німецьким автоматом і трьома гранатами, що немало подивувало партизанів, особливо молодих і неозброєних. Загін збадьорився, а коли під вечір Улька подалася до Бугу прати їх занужену білизну, стали думати про дівчину, мов про щасливий знак, явлений долею і небесами.

Крук пробив сокирою ополонку, та не наважувався запитати дівчину про брата: сивіючи в душі, він поховав Олексу ще після нічного бою під лісництвом. Та, витираючи з лиця бризки, запитав про Марію:

— Сестра вийшла заміж?

— Олексу забрали в гестапо. До Вінниці. Марія поїхала туди... Зведе він її з ума.

— Він живий?.. Чому в гестапо? — болісний промінчик ковзнув його темним вилицюватим обличчям з синцями перевтоми під очима.

Улька кинула на лід купу брудної білизни.

— Знайдуть з ним спільну мову,— додав уже вороже Іван.

— Щось не так там в Олекси,— заперечила Улька.

— Блукає, як сліпе цуценя. Не блукає, а повзає.— Іван сів на блакитнувату трикутну брилу льоду, яку щойно вирубав, закурив.

— Олекса випустив восени полонених і заарештованих... Так Марія говорила.

— І віддав під розстріл Маркову маму і Світоправа?.. Привів під лісництво німців... А Яків Колісник?..

— Але його не за «спасибі» заарештували! — хукала в червоні студені руки дівчина.

— Знаємо ми ці штучки таємної поліції. Там теж не без голів сидять. Гаразд,— не захотів загострювати розмову з дівчиною.— Я пішов. У валянках не пери — задубіють. Я пришлю тобі чоботи.

— Іване! — наздогнав Крука Ульчин голос.

«Родичка»,— начеб у відповідь, подумав про дівчину Іван. Озирнувся:

— Що?

— Марка не бачив?

— Не бачив, Улько. Відколи розійшлись, не бачив.— Постояв, оглядаючи високі береги.

«За Марком прийшла»,— подумав. Відчув, що думка та ревнива. Видерся на кручу до землянок, посковзнувся, з самого вершечка кручі проїхав раптом униз, до ополонки.

— Прийшла шукати Марка?

— Кому яке до того діло?

За вечерею (на снігу навколо вогнища) дехто з партизанів-молодиків часом кидав промовистий погляд на командира та Ульку, та Крук ні словом не обмовився до Ульки. Щоправда, все-таки віддав їй свою землянку, а сам підселився до комісара загону, лейтенанта Василя Гончарова, який восени вирвався з уманської ями.

Тої ночі Крук не спав, бо тільки обійшов та змінив виставлені дозори, як повернулася розвідка, привела двох упійманих (Іван давно полював за ними), вгодованих, як кабани, лісових бандитів, що звали себе партизанами.

— Образи дерли поночі в Оксани Богунової,— доповів Крукові молоденький командир розвідгрупи, племінник пасічника Микити Чарченка.

— Богомільними вирішили стати? — перекидаючи через плече ремінець маузера в дерев'яній, розколотій осколком кобурі, запитав комісар Гончаров.

— Ми поліцая убили... Партизанили,— промимрив зодягнений у жіночу шубу мародер.

— Повні сани майна з їх землянки вивезли,— сказав Максим Чарченко.

— Зброя є? — запитав Крук.

— Кулемет ручний, ящик толу...

— Тол — це добре,— сказав Іван.

Бандити сприйняли його слова про тол як похвалу. Огрядний у шубі, вицокуючи зо страху зубами, сказав:

— Ось бачите, і вам пригодилось... Зброї напташили... Ми давно вже вас шукали.

— Розстріляти! — наказав Крук.— Перед усім загоном. На світанку.

Бандити заскиглили. Молодший, вилицюватий і тонкошиїй, упав на коліна. Крук гидливо поморщився і вийшов з землянки. Повідомлення про арешт Олекси та поранення не давали спокою. А він мав вранці вести загін до залізниці на «румунський» берег.

— На тім боці Бугу якийсь вершник! — підбіг на світанку до Крука захеканий Тихін Слива, мірошник зяньковецький.— На чорному коні. Усе подивляється на наш берег.

— Мишко, візьми «снайперку»,— мовив хлопцеві Крук.— Подивимось, хто там такий цікавий.

— Німецький офіцер,— сказав Тихін.

Крук зіперся плечем на обезшкурений стовбур береста, підняв до очей бінокль і впізнав у вершникові брата Олексу.

«Ось тобі й гестапо»,— подумав і здригнувсь від несподіванки, відчувши на плечі чиюсь руку. Оглянувся — то був комісар.

— Оточили нас, Іване,— мовив тихо Гончаров.— Цепами обкинули. Прочісують. Я тобі казав, що якесь стерво заслано в загін. Інакше б не попався Сидір...

— Чого рота роззявив?! Стріляй! — прикрикнув Іван на Мишка.

— Далеко.— Мишко обіпер цівку гвинтівки на сук, прицілився і вистрелив.

Верхівець повернув коня, зник за високим гребенем берега.

— На скелі тільки з одного боку можна підійти,— мовив Крук.— Може, протримаємось до ночі. Є стежка на «румунський» берег, але я не думаю, що вони такі дурні, аби її не перекрити.

— На «румунському» березі добра сотня, коли не більше, поліцаїв,— сказав Гончаров.

— Поліцаї — то не біда. Знаю я їх: свисни у три пальці — як вітром здує.

Крук несподівано перейнявся комісаровим спокоєм. Ні, він не підлаштовувався під його розсудливість, під тверезу вдачу цього кремезного, наче витесаного з уральського моноліту праведного сибіряка; гарячим і діяльним характером

Іван мовби доповнював Василя, й дарма що Гончаров якийсь місяць чи півтора тому явився у загін, вони розумілися з півжесту. Але в мить ту він не наважився сказати правду про вершника на тім боці Бугу. Чому — й сам не міг дібрати.

Зліва й справа від землянок услід партизанам, які відходили на порослі дрібним підліском майже прямовисні скелі, тріскотіли довгі й короткі черги автоматів, поодинокі постріли. Лунячись лісом, хижо й глухо, мовби хто бив у бубон, то там то сям зринали голоси вівчарок.

— Усі?! — крикнув спітнілий Крук Мишкові, який останнім відходив за розвідниками.

— Усі.

— І Улька?

Хлопець стенув плечима, мовляв, не знаю.

— Кулемет поставте на вершок скелі...— показав Іван на борлак з глибоким жолобом посередині.

Збіг униз, помітив Ульку між деревами. Дівчина борюкалася з козою Мількою, яку привів до табору і, вихваляючи її цілюще молоко, доїв Тихін Слива, коза шалено опиралась.

— Тебе що — стрель стрельнув?! — гукнув на дівчину Крук і зайшовся реготом.— Марш звідси!

Ухопив козу за ноги, кинув її собі на плечі й відчув над головою туге, хиже віяло куль. Захекавшись у смерть, видерлися на скелі. Хтось з партизанів побачив, що в кози лівий ріг відсічено кулею, і мовив:

— А щоб нижче взяли?..

— Не стріляти! — передав партизанам Крук і стежив у бінокль за цепами солдатів, які перебіжками наближалися до порожнього табору.

— За Бугом мій браток з сотнею,— Іван Крук похукав на мічені хрестиками та рисочками скельця бінокля і витер їх китицями кашне.

Гончаров недочув: звереснувши у повітрі і здійнявши темно-сірий фонтан, репнула міна. Скреготнули об граніт осколки.

— Готуються атакувати наші землянки. На міни поперли,— Іван глянув крізь бінокль на вершину Батир-гори, що біліла засніженою вершиною над Татарським лісом.— Гайдаврай! Слово честі, Марко Гайдаврай! — Крук передав бінокль Гончарову.— Тепер бачиш, де його лігво? Хитрий лис.

— На самій вершині. Що він там робить?

— Жде, коли нам жаба цицьки дасть,— похмуро відповів Крук. Поглянув на Ульку, та про Гайдаврая на Батиргорі не сказав.

Мов пес на мерця, знову моторошно завила міна над головами партизанів. («Сліпа,— подумав Іван.— Вони ще не засікли нас»). Рвонула на льоду. Наче у відповідь їй, гухнула і покотила розкотисті луни лісом протитанкова міна, поставлена партизанами на галявині під табором. Передній всюдихід спіткнувся об вибух, пустив у небо масну хвилю диму. У чорній вирві лежало кілька забитих солдатів.

Якийсь час довкруж табору танцювали малинові сплески автоматних і кулеметних черг. Та ось вискочив уперед простоволосий офіцер, закричав щось до солдатів. Вітер метляв полами його чорного шкіряного пальта.

— Товаришу командир,— підповз до Крука Мишко.— Може, я того, в чорній шкурі, спровадю, куди ворон кісток не донесе?

— Зажди, Мишко.

Хлопець відповз під камінь, який обрисами нагадував великого кроля лежма.

Іван знову помітив, як на «румунському» березі Бугу виринуло з ріденького гаю кілька вершників.

«Ач, браток як виграє на коніку!» — Іван підніс до очей бінокль, але Олекси серед верхівців не помітив. Упізнав тільки Панька Без'язикого в чорному кожусі та шапці-«мазепинці», при шаблі й з коротким кавалерійським карабіном за плечима.

Гончаров сказав тривожно до Крука:

— Вівчарки слід узяли.

Колючим димом курівся між скелями звітрений сніг, кам'яніло тіло, примерзаючи до суворої землі. Цей короткий зимовий день видався Крукові довшим «післясмерті», як любив жартувати про вічність його товариш по військовому училищу Михайло Варивода.

«Де він зараз?..»

Із снігової нірки під тремтячим кущиком полину вибігло намистооке мишеня. Понюхало дуло Крукового автомата й так само раптово зникло, як і появилось, під гострим, наче півнячий гребінь, наметиком снігу.

«Як шанс на життя,— подумав про метке звірятко Крук.— Вибігло на запах мастила...»

Уже на відстані автоматної черги світять червоно-чорним жаром оскалених пащ вівчарки на ремінних поводках. Відчули здобич. Ясно видно сизий лишай на лобі офіцера.

Тримаючи на мушці той лишай, Крук поклав перед собою дві гранати. Гостро зблиснув на сонці циферблат компаса на руці офіцера, і здавалось, у мить того поблиску Крук, уткнувшись лицем у сніг, метнув гранату. Вибух — мов тріск криги в льодохід. Крук підвів голову.

Офіцер ще стояв, але ні лишая, ні голови Крук вже не побачив. Біля ніг офіцера билася в конвульсіях чорна, в сивих опалинах вівчарка. Крук помітив на її світлому животі два фіолетово-темних рядки сосків.

Молотив оскріле повітря густим дудуканням партизанський важкий кулемет з вершини скелі, і карателі, полишаючи на снігу вбитих і поранених, відкотились униз. Заметушилися міномстники коло своїх «труб».

— Зараз дадуть вони нам чосу! — сказав до комісара Крук.

Скреготнувши об випуклий рожевий валун, вибухнула міна перед партизанським цепом. Іван глянув у бік Катеринінського шляху й побачив на ньому три камуфльовані на зиму танкетки з короткими писками кулеметів на башточках.

37

Тижнів за два до бою з партизанами примчав до Филимона на норовистому жеребці Панько Без'язикий і, не спішуючись, з піною на роті, накинувся:

— Сяку-таку мать твою! Чому не на службі? Чому, питаю я тебе?

Справа в тім, що Филимон (так переказав Іван Крук через Ілька Римського) пішов на службу в старостат і тепер значився писарем при Без'язикому.

— А що скоїлося? — спокійно запитав Филимон.— Старостат твій горить?

Якби на ту хвилину жеребець не схарапудився й не став дибки, то і вперезав би Панько Товмача п'ятижильним дротяним нагаєм з кулею від німецького крупнокаліберного кулемета на наконечнику. Стрельнув нагаєм у повітрі, вибатькувався скажено староста, приплівши до лайки навіть матір божу, й те мало означати, що лють його межує зі звірячим одчаєм.

Але Филимон, відколи став писарем, тримався на короткій нозі з Паньком і його «мухоїдами», себто поліцаями. Поводився презирливо та зверхньо: як-не-як — освічений

(та й не запроданець) серед цієї «поліцайської п'яної тьми», як це сказано в літописі Товмача.

— А ти не розмахуй ногами! Я теж на всі копита кований! — скипів рахівник.— Теж мені Германарих! [1]

І хоч яким жорстоким, мстивим і темнодушним не був Без'язикий, та одвіку лякався учености, високих слів, ну, скажімо, як лякається сова сонця. Вони викликали потаємний острах у його замуленій гріхами душі або ж, навпаки, дратували до безсилої люті.

— Прапора треба чорного. Зараз же! — Панько приострожив гнів і погладив, заспокоюючи, жеребця по темноблисній, як свіжа рілля, довгій гриві.

— Мало їх висить на селі? Нащо чорний?

— Траур.

— У кого траур?

— Сам толком не знаю. Знайди шматок чорної матерії і вивіси на ганку старостату. Там у нас комендант з району, то поспішай, бо він не стане розпатякувать з тобою, як я...— І повернув коня з Товмачевого двору, помчав до мосту перевірити поліцайську варту.

Знову зустрілися, коли Филимон вішав чорний, зі старого цирику (знайшов у своїй порожній скрині), побитий міллю прапор.

— Що ж воно скоїлось там у них таке тризне? — мав на увазі німців Товмач.— Часом не Гітлер оддав чортові псину душу?

Останньою жижкою, але передчував Без'язикий, що недарма, не за ламаний гріш мало не слізно просився до нього на писарську посаду цей кривоустий і хитрющий Товмач. Мов кіт на сало, поглядав на найсекретніші папери, аж стриг вухами на розмови («І німецьку знає, партизанський нюхач...»), коли наскакувало в Самосуди високе начальство.

— Ти говори, та оглядайся на задні колеса, бо коли не я, так вони, як пить дать, повішають тебе на твому задовгому язику.— Панько вже звик до в'їдливих, мов спасівські мухи, кпинів писаря.— Під Сталінградом,— староста вийняв із сейфа карафку горілки, налив у кварту, вихилив одним духом, скривився, ковтнув повітря сом'ячим ротом, витерся рукавом і провадив далі: — Під Сталінградом армія Паулюса той...

---

[1] Готський король, що в II ст. н. е. привів своє військо до Чорного моря і був розгромлений гуннами.

— Хана?

— Не хана, в полон попала.

— Не вмер Данило...

— Не варнякай!

— І багато? — глянув весело, навіть підморгнув фюрерові над Паньком Филимон.

— Чого багато?

— Та з Волги... напилося?..

— Армія.

— Ти своїх тіуиів, себто поліцаїв, також зовеш «армія», а її як кіт наплакав... Скільки в армії?..

Задзеленчав телефон, але Панько не взяв трубку, лиш тупо дивився на німецький польовий апарат.

— Ой-йой! Ой-йой! — Товмач удавано зойкнув і обхопив блискучу, бриту, як каска, голову.— Яке горе! Яке горе! Ну, що ж воно тепер буде? Пропали ми. Пропали, як руді миші в голодовку!

— Не блазнюй! — смикнувсь було до ефеса шаблі Без'язикий, але тільки гримнув піхвами об підлогу й опустився знеможено на чорну шкіру крісла.— Такі, як ти, при кожній владі жирують.

— Хо! Ти за два роки окупації за десятьох пораював! Як вареник у сметані.

— У смолі.

— Ну, це згодом.

— Помовч! — староста гримнув кулаком об стіл, де чорнів глибокий «окопчик», висмалений цигарками довоєнних голів сільради.— Краще хильнемо, Филимоне,— змирливо додав, показавши на карафку.

— А може, тебе «на бога» взяли з цим трауром і Сталінградом? Вони ще вчора за Уралом були, а сьогодні — чорні ганчірки їм шукай... Влетить нам обом за цей прапор, коли нас пошили в дурні. Ой, влетить!

— Самі себе не надурили,— що більше хмелів, то усе незалежнішим почувався Без'язикий.— Комендант телефонував. Особисто.

— Nemo contra deum nisi ipse [1].

— Що? — витріщився на Филимона Панько.

— Кажу тобі, що німці ковтнули торбу з жаром.

З радощів і собі вихилив чарчину Товмач.

— Три дні трауру. Горілки не вистачить...

— Це не храмове свято чи весілля.

---

[1] Ніхто проти бога, коли не сам бог *(латин.)*.

— Похрамини,— печально погодився Без'язикий.

Пили мовчки. Кожен думав про своє. Панько — про Сталінград, як про свою ниву, яку спалив хтось влітку з морем пшениці «голланки», а Филимон зо хмелю мало цілуватись не поривався до Без'язикого за ту вистраждану, давно очікувану («Біс з ним, що з уст проклятого ворога!») вістку про далеку, та велику перемогу рідної армії.

— Поволочишся з німцями, коли прийдуть наші? — поспитав Филимон не без зловтішного співчуття.

— Похоронні марші граєш?! — Панькові очі налилися кров'ю.

— Сам же траур оголосив.

— Спочатку острів зірву. З усіма бебехами випатраю, а потім ізійду! Ізійду. Десять машин динаміту. Десять! — шаленів Без'язикий.— І сліду не стане. Ха-ха! І на сьомий день сотворив господь бог... Чи як там, Филимоне, кінська твоя кебета! Так чи ні написано у святому письмі? — зайшовся істеричним реготом.

«Та він ще в утробі своєї мами фашистом був, якщо не раніше... Байстрюк природи і землі»,— подумав скрушно Товмач і вже зібрався було покинути навіженого, що знову так і поривався у п'яну оргію, але зайшов якраз в якійсь нагоді пасічник Микита Чарченко, і Филимон залишився у кабінеті Без'язикого.

— Яким вітром? — запитав Микиту староста, і голос його не віщував нічого доброго.

— Клопіт у мене.

— Пасіку надумав повернути в громгосп?[1] — то хмелів, то тверезішав Без'язикий.

— Без пасіки солодко.

— А наш гебітскомісар, сам добре знаєш, он як любить попосмакувати липовим медком! І висить на моїй шиї п'ять центнерів меду в податок... Так я сьогодні з насолодою перекладу цей мед на твою шию. Ха-ха-ха! Або сам джмелем полетиш до ангелів за медком панові гебітскомісарові

— Де я його візьму, той мед?

— Вони вміють заставити тебе з квітки на квітку перелітати. Ох, заставлять! — староста тицьнув пальцем у зиму за вікном.— Пане писарю!

— Слухаю вас, пане старосто! — мовив Филимон з такою презирливо-медвяною шанобою, що Панька до блювання знудило.

[1] Так звані «громадські господарства» створювали окупанти на базі колгоспів.

— Запиши у протокол! І наказ про поставку меду Чарченком вивісиш на обозрєніє! Напиши, що це його особисте зобов'язання. Ха-ха! Чистенькими хочете, курва вашу маму, з війни вийти? З війни іще ніхто не вмудрився ангелом виходить. Не вийде. Я вас обох так підчищу, що кожна влада, якій не буть тут, обох підсадить на шибеницю! Хай навіть на чолі з паном старостою і начальником острівної поліції. Зі мною на чолі! Ха-ха! — Без'язикий дияволів, регочучи на всі заставки.

— Не буде меду. Який мед узимку? Дочекаємося літа.— Микита говорив тихо, дивлячись на Филимона, начеб прохаючи у нього спомоги.

— Так у поліцію запишу! А ти ж як думав — у дурня грати і під стіл не ходити рачки? Не вийде, соколику! Пане писарю, чого посмутнів? Ану, пий! Життя, воно превесела штука, скажу я вам. Як танець на хресті! Га-га! — вихилив горілку з гранчака і вмовк.

— Добре, навесні здам мед,— сказав Микита, згадавши про жалобний чорний прапор на ганку.

— Ось так би зразу.

— Тільки забери, вгомони того жебрака німецького.

— Кого? Фрідерікса?

— Та сил більше нема. Відколи зник панок, спасу нема від нього.

— Мені самому та гнида колом у горлі стоїть,— щиро зізнався Панько.— Таке вже нужденне — самі кості та шкура, а вижерло всяку живність у Самосудах.

— Прірва,— докинув Филимон.

— Суща правда,— погодився староста.

— Ще й знущається, нализавшись,— мовив Микита.

— А ти... Ти ніби сьогоднішній. Не знаєш, що робити? — налив і Чарченкові Без'язикий.

— Що?

— Плюнув і розтер!

— Як-то? — здивувався Микита п'яній Паньковій одвертості, а Филимон тим часом усе мотав на вус.

— Макогон ти без макітерки!

— Пан староста дозволяє тобі, ну як би делікатніше сказати,— почухав недавно поголену й блискучу голову Товмач,— тихенько та мудро ізбавитись од Фрідерікса. Тільки щоб ні пір'їни на твоїй лисячій пиці не світилось...— І усміхнувся хитро також підхмелілий Филимон.

— Ах ти ж, диявол лисий! — ревнув на Филимона Панько.— Хіба я казав йому таке?! Постріляю!!! Обох! — вихопив

з кобури револьвер, і чоловіків як вітром здуло з кабінету.

— Дивуюсь я тобі, Микито. Та навіть той куркульський недоносок,— сам же чув чи заклало? — каже: плюнь і розітри Фрідерікса! Від нього вже й німці відмовились. А ти воловодишся.— Товмач повернув, не прощаючись, до свого обійстя.

38

Олекса не зізнався матері, що поранив його Іван. Тільки Марії сказав про постріл у лісі, про допит у гестапо.

— Якби не рана... братова, розстріляли б мене.

— Рана не братова, а твоя,— сказала Марія.

— У гестапо тої ж думки, що й ти. Мовляв, коли б убив тебе брат, то це було б твоїм найпереконливішим аргументом відданості «третьому рейху». Виходить, що смерть сьогодні — єдиний аргумент? — гірко всміхнувся Олекса.

— А ти ж як думав?

— Жорстоко. Гадаєш, Іван прийме мене з обіймами? — Крук сидів у материній кухні навпроти вогню, що бився у печі.

— Іншого тобі не дано. Тепер ви з братом квити.

— Нічого собі квити. Ще одна така дуель — оддаси богові душу.

— Ну, як би ти повівся на його місці?

— Не знаю.

— Цей Герц і після твого поранення не довіряє тобі?

— Не так Герц, як Лібліх. День і ніч тримає на мушці. Підступний тип.

— Я матері скажу, що ти ідеш у ліс, до Івана.

— Я вже давно подався б, якби не ти і не мама. Сама знаєш, як вони чинять з сім'ями партизанів.

— Я не боюся.

— Я одне знаю: ти з матір'ю повинна щезнути з острова, тоді в мене розв'яжуться руки. Інакше мені нема дороги в ліс.

— Улька вже там, і нічого не сталося.

— У мене вже сил нема покривати твоїх батьків та Ульку. Гадаєш, вони вірять, що вона в родичів? Цей проноза Лібліх ще допитає твоїх родичів.

— Вона на «румунському» березі. Там не гестапо, а сигуранца.

— Лібліх при мені телефонував у сигуранцу.

— Отакої?

— Увійшла до хати Юстина, кинула на кухонний стіл дві великі животаті щуки, мовила:

— Копитченко дав. Мішок наловив. Риба мориться у заріччах.— Вона скребла дрібненьку, темно-срібну, з зеленим відливом луску на щуці.

— З ікрою,— сказав Олекса.

— Весна не за горами,— мовила мати й, розпоровши кінчиком зточеного в серп ножа світлий живіт рибини, випустила оранжеву ікру в алюмінієву миску.

— Ми з Іваном...— Олекса зиркнув крадькома на матір, але вона ніби не слухала його.— Ми малими щозими ловили рибу, коли вона морилася... Підемо на річку, Маріє?

— Мамо, Олекса іде в ліс, до Івана. З ним буде,— мовила жінка, настрахано дивлячись, як повільно сповзає від живота щуки в миску ікра.

— А рана? — запитала Юстина.

— Більша заживе. Та, що в серці.

— Бачите, мамо, якою жорстокою вона стала? — Олекса пригорнув Марію, не посоромившись матері.

Хтось постукав у сінешні двері. Юстина вийшла в сіни, Крук упізнав хриплявий голос начальника острівної поліції Панька Без'язикого.

— Чого тобі? — крикнув у сіни Без'язикому й до Марії: — Слово честі, не піду в ліс, поки не порішу цього вовкулаку.

— Пан комендант викликає вас! — озвався з-за дверей староста.

— До телефону?

— Ні, в старостат.

— Він тут?

— Тут.

Біля церкви вишикувалася поліцайська сотня, але коменданта та його всюдихода вже не було на площі.

— Пан комендант наказав обложити правий берег Бугу навпроти скель,— передав розпорядження Герца Без'язикий.

— А сам же де він?

— Повів дві роти на лівий берег. Прочешуть ліс.

— Сотня! Руш! — подав команду Крук і виїхав вперед до Без'язикого.

— Розгодований Паньків жеребець норовив вкусити Крукового коня, і те якось непомітно вивело Олексу з себе.

— Та вихолостив би ти його! Усе під свою мірку гониш,

— Люблю гарячих коней, пане обер-лейтенанте. І не тільки коней. І жіночок! Одне благоденствіє! — староста хтиво засміявся.

— Не варнякай, а гони з розвідкою упереді! — наказав Олекса.

— Колодійко! — у свою чергу крикнув на округлого, як кавун, короткорукого старшого поліцая Без'язикий.— За мною!

Десяток вершників промчали під Царициною горою, зникли-втонули за вигином старого, приметеного снігом річища Бугу.

«Сьогодні вночі...» — подумав Олекса.

— Не відставай! Не відставай! — покотилося різноголосою луною уздовж річища.

— Там бій! — примчав до Крука Панько.

— Де?

— На тім боці, в скелях.

— Ну й що?

— Бій, кажу!

— Тобі наказав Герц сидіти в засідці.— Крук пришпорив коня, вискочив на високий берег Бугу, окинув поглядом осніжені скелі, темні цятки постатей між камінням.

— Пане обер-лейтенанте! Вони — як на долоні. Дозвольте вдарити залпом! Як мух пересічемо!

— У засідку! — гримнув Олекса.— Тобі що наказано?

— І вам.

— А мені — що?

— Обложити лівий берег навпроти скель.

— І вдарити залпом?

— Ні,— Без'язикий зірвав вудилами жеребця на диби. Той сходив у морозне повітря кислувато-солодким, нетерплячим потом самця.

— Накажи, нехай спішуються у гайку. Заждемо, як наказано.

— Єсть, заждати! Спі-ішу-уйсь!!!

— Хай залягають — і ні пари з вуст! Коней униз до коноводів!

— Єсть, до коноводів!

— Молодець, Без'язикий! — мовив Крук бридливо, тамуючи огиду.

— Козак — завжди козак! — засяяв улещений Панько.— Пане обер-лейтенанте!

— Що?

— Там у мене сани. Он, бачите? А ми ж не обідали. У мене вже давно кишки марш грають.

— То в чім же справа? — поспитав Олекса, озирнувшись на скелі, де клекотів близький бій.

— Дозволу прошу.

— Гріх відмовити.

Запобігливий Панько ще не втратив надії затоваришувати з цим погордливим Круком. Горбатенький ад'ютант розстелив на старостівських санях широку скатертину, джура-поліцай виставив на неї їдло та питво, а Без'язикий усе припрошував підобідати з ним.

— А ти про них подумав? — Крук кивнув у бік сотні.— Перемерзнуть хлопці.

— Ні,— всміхнувся Панько.— Ви все до мене присікуєтесь, пане обер-лейтенант. Ви —державний розум! Але й у мене все промізковано. Ванько! — гукнув ад'ютантові.— Прокоти барильце по цепу, бо й справді подубіють! — Він налив собі, потім Крукові.— Будьмо! — Повів ущерть налитою склянкою у бік скель над Бугом, де гримів бій, випив і додав: — А жаль, одної ж крові гибнуть люди.— Зойкнув раптом: — Ой, та що ж вони роблять?

— Хто? — Крук подивився на скелі, де кипів бій.

— Та он, по моєму полю танкетками пруть. По озимині! З корінням усе вирвуть! — зіп'явся на коротенькі ноги.— Уже й по вашому посунули.

— Моєму? — здивувався Олекса.

— Таж поруч мого вам нарізали десять гектарів. Земля там — як масло. Дулю їй покажи — і то щось вродить!

— Я й не знав,— Олекса закушував крилом жирного індика.

— Ні, звернули з поля на Катеринінський шлях. Слава тобі господи,— староста перехрестився шматом індичини в пальцях.— Воно... хай народ воює. Війна очища від скверни та іншої погані. А земля... Землі родити треба. Як здоровій жінці. Земля — вона нейтральна. Їй все одно, кого годувати.

— Пий, Панько. Горілка — також нейтральна,— засміявся Олекса.

— Е-е, ні. Це зілля, можна сказать, ідейне: не вживаєш — на коні, цмулиш без міри — під конем.

— Але ж ти навіть не на коні, а на жеребці невихолощеному!

— Чого гріха таїть, здоров'я треба мать жереб'яче і для війни, і для горілки. Правду кажу. Не віриш?

— Вірю.

— Ну ось.

Як старосту хміль, Крука поволі обіймав страх за долю бою, який то стихав, то спалахував з новою силою.

Панько, хитаючись, подався з барильцем до поліцаїв. Крук був тверезий, як біль.

Погойдуючись на заметах, з лісу вирнули закамуфльовані танкетки. Наблизилися до скель, забубоніли крупнокаліберними кулеметами й притиснули Іванів загін до снігу і каменів. Каратслі знову піднялися в атаку.

Підвівся Василь Гончаров і метнув у вузький прохід в'язанку зелених протипіхотних гранат. Вибух трусонув землею, розметав темні фігурки солдатів, каратслі вдруге залягли.

— Василю! — покликав Іван Крук.

Комісар повернув до нього кругле, як млинець, веснянкувате обличчя.

— Здорово ти вимів їх з тої щілини. Як щурів.

— Ременя жаль. Зв'язав ним гранати. Ремінь з тебе. І не який-небудь брезентовий, а комсоставівський!

— Дай виплутатися з цієї халепи. Ей, Максиме! — гукнув Іван молоденького Чарченка.— Ти бачиш того індика? — показав цівкою «шмайсера» на офіцера в чорній шинелі та срібних погонах, що, виткнувшись з передньої танкетки, кричав щось до солдатів під скелею.

— Бачу, товаришу командир!

— Заткни йому пельку! Та й повіки не забудь йому склепити! Розкомандувався...

Максим вистрелив. Раз і вдруге. Офіцер ковзнув із танкетки на кулемет, і кулемет замовк.

Каратслі, втративши другого офіцера, видно, лишилися без начальства, розгублено пострілювали навмання з-за скель.

— Тепер, Максиме, тримай міномети на прицілі, бо до ночі ще далеко.— Іван Крук дригав задубілими ногами по снігу, що смердів стріляними гільзами.

— Слухай, Іване, а то не твій брательник на тім березі на конику? — запитав, слідкуючи в бінокль за правим берегом річки, комісар.

— Ти звідки його знаєш?

— Земля слухами повниться. Він — мій визволитель. Я впізнаю його, хоч бачив уночі при світлі ліхтаря та місяця.

— Як визволитель? — здивувався Іван.

— У Райгородку нас до розстрілу зачинили в конюшні. Брательник твій випустив хлопців.

— Не дострелив я його. Дострелю. Будь певен.

— Дострелити — не хитра штука. Його і німці, коли б усе знали, пустили до предків.

— Дві скрипки грає? Не протягне так довго,— сказав Іван.— Та коли й він ударить — хана нам.

— На льоду ми їх перелічимо.

— Патронів нема,— мовив тихо Іван, пригадавши зустріч з братом під лісництвом.

«А він же міг першим вистрелити. Сидів у засідці, йому було видно мене. Не міг же він заснути серед тої стріляниии... Ех, кат з ним».

— А як там Улька? — запитав у старого Сливи Крук.

— Козир-дівка! Он на вершечку скелі біля «станкача» примостилася. Чеше з автомата.

— Поранило Сидора Козубенка. В руку,— сказав Гончаров.— По цепу передали.

...Спадала на землю рятівна ніч, та каратслі не покидали позиції, обстрілювали вершину з танкетки. Гупали, виючи осколками, міни. Але тільки біля одного міномета вціліла обслуга. Сховалися за крайню від лісу танкетку, слали міну за міною на скелю.

Зійшов рожевий щербатий місяць.

— Убило пораненого Козубенка.

— Ульку поранило!

Іван Крук побіг до сивого стрімчака, за яким була дівчина. Й лишень тепер, під грайливе ф'юкання куль, помітив, що незасніжений стрімчак всіяний темними цятками стріляних порожніх гільз. Пересік довгу трасуючу чергу, обпекло обличчя, упав, але болю не відчув. Вилаявся, бо зникла кудись шапка.

«І місяць цей проклятий... Не місяць, а братик твій. Витріщився провокаторським оком. Дідька лисого заметеш при ньому сліди»,— думав Іван, деручись на вершину скелі.

— Вона вбита,— лежав поруч дівчини за кулеметом блідий Мишко.

— Не каркай! — Іван глянув на дівчину і, не помітивши крові, зрозумів, що Улька тільки оглушена.— Міна? — запитав Мишка й потер снігом щоки дівчини.

— Міна.

— Ось бачиш! — Дівчина замигала повіками, оторопіло, не впізнаючи, дивилася на Крука.— А ти казав — убита.

Такі красуні тільки від кохання помирають. Правду кажу, Улько?

— Марко? — прожебоніла дівчина, і Крукова рука завмерла в повітрі над її обличчям.

За тим слабким видихом «Марко?» Крук якось підсвідомо глянув на вершину Батир-гори, де вдень бачив Гайдаврая. Під місяцем гора ледве мріла вдалині срібною плямою.

— Оживай, бо відправимо до мами на піч,— усміхнувся Іван.— А з автомата твого, красуне, тільки друзки.

— Її ударило ним, коли міна розірвалася,— сказав Мишко.

— Уночі вони не дуже охочі до атак, перепочинемо,— зітхнув Іван.

— А перед Новим роком у лісництві? — заперечив хлопець.

— На скелі вночі не полізуть,— відповів, поглядаючи на дівчину, Крук. Йому не давала спокою думка про «братів» берег, який тільки й жде, щоб партизани сипонули на лід Бугу, аби перебити всіх до ноги.

«Німці атакували вдруге, а «козачки» сидять собі...» — думав Крук, вертаючись до партизанського цепу.

— Халепа. Мороз тисне. Не рухаючись, поколіємо вночі,— сказав Гончаров.

— А вони? — Іван мав на увазі карателів.— Гадаю, вони у своїх драптливих шинельках швидше вріжуть дуба. Як воші на снігу.

— Так-то так,— комісар дивився, як з хижим, гадючим шипінням вириваються з-під скелі і спалахують над вершиною різноколірні ракети.— Як там Улька?

— Жива. Міна розірвалася й оглушила.

Виповзли з-за Татарського лісу низькі й вайлуваті снігові хмари, рухалися, як заморені полонені, до яскравого місяця, і Крук зрадів:

— Закриють того дурня в небі,— мав на увазі нічне світило,— може, сковзнемо на Буг? Краще з поліцаями п'яними мати справу, ніж з танкетками та мінометами.

— Примерзнуть,— докинув старий Слива.— Оно чуєте: вже співають. Понапиваються смердючого шнапсу.

— Біжи попроси, може, й тобі наллють,— засміявся комісар.

До Крука підповз Максим Чарченко.

— Товаришу командир, там хтось дереться від річки сюди, до нас.

— Один?

— Нібито один.

— Не Гайдаврай часом?...

Крук і комісар кинулися за хлопцем до стежки. Поцяткована дрібними заячими слідами, вона ледь позначилася серед каміння і заметів.

— Не стріляйте! — зачулося знизу.— Це я, Ілько Римський.

— А може, берлінський? — клацнув запобіжником комісар.

— Який там у біса берлінський! — лайнувся, посковзнувшись, чоловік й ухопився за гостру гриву каменя обома руками.— Таж тримайте, бо зірвусь.

Максим підтяг його до себе. Ілько сів біля Крука, ледве переводив дух.

— Ну й забралися ви до самого чорта. Та вас звідси армією не викуриш! А німці послали за підмогою.

— Ти поліцай? — перервав Ілька Гончаров.

— Ні, це тільки опаска поліцайська. Мобілізували у коноводи. Мене брат ваш Олекса прислав. Я у вибалку при старому річищі коней тримаю.

— Хто прислав?

— Та брат же ваш, кажу.

— Парламентер? — скривився Гончаров.

— Я не парламентер. Мене послали вивести вас звідси. Не більше і не менше.

— Коли брешеш...— суворо глянув на Римського комісар.

— Таж дочка моя у вас. Як же я можу?

Щось глибоке й сокровенне, але холодної ваги, мов лютнева крига Бугу, озвалося раптом у Крукові. Він знову перепитав у Римського:

— П'яний він, що раптом порятувать нас зібрався?

— Та не п'яний. Він зняв поліцаїв з Маминого ярка, де стара кошара, щоб ви пройшли. Послав тих поліцаїв з Паньком Без'язиким на другий берег, начеб на допомогу німцям.

— Пароль там у вас чи сам проведеш? — запитав Іван.

— Пароль — «батьківщина», а відповідь — «велика Німеччина»,— Римський знітився, наче сам вигадав той принизливий пароль.

Комісар присвиснув і загнув такого багатоповерхового матюка, що аж німці сполошилися під скелею, бризнули в небо зграєю ракет. Сорочим скрекотом зайшлися «шмайсери», тявкнула в березі міна.

— Передай по цепу, щоб знімалися,— наказав Крук.— Униз до Бугу! І вбитого Козубенка візьміть...

Після чорнопрапорних траурів по армії Паулюса прийшла на острів весна. Немов храмове свято, щоправда, без празникових, які до війни на свято Михайла стікалися поважно обома берегами Бугу до мосту або до порона з далеких і близьких містечок, сіл, хуторів, виселків.

Ревма ревуть пороги, і нові «храмові», яких достобіса набилося на острів (у льодохід порон на приколі), не без остраху прислухаються до громового біснування Бугу на кам'янім, затісному в повені ложі.

І вночі не стихає ріка. Гарматною канонадою тріскаються крижані поля, важко застогнавши, обірвавши коріння, впаде в каламуть старий осокір, то гранітний валун, колись занесений на береги льодовиками із Скандінавії, раптом підніме в небо трикутну голову й, немов уцілений мисливцем у саме серце, німо повалиться набік, і вода вже перекочується через кам'яні соски гранітної тварини. А впротилеж рухові крижаного плину ріки березневим збудженим небом мчать на північ нервові, схожі на крижини на течії, скуйовджені вітром хмари, за ними — вже й птахи...

«Війна — а вертають додому,— читаємо в літописі Филимона Товмача Всевидюще Око.— Неволя, а вони собі вертають з вирію. Господи, се не птахи, а воістину вчителі свободи. І жайвір наче украв мою скрипочку — аж голова йде обертом, так витина божественно в небі! Окупаційний жайвір...— пада в зажуру рахівник, а тепер писар старостату.— Дідька лисого — окупаційний! Жайвір — то мій талант у небі! А талант не можна окупувати. Жайвір — то єдина наша свобода. Поки що. Слава богу, хоч птахи наші вільні! А то б...» Що «а то б», невідомо, на тім уривається запис.

Вгомонявся поволі Буг, увіходив у береги, лиш повеневі «бороди» та лишаї сизого намулу на стовбурах осокорів і тополь значили «потопленські» наміри ріки.

Ксеньчиним дозаміжнім сміхом заграла втаємничено веселка над посумирнілим гомоном порогів, немов над самим дідом Діалектикою. І, розвеснений воркуванням юної, молодшої від звовчілого за окупацію світу дружини, яка білила причілок, латав Іван Копитченко щедрі до війни на улов снасті: трьохглотні ятірки, підгнилі верші, поновив каблучки до сака, підлатав сітку-трійчатку, яку на крупну рибу висипав під Батир-горою на ніч; зі старої ліщини, що всохла на Колісниковому рові, відколи не стало порошника, витесав

новий держачок до хватки; навіть скував на сома три десятки гачків з німецького сталевого дроту... Жила у світі ще одна стихія, яку з вимушеної самоти (по смертях численних жон) язическою любов'ю любив старий.

Ріка то. Наш Буг.

Одному господу богу було відомо, у який спосіб це поєдналося у чоловікові. Але, як пише Филимон Товмач Всевидюще Око, «...не тільки для Самосудів, а й для самозакоханого старого джигуна (себто для діда Діалектики) приберегла судьба ще одне випробування».

Не хтось інший, а комендант району майор Герц унадився у рибальські володіння діда Діалектики. Те спочатку возрадувало старого: як-не-як при комендантові не чіплявся до нього Панько Без'язикий, не загадував Ксеньці роботу бригадир, не гавкала, не трусила самогон знавісніла й спита (особливо після трауру) самосудівська поліцайня.

Що й казать, навчився ще за панів вестися з високим начальством Діалектика: завше, як запасну упряж для виїзних, мав напоготові (й головне — до місця) кумедне слівце, приповідку, вишуканий, але не без солонцю анекдот. А підхмелівши, міг так «закриласити» (слівце Товмача) свою улюблену — «Гори, гори, моя звезда», що не тільки покійний пан Бунецький, а найсуворіше начальство кидалося зі сльозами в обійми кучера Івана Копитченка.

Ось і нині, наспівуючи, правує Діалектика човна, в якому возсідає майор Герц, і починає оповідати одну з численних рибальських бувальщин:

— Товче рибалка бовтом воду, заганя рибку у верші й примовляє отак: «Дай боже, щоб налізла повна! Поставлю свічку — як кінська нога!» Наступного дня пішов на річку, тільки вивернув з води вершу а вона повна з горою. Тягне і каже: «Божка дури, а рибу бери». В цей момент урвався гузир, і вся риба вискочила. «Тьху! — почухав потилицю рибалка.— Я жартома, а він,— себто господь бог,— насправді...»

Регоче майор, аж за живота береться, і настроює ще не бачені на острові, рівні, як стріли, бамбукові вудлища.

Як і лебединостанна Ксенька, любив пан комендант не тільки вудити, а й попосмакувати лининою.

«Благородна рибка. Благородна. Панська»,— кепкує тихцем над майором дід Діалектика, поглядаючи на двох Герцових охоронців, що розляглися голі на Копитченковій левадці, та додає уголос:

— Благородна риба — лин, але надто вже дипломатична.

— Яка? — сміється майор і хлюпа водою на розімліле від надвечірньої спеки, опасисте, як у жінки, біле тіло.

«Ач, прибуло до нас худюще, як хорт гончий. А тепер роз'їлося, куди там»,— думає Діалектика й відповідає комендантові:

— Хитра, кажу, рибка лин. Хитра і майже невловима. Хитра, як діалектика. З маху за хвоста не вп'ймаеш голіруч...— Підсіка животатого, щирого золота, що аж сліпить, важкенького линка дід Діалектика та, прикусивши свій другий, посивілий в окупацію вус (або «райський кущ», за Товмачем), веде рибу до човна, підхоплює її підсакою з чорного кінського волосся.

А в майора знову зривається, але не лин, а коропчук. Герц нервує, а Копитченко не без почуття тихої провини за комендантове невезіння черпає з-під ніг офіцера сіру затхлу воду.

Зрештою і майорові вдається витягти чималого мідянолисного линa. Німець сяє від радості, чи не більшої за рибину, а в цей момент королівський короп з двома рядами крупної луски уздовж тіла, сяйнувши над водою сильним вигнутим тілом, січе по живому, як павутинку, волосінь найнадійнішої вудки старого рибалки.

Діалектика не сердиться, тільки каже повагом, ховаючи у воду тремтячі руки:

— Ачте, який жеребець! Десь із ставка весняною водою його сюди винесло. Гадаєте, пане комендапте, ми з ним не знайомі? Хо! Це не короп, а моя судьба. І отак завжди.

— Що завжди? — радіє з невдачі старого майор.

— Цей королівський жеребець дав знак, що на сьогодні доста нам, грішним, грабувати праведну природу. Щоб не зажиралися ми,— додає філософічно Діалектика.

— Брешеш,— не без насолоди мовить майор оте завчене вже на острові слівце.

— Щоб мене грім убив — правду кажу! — божиться Іван Копитченко.— Каже: «Цюрюк нах хауз. Цюрюк — а то човна вам перекину!» А такий би перекинув!

Майор раптом спохмурнів, і Діалектика з отим «цюрюк нах хауз» утяв, що, сам не помічаючи того, перебрав міру.

— Ось ще раз посмакуєте, пане комендапте. Моя Ксенька як засмажить линка — слово честі! — з того світу повернувся б посмакувати! Це вам не якийсь там ромштекс чи беф-строганов. Божественна страва! — Діалектика, борюкаючись із сильною перед порогами течією, завеслував до своєї левадки.— А ви знаєте, для кого витворив господь бог

лин-рибу?.. Не знаєте? Так послухайте. Самі відаєте, що господь наш... і ваш ясна річ,— засумнівався старий у тій єдності богів, слов'янського і германського,— ніколи не був жонатим.

— Але мав сина...— усміхнувся іронічно майор.

— Але син-дух — то ще не від жонатості. Так ось, нежонатого владику світу намислив собі чорт... Що б, ви думали, намислив? Ха! — оженити на собі! Перекинувся біс рогатий у неймовірної краси дівчину. Неймовірної, як...— хотів додати Діалектика: «Як моя яснозора ясочка Ксенька», але сам наполошився того порівняння і провадив далі: — Отож біс захотів спокусити самого бога та й придумав на весільний бенкет отаку хитрющу, як сам, красивенну та смачну рибку. Перемудрував, видко, рогань хвостатий, бо впустив своє лиця у річки й озера, та не стачило йому мудрагелії жодного лина уловить. Ну й бенкету не відбулось. Така притичина з лином. Хитріший за біса.

І хоч ішли старому сего літа лини, недовго сіяла над ним, що бував у бувальцях, та перша, непевна, як лід-ясенець, примарна радість од Герцових візитів. Лини линами. Їх би усіх гамузом оддав Діалектика комендантові. Хай би подавився. Тільки б не кидав майор щучим, ласим, похітливим оком на його лебединостанну Ксеньку.

А коли Сербським кутком заляскали пагаями плітки про те, що яснозора завагітніла від коменданта, старий знову мало рук не наклав на себе — як по тій історії з румунами за «кордоном», себто по той бік Бугу.

Ніби хто золотце панське потяг у Копитченка, вимерх з лиця, обнятий стражденним німбом сивини, вижовкли вуса, як два віхті зимової трави, і перестали рости. Тільки вигострілий погляд глибоких, утоплених в душу очей спалахував іноді по-вовчому непереборною ненавистю.

Опіміла й Ксенька під тим поглядом, і вже не було чути її пташиного щебету. Так замовка соловей, коли викине ячмінь свій перший, гострий, мов вістря стріли, вус.

А Герц («...Теж тільки на фашиста те прізвище»,— переклав у літописі те слово на слов'янське «серце» Филимон Товмач Всевидюще Око) усе наїжджав на Копитченкову левадку, та вже не сам, а з почтом, всюдисущою поліцайнею, вартовими та ординарцями, і левада діда Діалектики стала схожа на долівку в овечій кошарі.

Зі всього видно було — затявся у чімось потаємнім, страшнім і мстивім Діалектика, але сьогодні, по несамовитій

зливі, що мало острова не змила в нічний розбурханий Буг, мов рідну рідню, приймав старий Герцову тічку. Навіть дорогу, з посагу найпершої дружини, золотом вишиту скатертину постелив на сухому сіні під кучерявим вологолистим явором.

Коли ж «гості» звеселіли знову, довірився дід Діалектика «по секрету» на вухо комендантові, що коло Відьмачиного виру, під порогами, попало в його сітку-трійчатку таке опудало велетенське (себто рибина), що «борюкався із нею весь ранок, але здогадався, пане коменданте, полишити ту гемонську силу на вашу втіху ловецьку...»,— аж сапав у зів'ялі від страху вуса схвильований Іван Копитченко.

Герц скочив у човен, застелений свіжим, рипучим татарзіллям, і, не сідаючи, щосили погріб до порогів, які ревма ревіли, «передчуваючи» наближення нової грози.

Діалектика, вдаючи, що зібравсь навздогін майорові, всівся неквапливо в другий човен, позичений у Микити Чарченка, але поплив попід берегом, поминув край острова, Євстафієву левадку, видерся на Гайдамацьку скелю на лівому березі річки й не без зловтіхи стежив, як вдовольняє пан комендант на Відьмачиному вирі свою «втіху ловецьку».

Човен під Герцом, із загодя продірявленим Діалектикою днищем, раптом заборсався під переляканим майором, як напівживий утопленик.

А пороги —наче музики на похороні: гойдали небо й серце старого своїм гримотінням, били в бубни, дзвеніли водяними веселками.

— Я ж казав вам, пане коменданте, остерігав, що навіть господь бог мало не впіймався на тих підступних линках...— Діалектика звів застережливо вгору вказівного пальця, точнісінько, як святий Миколай на іконі, з якою вінчався дід з ясновзорою Ксенькою.

На кам'яному козирку Гайдамацької скелі блискавкою смагонула старого джигуна думка:

«Як то птахи... летять зі скелі?! Летять і не падають! — подумав і кинувся навтьоки від скелі та тої пекельної, каторжної, мов краса Ксеньчина, думки.— Втонув чи не втонув, а я помстився».

Біг ріденьким гайком на захід, навстріч ночі Діалектика. Перевів дух аж у Татарському лісі. Зупинився, мокрий від поту, впустив на землю мішечок з одягом, сам мішечком опустився на землю, але й тут наздогнав старого погрозливий окрик:

— Стій на місці! Стрілять буду!

Копитченко просто перед собою побачив голого-голісінького, в чім породила мама, беззбройного чоловіка й свиснув по-хом'ячому у вус:

— З чого ж ти, маро гола, стрельнеш по мені?

— Це ти, Іване? — виглянув з-за дуплавої липи зодягнений чоловік, і Діалектика впізнав самосудівського пасічника Микиту Чарченка.

— А я подумав — бандюга який з великої дороги роздягає тут людей,— зрадів Діалектика.— Чого це він голий?.. А-а, це ти?! — заворушив погрозливо вусами, наближаючись до голого Карла Фрідерікса, острівного наглядача за кабелем Берлін — ставка Гітлера — фронт.— Де це ти його скуролапив, Микито? — здивувався старий.— Ах ти ж, гидь вошива! — замахнувся на єфрейтора Копитченко.— Думаєш, забув я, як ти торік у мене квочку з яєць украв?! Без курки лишився на обійсті...— знову спалахом блискавки серед горобиної ночі сяйнуло Діалектиці яснозоре личко його лебединостанної... Його і вже не його. Й він мало не заплакав перед цим мерзенним голяком. Застогнав тільки і, знеможений «мстивим ісходом» (Филимон Товмач), присів на густий і холодний, як Ксеньчина коса, пойнятий вечірньою росою папоротник.

— І мене мало не в жебрака звела ця чума. Сил нема більше. Загицлив, бач, вішати буду. Але, думаю, виберусь на дерево прив'язати мотуз, а він візьме та й утече, стерво. А прив'язати його до дерева — другого мотуза не прихопив,— бідкався пасічник заклопотано, але спокійно... начеб збирався по рій, що втік із вулія.— Та потримай його, а я бісцьом.

— Е-е, ні, голубе,— розгубився старий, бо час від часу призабував про свій замах на майора. Ще підстерігала його млосна думка про повернення на острів, під ніжне Ксеньчине крило.— То його автомат?

— Його.

— Стрельни та не марай рук.

— Патронів нема.

— Як це нема? Німець — і нема патронів? — здивувався Діалектика й підняв з трави автомат Фрідерікса.— Кепська справа. Ну лізь, я постережу. Де наше не пропадало?

Свербів язик Копитченку похвалитися Микиті про загибель коменданта на порогах, але потерпав старий і за Ксеньку. Та й чи оддав богу душу майор, а чи виплив, хоча мало хто виринав з Відьмачиного виру. Тому й змовчав Діалектика про свою пригоду з Герцом.

Фрідерікс помітив, як поруч нього впав на землю мотуз і заскімлив по-псиному.

— Слухай, мой! Микито! Так це ж трофей!

— Який трофей? — запитав з дерева пасічник, застрягши ногою у дуплі з потривоженими, кусючими мурашками.— Фрідерікс — трофей? Гроб ходячий.

— Нащо ти роздяг його? — запитав Діалектика.

— Дуже просто: одежу й автомат кинув над Бугом, біжи й спитай, де сконав цей стервоїд...

— Мудро. Мудро, Микито. Але автомат я тобі не віддам.

— Як так? — визволив нарешті ногу з тісного дупла Чарченко, але полишив там чобіт і вибатькувався тихо.

— Я до партизанів, Микито, а пукалки, навіть саморобної, нема,— довірився пасічникові Діалектика.

— Куди?

— У партизани. Я не шуткую. Я таке німцям устругнув на острові, що, коли повернуся, повішають, як ти цього мерзенного куролапа. Правду кажу, Микито.

— Невже? — здивувався Чарченко.— Там у тебе така вже любов строїлася з їхніми верховодами, що далі нікуди.— Пасічник нарешті зліз на землю.

— Чув стрілянину в селі?

— Чув.

— То по мені. Так що автомат я заберу. І слухай: оддай мені цього вошивця,— дід показав дулом на тремтячого ефрейтора.— Перший мій полонений німець буде в наших краях. Та й обом нам, хрест святий, дадуть за нього по медалі, як вернуться наші. Щоб я вмер, дадуть! Нащо тобі зайвий гріх на душу брати! Наші, кажуть, вже до Дніпра доходять.

Микита задумався, почухав потилицю під солом'яним капелюхом, озув чобіт і запитав Копитченка:

— А ти доведеш його? Утече, гад.

— А я його мотузком стриножу. За ніч, як корівчину на ярмарок, доведу в Чорний ліс. Хіба забув, як ми прасолували з тобою після революції? По тридцять верст за ніч одмахували. Лиш одежину віддай йому, бо як це я «плєнного» буду голяком вести? Ніхто й не взнає, що це німець... На лобі у нього те не написано.

— Е-е, ні, Іване. Нема дурних. Одежу його я таки полишу на березі Бугу: усі знали, що я на цього маніяка давно точив зуба.

...Як не підганяв Фрідерікса Діалектика, тримаючи німця на довгому налигачі, схід сонця застав його далеченько від

Чорного лісу, він тільки млів у світанні темним довгим хребтом, як далекі гори.

«Добре, що затемки перейшов Катеринінський шлях, а то б самого голим погнали німці на острів»,— думав Діалектика.

Затуркані окупацією, затлумлені ворожками й гадалками жіночки, що сапали під лісом буряки, спочатку сприйняли голого, худющого (дарма що, як тхір, передушив усе птаство на острові) Фрідерікса за новоявленого окупаційного Ісуса Христа. Котрась, видно найнабожніша, впала на коліна, хрестилася на Карла та била доземні поклони. Молодші мовчали насторожено, поглядаючи то на голого єфрейтора, то на поважного діда Діалектику.

Та коли старий джигун з ще не вихололою кров'ю, підкрутивши вуса, гримнув на жіноцтво за те навіть йому образливе їх приниження перед голим зайдою чужинцем та ущипнув за одне місце молоденьку, дещо схожу на його Ксеньку татаркувато смагляву молодичку, жінки зайнялися обережним сміхом.

— Це великий друг самого Гітлера! Щоб грім убив — не брешу! Шукаю йому найвищу гілляку! — аж засвербіло сивому гультяю, начеб у відомсту своїй ясновірій, потьохкати до молодичок, але Чорний ліс був ще далеко, й Діалектика тільки позирнув скрушно-солодким оком на зрум'янену смаглявку і погнав німця далі.

...У загоні Крука прийняли Діалектику, як давно бажаного гостя. Але автомат забрали й приставили старого на кухню. Те так образило Кошитченка, що він мало не подався назад додому.

Попоносило світом Марка Гайдаврая. Коли непереливки ставало від облав і численних засідок, переходив Марко «за кордон», на «румунський» берег Бугу, там було кого дурити й водить за носа. Але мучила ревнива й гостра печаль за Улькою. Тому й заявився липневого світання у Чорний ліс до Крукового загону на «опель-кадеті».

Не обійшлось і тут без Гайдавраєвих коників: обеззброїв і арештував по дорозі в партизанський табір діда Діалектику (старий задрімав у дворі), привіз невдалого вартового під землянку Крукові. Улька саме розвішувала на довгій шворці штани та сорочки партизанів. Картина та аж покоробила Гайдаврая.

— Привіт! — крикнув Марко дівчині.

Обнявся з Круком, поплескав його по худій рівчакуватій спині, взявся борюкатися з Іваном, і той ледве визволився з Маркових ломакуватих ручищ. Заспані партизани мовчки обступили Маркового «опель-кадета».

Діалектика дременув на кухню, щоб не розпікали партизани. Зникла кудись і Улька — лиш одуд усе стогнав протяжно у верховітті дерева над розвішаною білизною.

— Знайомся, це мій комісар Василь Гончаров,— сказав Крук, усміхнувшись кругловидому чоловікові.— А це той шалапутний Марко Гайдаврай, «кара небесна», як його називають у нас на острові.— Крук оглядав захоплено ставну постать парубка.— А тобі, слово честі, до лиця військова форма. Ти наче родився у ній.

— Хай сказиться вона! — мовив утомлено Марко.— Два роки шукав типа, аби хоч трохи був схожий на мене. Не з тої вони глини, що наш брат-козак.

— Тож знайшов схожого? — усміхнувся комісар.

Марко вийняв зі спідньої кишені офіцерську книжку та інші документи.

— Гостри око: я — чи покійничок? Хто скаже, що липа?

— Схожий,— погодився Крук.

— То-то. А твій браток,— звернувся Марко до Івана,— не можу я його розкуситн. Разів зо три руки свербіли втарабанити в нього ріжок автоматний, але...

— Що? — Крук спохмурнів і глянув на комісара, що йшов попереду.

— Та ви такі схожі, що піди узнай, у кого стріляєш. Слово честі. А ще пішла понад Бугом чутка, що він з нашої контррозвідки... А я нутром чую,— сів на повалену деревину під Круковою командирською землянкою Гайдаврай,— що пропаде твій браток ні за цапову душу. Кокнуть його німці. Закрутився він, як муха в окропі.

— Сам уже в нього стріляв,— кинув похмуро Іван і вмовк.

— Коли вирятовує вас, то навіщо стріляв? — здивовано подивився на Крука Гайдаврай.

— Всякого на війні була.

— Вистачить з вас,— обірвав їх комісар. І до Марка: — Ну що, генерале, пристаєш до нас? Не набридло одному валандатись?

Тут як тут з'явився дід Діалектика, приніс смажену на салі рибу, поставив її разом зі сковородою на свіжий пеньок, який ще сочився пізнім весняним соком.

— Знаєте, розказують, через його молодайку Ксеньку комендант Герц хотів утопитися. Топився. На Відьмачиному

вирі. Ото дойняла! Припечатала, як кінь жабу,— усміхнувся Марко.

— Не так було,— всміхнувся Крук.— Діалектика чóвна йому підтяв. Звісно, за молодайку.

— Да-а...— Гайдаврай вибатькувався, спам'ятавсь раптом, озирнувся на Ульчин курінь, але, крім коня і куща перестиглої квітом ружі, нічого там не побачив.— Але це твій браток, Іване, порятував коменданта. Виволік за чуба з виру. Отака механіка, їдрі його пуп! Бо тільки я і Олекса могли поборюкатися з Відьмачиним виром.

Крук насупився і вже дивився на Гайдаврая тим поглядом, що ним спозирають гінця, котрий приніс погану вість.

— Кажу, виплисти міг з виру я і твій браток.

— А поромник Яків Колісник?.. Той від одного берега до другого пірнав...

— Покійний. Я кажу про живих. Да, браток твій корчить з себе спасителя. То вас підрятовує, то... тягне з Бугу за чуприну німецького майора. Дива твої, господи!.. Я у великій справі повернув до вас. Був у вас Товмач Филимон? Рахівник з острова?

— Чого б йому в нас бути? Писарує у Без'язикого,— ухилився від прямої відповіді Крук.

— Хитруєш? — розсердився Гайдаврай.— Ну й хитруй на здоров'я. Я поїхав.

— Зажди, тороплений. Ще не свиснув — а він до шаблі. Навіщо тобі Филимон?

— Він ішов до вас.

— Значить, не дійшов,— сказав комісар.

— Темните все, братки.— Гайдаврай зняв кашкет з високою тулією, витер долонею спітніле чоло, і Крук помітив щиру сивину в його волоссі.

— Я до вас по-чесному. Филимон був у вас.— Марко глянув у вічі Іванові, мовби вистрелив.

— Звідки ти знаєш, що був? — запитав комісар.

— Моя контррозвідка донесла.

— Навіть так? — усміхнувся комісар.

— Сам... Сам Гітлер за тиждень-другий зволить до нас у гості пожалувати. Он яка в мухи підтичка. Чули про таке? — Гайдаврай витер чорно-зеленим листом копитняку губи.

— Чого ж, про ставку ми знаємо,— сказав Гончаров.— У нас є один з тих, хто бетон там укладали.

— До ставки і дивізією не проб'єшся. Мертве то діло. Танки, літаки, есесівці... Наші два розвідники поткнулись

туди — розтерзали в гестапо. А звідки ти знаєш, що через тиждень-другий має він там бути? — Крук прикурив від Маркової цигарки.

— Сорока на хвості принесла. Знаю — і капець.

— То й що ти пропонуєш? — запитав Крук.

— Як що?! Ти не здогадуєшся? Пропоную разом з вашим загоном хлібом-сіллю стріти гостей, хто б там не прибув, бо, може, це лиш хід конем. В Азії гість — дорожчий рідного батька. Сім днів може їсти-пити, ніхто і як звать не запита...— Марко закурив. Згодом додав: — Розмови розмовами, але ці самовпевнені тевтони повинні відчути, що під ними земля горить! Наша земля.

Сонце підбилося вгору, його золотаві плями тремтіли на високій лісовій траві, на крупові стриноженого коня, на Ульці.

— Щоправда, я вже навіть місце знаю, де, приміром, тридцять чи сорок машин-легковичок з високим начальством повертатимуть з Київського шосе. Дочекатися, вдарити по колоні з автоматів і кулеметів — тільки дим піде! Звірина іде нам в руки.

— Ти ходив коли-небудь на ведмедя? — поспитав у Гайдаврая Гончаров.

— А до чого тут твій ведмідь?

— У нас один під мухою ударив зоп'яна-здуру об заклад і рвонув з ножем у барліг до ведмедя.

— Ну й що?

— Тільки лапті зостались.

— Ще не пора, Марку,— докинув Крук.

— Війна є війна.

— Думаєш, там танків буде менше, ніж легковичок? Так просто підпустять тебе до шосе?

— Я вже був там. Вивчив місцину.

— Людей погубити — не велика мудрість.

— Кажу ж, що був там і поки що вільно проїжджаю.

— Документи перевіряли? — запитав Крук.

— У мене документи в порядку.

— Треба обмізкувати,— сказав комісар.

— Тоді я поїхав,— Марко підвівся знехотя, рушив між дерева.

— Несерйозно це, Марку,— кинув йому услід Гончаров.— Війна — не гра в підкидного. Надто ти гарячкуватий, Марку!

— То вже моя справа, який я,— мовив Марко. Підняв з трави кітель і кашкет.— Мізкуйте, бо я спати смерть як

хочу.— Він простелив у подовгастій тіні від машини шинелю і ліг.

Снилися мати і генерал під тополею над Бугом. Тополя обійнята шаленим чорним полум'ям.

«Хіба буває вогонь чорним?» — допитувався уві сні Гайдаврай.

І зозуля, напевне, безумна, кувала на вершечку тополі з бурхаючого у світ паркого полум'я. Мати, загинаючи темні, як чорне полум'я пальці, рахувала тривожне, наче останні в житті удари серця, кування. Потім матері не стало, натомість стояла під тополею у весільному наряді Улька й собі лічила кування зозулі.

Марко розплющив очі і побачив над собою Ульку.

— Тебе щоб розбудити, треба з гармати вистрелити,— мовила дівчина. Сіла поряд, натягнула на смагляві яблука колін край чорної спідниці.

— Не спав дві ночі. Кричав крізь сон? — запитав Марко і притулився гарячим спітнілим обличчям до Ульчиної прохолодної, як трава, руки.— Снилися ти, мама... Вже вечір?.. Ти любиш Крука?

— Якого Крука?... Ти збожеволів?

— То чого заховалася у нього під крильцем? Затишно?

Узялися серпанком сліз її темні очі.

— Жорстокий ти. Який ти жорстокий! Де б я тебе там, під землею, мала знайти?

— Я приходив до тата твого. Застав маму. Але ти вже знялася.

— А ти б хотів, щоб мене Без'язикий відправив до Німеччини, як інших дівчат?

— Такого я не хотів.

Вона хотіла підвестись та піти геть, але Марко схопив її за руки, притяг до себе, поцілував у смагу губів.

— Таж люди, скажений!

— Люди од поцілунків зачались.

— Хоч би вибачення попросив.

— Війна розучила.

— Не скидай усе на війну,— сумно мовила дівчина.

— Тоді вибач.

— Ти зостанешся у загоні?

— А як би ти хотіла? Як ти скажеш, так і буде.

— Кинь блазнювати. Я питаю всерйоз.

— А де Крук і його комісар? — запитав Марко у діда Діалектики, який розв'язував путо на стриноженому коні.

— Хтось розміновував дорогу в ліс. Подалися туди.

— Це далеко?

— Верхи поїхали. Далеко.— Діалектика взяв коня за недоуздок й повів до бочки, що стояла, стриміючи дишлами в небо, під партизанською кухнею.

— А я приїхав забрати тебе звідси,— мовив до Улькн Гайдаврай.— Поїдеш?

— Куди?

— Через лінію фронту в моєму кабріолеті махнемо.

— Ми вже якось наздоганяли фронт.

— Тоді він утікав від нас. Тепер іде назустріч. Скільки тут до Дніпра? За ніч можна домчати. Чи нехай фронт доганяє?

— До Дніпра?.. Що скажуть у загоні?

— Ти розумієш, Улько, я *його* встрелю — і війні буде кінець! І війні кінець! Мені казав один підловлений мною майорик-інтендант, безневинна така істота, не бійся, я відпустив його з миром... Він казав мені, що в *них* усе на Гітлерові, як на гіпнозі, тримається. Кокни його — і війні кінець. Смерть його — це все одно, що гадюці голову відрубать. Жалитиме? Чорта з два!

— Не знаю...— стенула вона плеченятами.

— А Крук чогось вагається. Теж мені герой,— скривився Марко.

— Це, Марку, не паршивого поліцая стрельнути або старосту настрахати...

— Бач, Кручок ніби спеціально втік. Я пожду ще годину. Рівно годину.

— Мишко! — гукнула нетерпляче дівчина.

Вайлуватий підліток зіпер кулемета на сосну, що світилася золотими накипами живиці, не поспішаючи, підійшов до Марка та Ульки.

— Хочеш з Гайдавраєм познайомитись? — запитала хлопця дівчина.

— А чого, я не проти,— Мишко дивився захоплено на Марка.

— Самого Гітлера нема бажання пополювати? — запитав у хлопця Марко і вийняв з парабелума обойму з патронами.

— Кого-кого? — всміхнувся Мишко, і Марко побачив його сліпучо-білі хижуваті зуби.

— Поїдемо зі мною на Гітлера полювати?

Хлопець завагався було, але в машину Маркову сів, поклав на коліна ручний кулемет і запитав:

— А це далеко?

— Не кисни. Я з тебе справжнього героя зроблю. Не брешу. Закон моря. Тільки щоб казанком варив як слід і не мав заячої душі.— Гайдаврай опустив скло в дверцятах машини, коло яких сіла Улька. Натиснув на стартер, ревнув мотором, увімкнув підфарники і викотив з-під дерев на лісову дорогу.

— А п'ється, наче після смерті народився вдруге! — сміявся порятований Олексою з Відьмачиного виру майор Герц.— Солодше, здається, ніколи не пилося.— Обняв за плечі Крука голою рукою.

— На брудершафт! — рикнув уже п'яний Без'язикий.

— О! Брудершафт! — чудесне німецьке і вже, завважте, інтернаціональне слово. Тільки войовничі германці могли народити таке звучне і повнокровне слово! — Лібліх глянув крізь келих з коньяком на сонце, поцокався з Олексою Круком, випив, поставив келих на скатертину й накинув на плечі Герца в гусячій шкірі його кітель.— А як по-вашому буде «брудершафт»? — звернувся до Олекси Лібліх.

— У нас нема такого слова,— розвів вітрякуватими руками Без'язикий.

— Є,— Крук випив поспішно, ухилившись від брудершафту з комендантом.

— Яке ж? — звузив й так маленькі, глибоко посаджені сталеві очі Лібліх.

— Забув з переляку за пана майора,— засміявся Панько.

— Вип'ємо, може, згадаю,— Олекса бридливо взяв з руки Без'язикого наповнений вщерть келих.

— Пиймо тут, на тім світі не дадуть! — приспівуючи, наповнював келихи Герца і Лібліха староста.

— Кому-кому, а тобі не дадуть,— сказав Олекса.

— Сам візьму. Я такий.

— Якщо славні германці першими придумали таке звучне слово, як «брудершафт», то чому ж ви, пане Лібліх, не кинулись рятувати пана Герца? — запитав, п'яніючи на очах, Олекса.

— О! О! — вигукнув майор.— O ja! Es ist der Scharfschluß, mein Liblich! [1]

— Das ist das Abslits [2],— презирливо скривив тонкі, увігнуті краями донизу губи Лібліх.

---

[1] О, так! Точний удар, мій Лібліх! *(Нім.)*

[2] Це офсайд *(нім.)*.

— Nein, es ist der Sieges tretter! [1] —сказав Герц і, похитуючись вбоки на траві Копитченкової левадки, завів напівфальшивим голосом «Сон гауптмана».

Без'язикий пам'ятливий на мелодії. За час окупації уже встиг вивчити чи не всі пісні солдатів «тисячолітнього рейху», підвивав і собі п'яним, звовчілим голосом.

— Ей ти, Карузо! — звернувся до старого гауптштурмфюрер Лібліх.— А де той альбінос старий, що так ошукав пана майора?

— Діалектика? Утік, пане Лібліх! Утік, партизанська наволоч!

— А дружина?

— Жінка? Микито! Микито! — крикнув у бік поліцаїв, що сиділи поодаль, гуляли в карти та стерегли пиятику начальства.— Приведіть Ксеньку, жіночку того старого йолопа! Бісцьом! Одна нога тут, друга там!

Майора вирвало. Повернувся з лозняка блідий, з червоними тінями на яблуках очей.

— Мало річки вашої не випив через того альбіноса,— пожартував Герц.

— Знать, сухим вийдеш з війни,— сказав Лібліх.

— Усі ми вже мокренькі,— тихо проказав комендант.

Лібліх, почувши те, понурився, глянув на майора, як щойно на п'яного Панька, висмикнув з-під ніг суху стеблину мишійки й почав колупатися нею в зубах.

Поліцаї привели Ксеньку. Вагітна, вона прикривала обома руками великий живіт блідими долонями під голубенькою, у жовтий горошок спідницею і розгублено стояла серед пияків.

— Вона пити з нами буде,— сказав, виплюнувши з рота коричневе пожоване стебло мишійки, гауптштурмфюрер.

Крук враз протверезішав, мовив тихо до жінки «добридень», вловив мимохіть гострим поглядом, як поруч, у сажі, скинулась риба, звернувся до Герца:

— Пане майор, це та, яку ви не вловили.

— Жінка? — оскалився на Ксеньку комендант.

— Я рибину маю на увазі.

— А я думав — про русалку,— похлинувся Ксеньчиною красою Лібліх.— Пий! — простяг Ксеньці келих з коньяком Лібліх. Хтиво зблиснувши глибоко втопленими у черепі очима, втупився поглядом у її смагляві й маленькі, як у китаянки, босі ноги.

---

[1] Ні, це гол, що приносить перемогу! *(Нім.)*

На «румунському» березі збиралося на грозу, сиза важка хмара посувалася під сонце, погримувала тихо.

Олекса шепнув щось на вухо Герцові, і той зайшовся п'яним іржанням (де й дівся за хмільною машкарою його витончений, пещений, хизливий аристократизм); майор нагнувся до Лібліха та промурмотів йому по-німецьки почуте від Крука.

— Ти вільна,— сказав знехотя до жінки Лібліх.— Жанна д'Арк! — зацмокав, дивлячись услід дженджуристій Ксеньчиній ході.— Вагітна, а пливе лебедем. О! Ці загадкові слов'яни! — Лібліх хмелів знову.

— Після Сталінграда вони для мене іще загадковіші,— мовив і знову схопився на ноги майор. Побіг, затиснувши рота обома руками, в Копитченкові густі, як коноплі, рожеві лози.

— Марія тобі помститься за цю альбіносову русалку. Або й сам альбінос,— з солдафонською одвертістю сказав Крукові Лібліх.

— Я пішов,— устав з трави Олекса і відчув, що геть п'яний.— Коня мого подай! — крикнув Без'язикому.— І годі лизати! Марш на службу! — похитуючись, підійшов до коня, скочив у сідло, помахав Лібліху неслухняною рукою і погнав коня з левадки вгору. Наздогнав Ксеньку під тином, сповитим гарбузинням, межи високих мальв. Зупинив коня, мовив до Ксеньки: — Передай своїому безголовому, нехай не потикається на острів, бо не зносити йому голови.— І моргнув молодиці, а вона й возсіяла (дарма що опечалена за своїм старим джигуном), немов роса під огненним перстом блискавки.

Мостом, дорогою понад лівим берегом Бугу, в шаленому галопі промчав верхівець, зник за Гайдамацькою скелею.

«Панько? — упізнав жеребця старости Олекса.— Куди б то?» Жевріла тупим, гарячим болем голова, голосно як би ковані німецькі чоботи по мосту, гупала у скронях кров. Крук зупинив коня на майдані, у двогорбій тіні церкви, витяг води з громадської криниці, напився, умив лице, напоїв коня.

«Рятівник. Спаситель. Вселенський добродій. Дивись, а то примириш дві армії, що зійшлися від моря до моря...» — наздогнали його і тут, далеко від тої цинічної компанії, чужі фрази і ще лютіші з хмелю власні нещадні, мов постріли, думки. Сів на цементі. З глибоких тріщин пробивалася поросль моху у колір румунської шинелі. Вийняв з кобури важкий парабелум, зазирнув у дуло, наче живій істоті

в темне око. Та, як не раз уже, відчув на шиї м'який волосяний дотик губів свого коня і згадав про сина Максима, а потім про Марію.

— Тобі жаль мене, Карий? — притиснувся щокою до гарячої голови коня.— А мені не жаль... мене.— Помітив, наче в люстерку, маленький відбиток свого обличчя в обліпленому мухами оці Карого.— Зовсім не жаль. Ні на патрон не жаль. Ні на кулю.— Прислухався, як з кришталевим дзвоном падала в глиб криниці вода. Дзвонив і кінь вудилами.— Ні, Карий, і на краю власної безодні не пізно щось добре, нехай навіть щось маленьке зробити...— Вибрався на коня, повільною ступою направив до обійстя Римських, що виглядало з-за церкви двома гостроверхими тополями.

Колиска Максимова висіла там же, де почепив її Олекса з тестем, під кислатим волоським горіхом. Дерево рясніло крізь листя золотаво-зеленими, в ледь помітному й дрібному ластовинні недозрілими плодами.

Жданка, найменша сестра Марії, гойдала колиску та приспівувала тихо:

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле накриває,
Мати сина виряджає:
«Іди, синку, пріч од мене,
Нехай тебе турки уб'ють...»

Олекса прип'яв коня до ворітнього стовпа, на якому щойно сидів сірий, як заєць, кіт Римського, й те було вірним знаком, що Ілька немає дома.

«Мене, мати, турки знають,
Вони мене не займають,
Вони мені коня дадуть;
Мене, мати, огні знають,—
Як я іду,— потухають...» —

жебонів з саду Жданчин яскравий, мов зблиски річки на течії, дитячий голос.

— Ну й колискову ти завела, Жданко. З турками,— вийняв з кишені кітеля розм'яклу, поламану плитку шоколаду з блакитноокою напівголою німкенею на коричневій обгортці, віддав її дівчинці.

— А я усі колискові вже переспівала.

— Так усі вже й знаєш?

— Усі. Слово честі! Усі пісні й колискові також. Мама каже, що я їх ще до народження знала...— щиро, по дитячому похвалилася дівчинка.

— Як це до народження? — заглянув у колиску, де смагляво світилося, усміхаючись уві сні, личко сина.

— Ось почніть, яку хочете, пісню, а я продовжу.

— Не може бути. Ну, ось...— Олекса витер шорсткою долонею піт з чола.— «Та шумить, гуде вітер по діброві...» — сів на траву навпроти Жданки.

Блудить, блудить козаченько по дорозі;
Ой чого ти, та мій коню, нудиш,
Із битої доріженьки блудиш?
Чи я тобі, та мій коню, важок,
А чи моя козацька зброя,—

повела дівчинка.

Олекса занурився лицем у шорстку й густу, як кінський волос, траву і заплакав беззвучно.

Заіржав кінь від воріт, і дівчинка вмовкла на словах:

А спереду та зустрічають,
А ззаду погонь біжить...

На чужині не плакав, а тут уперше за війну заплакав, і хтозна-чому: чи від бажання пустити собі кулю в лоба, чи від усміхненого виду сина в колисці, чи од жайворового голосу Жданки, а чи від того давнього блуду, що впав на козака в пісні...

— Дядю Олексо,— погладила дівчинка Крука по блискучому чорному волоссі, і він мало розум не втратив від того жалісного дотику дитячої співчутливої руки.

— Там щось є у тата випити? Принеси,— мовив глухо у землю Олекса.

— Є, є. Я принесу. Зараз. Ви тільки подивіться за ним. Він уже два рази сьогодні випадав з колиски, то я йому підстелила сіна, бо високо. Заб'ється.

Заплакала дитина. Крукові стало душно. Він розстебнув кітель і сорочку на грудях, порослих темно-коричневою щетиною, і схилився над сином.

Дівча принесло горілку в глиняній чашці з вишмуляним півником на боці, Крук не став пити. Уже від воріт запитав:

— Батько ж де, де Марія?

— Тато з мамою попливли сіно згрібати, а Марія ще вночі пішла в ліс.

— Куди? — отетерів Олекса.

— У ліс. Там поранили когось з партизанів,— знітилась дівчинка, бо, видно, наказували їй про те нікому не говорити, навіть Олексі.

Крук, очамрілий од слів Жданки, озирнувся навкруг себе, наче із зав'язаними очима шукав когось, й підійшов до сина знову. Хлоп'ятко вже не спало, бавилося стріляною червоною гільзою від німецького карабіна, брало її до рота, і гільза зблискувала в плямах сонця, що ледве пробивалися крізь густу кислату крону горіха.

«Чим він грається? Хто дав? Навіщо?.. Німецькою... Від карабіна німецькою гільзою... Хто стріляв? У кого? Чортівня. Марія в лісі. А дитина?.. Не бійсь, вона братика лікує, химородна. А може, й не братика... Мана, а не Марія. Браток — теж добрий-предобрий. Скільки я зробив йому! Якби не я, дідька лисого воював би. Навоював би.— Соромлячись дівчинки, випив силоміць.— Ось так, Іваночку. Бійся бога, вона й тебе, мою двійню, згубить»,— ледве відв'язав Карого від стовпа, впав головою на гриву, і кінь пішов куди заманеться.

Правим берегом гуляла гроза, на лівий не переступала, наче і вона відчувала той химерний кордон серед Поділля і України. І не спам'ятався Олекса — чи то він направив Карого до материної хати, чи кінь сам ніс його туди.

Сонце все ще стояло в небі, і Крук здивувався п'яно — скільки йому бути в цьому паморочливо спечному надвечір'ї?..

41

«І звідки в острів'ян ця проклята віками, обагрена кров'ю кам'яна терпеливість? — запитує бозна-кого риторично в літописі Самосудів Филимон Товмач Всевидюще Око, роздумуючи над окупаційною долею Ілька Римського, який ні сіло ні впало записався у поліцію. Звісно, не відав Филимон, що й Ілько має стежину до партизанів.— Наші наступом пруть, а він у поліцаї подався. Туман, а не чоловік...»

Як правило, рухаються мислі Товмача за законом заперечення: одна думка, знищуючи попередню, викільчується з неї, немов росток із середини. Але часто, полонившись якоюсь замудрованою іншими істиною, як з Відьмачиного виру, не в силі випливти з неї історик, ходить безцільними кругами, мов сліпий кінь Газіят, який до війни гонив воду на самосудівську свиноферму. Тоді завмирає Товмач у тривожному споглядании невтямливої течії історії. Завмирав — як усмерть загіпнотизована жабка перед трикутним ротом вужа.

Після безплідної каламуті ночі (так і не докопався до коренів отої мужньої терпеливості своїх острів'ян Товмач), збуджений і нервовий, накинувся на Панька Без'язикого:

— Телефонував гебітскомісар. Сказав, що шкуру здере з тебе за яйця! За недопоставку. А ти сліпи самогоном заливаєш, хазяїн задрипаний!

Наче сміття з подвір'я вимітав на старосту Филимон.

— Які яйця? — стогнучи, з обв'язаною якимсь мокрим ганчір'ям головою, тинявся старостатом Без'язикий.

— Яких не зніс!

Але й Панька прорвало. Схрестив на грудях ломаки рук (жест той опанував недавно, перейнявши його не від кого іншого, як від самого фюрера), оскалився на Филимона:

— Ти, мілейший, не підірви мій авторитет, бо я разом з твоїм нечестивим писанієм ось так!..— підкинув угору велетеньский червоний кулак з набряклими венами.— Усе чорнило вижму з твоєї душі.

Не раз отак зводилися у сварці Панько з Филимоном, але, здавалося, і в ненависті обопільній нутром відчували, що, як ніч і день, не можуть існувати осібно принаймні тут, на острові, який опинився під окупацією. Тому так само, як спалахували, раптово мирилися на певний час, навіть почаркуватися могли, неначе з вдячності за одвертість.

— Історії не займай,— покосився лівим оком Товмач на вішалку, де висів завжди заряджений Паньків карабін.— А щодо чорнила, то його уже чимало натекло під Сталінградом,— ужалив у саме серце Без'язикого.— Ох, жалкую я тьмою жалів, що там тебе не було, побідоносного! Та нічого, недовго вже ждать.

— Я... Та я тебе сьогодні... на власній сліпій кишці повішу. Грім би убив, повішу! — заревів Без'язикий.

— На власній сліпій?

— Ні, на твоїй!

— О великий Германарих! — пророк велемовно літописець.— Нема за що... Нема. Сам гебітскомісаріат відзначив мене за справну службу.— І Филимон всміхнувся хитро.

— Говори мені! — дещо знітився при слові «гебітскомісаріат» Панько.— Коли треба... Я не сьогоднішній. Коли треба, я кожного смертного, кожного! Знайду за що порішити! Усі грішні.

— Навіть самого гебітскомісара?

— Ти що мелеш? — глипнув лякливо на вікна староста.

— Сам же сказав: кожного смертного.

— Тебе першого!

Товмач умовк слухняно, потім ніби знайшовся, запитав пошепки, майже ніжно:

— Гадаєш, у мене немає на тебе фактів у гестапо?

— А може, для партизанів, каліграфе?

— У них свої з тобою рахунки. А для гестапо... Взяти твою махінацію з кабанами, яких ти не великій армії фюрера відправив, а продав. Грошики в кишені? Чи не так, пане старосто?..

— Оба служимо одній владі. І тебе не помилують.— Панько підійшов до вікна з подвійними рамами і побачив високий каламутний стовп диму над Татарським лісом, якраз з того боку, де стіною стояла на його ниві не бачена ще в Самосудах дорідна пшениця «голанка».

Застогнав Без'язикий. Йокнула селезінка, мов у загнаного коня, а здерев'яніла рука так і застигла на животі, не дописавши благального хреста.

— Горю, Филимоне.

— Похмелися,— клацнув на рахівниці писар.

Панько вискочив із старостату, помчав охляп на жеребці під Татарський ліс. Що не кажи, а намарне упадав біля землі Панько Без'язикий: тільки-но наллється пшениця, ударить в серце золотою хвилею, осліпить сонце блисками-переливами, як стече якоїсь ночі високо жахною заграво́ю у байдуже небо. Не довелося запопадливому покуштувати в окупацію хліба з нарізаної фашистами ниви... Немало підлітків з острова загнав розпроклятий за ті пожежі до Німеччини.

40

«Перепливла Буг. По мосту боялася вертати,— порівнявшись з вартовими-поліцаями, подумав Крук.— Перепливи і ти. І ти...»

— Пане начальнику! — виструнчився перед ним сивий поліцай.

— Що тобі? — зупинив коня Олекса.

— Партизани вночі цукрозавод підпалили! Горить досі.

Колона німецьких санітарних машин виповзла з Татарського лісу й повільно наближалася до мосту. Високо над колоною купався у сонці самотній яструб.

Передній, критий брезентом «б'юсинг» уже в'їхав на міст, поминав Крука і поліцаїв. Усередині машини тринькала губна гармошка, а коло заднього борту, наче гіпсова, біліла

забинтована постать пораненого. Навіть очей не видно, але біла рука трималася за кований металом борт машини.

«Обробили на славу»,— подумав Олекса про пораненого в бинтах. Подумав і чи не те ж прочитав у очах сивого поліцая, що невміло, ніби інвалідського протеза, тримав під пахвою стареньку трьохлінійку.

Два пастушки, прип'явши дві кози до верби, вудили рибу під мостом, поглядали вгору на санітарні машини й перемовлялися весело.

Від Татарського лісу почулися короткі автоматні черги.

— То євреїв розстрілюють. У ярку за Явленою криницею,— сказав поліцай. Крук торкнув коня кінчиком нагайки, виїхав з мосту на стежку, що навскіс через конюшине поле вела до Явленої кринички. Минув скотомогильник, поріслий блакитно-сірими озерцями бузини з криваво-червоними кетягами ягід, біля котрих товклися зграйки горобців.

Кінь Круків заіржав, сполохав горобців, і в яру над свіжою землею викопаного рову побачив Олекса довгу шеренгу голих людей. На крилі закамуфльованого «вагена» стояв Лібліх, горланив щось на автоматників, які метушливо збивали у рів приречених.

«Лежачих будуть розстрілювати,— подумав з тупим болем Олекса.— Шар за шаром. Так заведено у цієї кривоустої гниди. Назива те — «складати тюльку в банку».

Під важким гроном бузини Олекса раптом помітив пташине гніздо. Власне, не помітив, а спершу почув жалісне попискування голих пташенят, що тягнули вгору великі, в жовтих заїдах рожеві всередині роти; поруч лежало вже надкльоване, в чорних накрапах яйце.

Над Татарським лісом слався у небо від Райгородка жовтий і рівний стовп диму.

«Як на мороз»,— подумав Олекса.

Від тонких і хворобливо-жовтих ніг крайньої жінки з кучерявою, сивою, мов клубок диму, хмаркою волосся на голові одірвалося голе, з великим животом дитинча. Побігло до скотомогильника, до смердючих до блювання (наче дух перетлілого праху) кущів бузини.

«Воно біжить до мене?»

— Schießt! Schießt! [1]— зірвався у голосі Оскар Лібліх. Вихопив у темнолицього жандарма ручний кулемет, затруснвся усім тілом разом з кулеметом.

---

[1] Стріляй! Стріляй! *(Нім.)*

Кулі звереснули над Олексиною головою, зачепили гроно бузини, воно сплакнуло червоним соком на пташенят. Кінь під Круком шарпнувсь убік, але Олекса утримав його на місці й здивовано поглядав то на розквашене гроно бузини, то на голих пташенят, що ловили ротами криваво-фіолетові краплі соку.

А зсудомлена смертю дитина уже лежала на сірому горбку кротовища. Розкрила рот. Мертва — а крик її, пронизливий і живий, ще висів у повітрі.

«То луна над лісом»,— подумав Олекса.

Вранці бавився на його голих грудях син...

Ліс підхопив пронизливий лемент жінок і стрілянину над ямою. Ще тримаючи перед очима усміхнене личко сина, порівнюючи його підсвідомо з вибайдужілим ураз до всього, вистарілим у смерті обличчям забитої дитини, Крук смикнув потвердлими пальцями край ремінця, яким був приторочений до сідла автомат. Вузол розпустився. Крук з однієї руки вдарив довгою чергою по Лібліху. Сліпучими скалками бризнуло вітрове скло «вагена», але за стріляниною Крук ніби й не чув свого «шмайсера», тільки бачив, як повільно, мішком, наче коротшаючи тілом, зсунувся на крило, а потім під переднє колесо машини Лібліх, лежав у продовгувато-круглій тіні колеса.

Дивно, але в цю мить, коли не стало його заклятого ворога, раптом закортіло Крукові під'їхати ближче до «вагена» і зазирнути у Лібліхове кривоусте обличчя.

Біля машин заверещав хтось істерично:

— Партизани!!! Партизани!!!

Постріли на якусь хвилину вщухли, потому в бік лісу задудукав важко «станкач», ляскали поодинокі постріли, залилися шепелявими голосами «шмайсери».

Крук повернув коня у вологу задуху лісу, мовби в'їхав у гарячу грозову хмару. Промчав краєм старого вирубу, де сіріли з гінкої трави та молодого підліска трухляві пеньки в плямах моху, зупинив коня і витер денцем кашкета лице.

«Якщо я з власного «я» не в силі виплутатися, то зможуть вони виплутатися з їхнього «ми»?.. Але навіщо з нього вибиратися?.. «Я» на те й дано, аби в ньому жити, як під шатром».

Олекса іронічно скривився з химерного плетива своїх схарапуджених думок. Вони розповзалися, як дощові черв'яки. Після вбивства? А може, після смерті тої дитини?..

Він відчув, що смертельно втомлений і вибайдужілий до всього.

— А хіба вбивав ти Лібліха? — запитав він уголос невідомо кого й невідомо чому. І здивувався, бо дивне почуття розкутості пойняло його. Ніби його, як в'язня, запротореного за грати досмертно, ні з сього ні з того взяли та й випустили на волю.

Ліс повнився голосами вівчарок, і Крук пустив коня риссю. Вузька, покрита торішнім темним листям дорога роздвоювалася. Олекса повернув на її лівий відросток. Далеко попереду, біля каплички з погнутим у свастику іржавим тонким хрестом побачив чотирьох чоловіків; двоє були обеззброєні, двоє — з білими опасками на рукавах. Дим від цукрозаводу ще стелився низом, плив поволі лісом, піднімався над капличкою, над її округлим, як череп людини, бляшаним дахом.

«Не повернуся з лісу — заберуть Марію і сина»,— подумав Олекса, наздоганяючи поліцаїв.

— Куди ведете їх?! Звідки? — І тут же осікся, стрівшись поглядом з братовим. Іваповим.

— Пане начальнику! — тримаючи напоготові карабін, звернувся до Олекси поліцай.— Це партизани! Вони підпалили цукрозавод!

— Ми їх, як зайчат, злапали,— намагався виструнчитися другий, але те йому ніяк не вдавалось.

— Звідки ви?! — запитав Олекса неприродно голосно, намагаючись не дивитися на брата.

— Ми зяньковецькі. Ви у нас бували. На спаса чи коли, Авраме?

— На спаса.

— Я ж кажу,— аж ніби зрадів той, якого називали Аврамом.— Я ще вас медом липовим пригощав...— Ось їхня зброя. Бачу — сплять, а ми — цап...— показав на два коротких кавалерійських карабіни за плечима.— Під скиртою лишилася вибухівка в мішку. Важка. Потім заберемо.

На даху під погнутим хрестом каплички, згорнувшись у бридливий клубок, грівся на сонці вуж. Поряд стриміло зі стіни хтозна-як занесене туди кволе деревце з рідкими листочками.

— Ф'ї-ф'ї! — заскиглив (летів рівно, наче куля) сполоханий жовтобрюх. Усівся на вершечок хреста, і вуж у ту ж мить метнувся угору, але пташка на якусь чарунку часу випереднла його, злетіла й зникла серед неба.

Аврам усе ще розводився про вибухівку, котру треба

забрати до поліцейського відділення. Олекса, глянувши на Івана прямим коротким поглядом, подумав меланхолійно: «Так довго не бачились ми... І без дзеркала можна поголитися, дивлячись на нього...» Щемка хвиля розчуленості обняла його, і він якусь хвилю не знаходився, що відповісти цим двом нужденним і придуркуватим поліцаям.

Іван йшов босий, а з-під руки Аврама стриміли халяви хромових чобіт.

— Видко, пане начальнику, примітна у них птаха — оцей,— Аврам повів цівкою карабіна на Івана.

— Розберемося.

Райцентр ніби повис на горбах, призолочений тремтливим маревом спеки. Тільки церква прозирала з серпанку блакитними банями.

«Не марево. То дим від цукрозаводу»,— подумав Олекса і наказав поліцаям:

— Зброю їх сюди! — ткнув ручкою нагайки в луку сідла.

— Не-е,— спробував заперечити поліцай.—Ми їх доведемо у Райгородок.

— Вам тільки до пекла водити,— Олекса закурив, намагаючись бути спокійним.

— Ось,— Аврам вийняв з пазухи листок з орлом. Орел тримав у пазурах чорну свастику.— Тут чорним по білому написано: за кожного впійманого партизана така-то винагорода.

— За грошима,— всміхнувся Олекса,— прийдете завтра, а зараз — марш на пост! — і клацнув запобіжником автомата.

Поліцай покірно віддав йому обидва карабіни.

Молодший, мовчазний поліцай, здається, запідозрив щось, бо крутив вислогубою головою на тонкій шиї то на Івана, то на Олексу, видно, заблукав між дзеркально-подібними обличчями братів.

— Чого роззявив рота? — вистрелив нагаєм у повітрі Олекса, і кінь схарапудився, затанцював по густій траві.— Наказано — виконуйте! — Так закортіло висмикнути з-під пахви поліцая братові чоботи, але спохопився: те вже було занадто.

Поліцаї, невдоволено перешіптуючись, побрели від оберлейтенанта й арештованих ледь зримою стежиною, що, в'ючись попід капличку, зникла в чорнолісі.

— Вирішив перехопити здобич? — запитав Іван.

— Атож, рицарський хрест за тебе матиму,— засміявся Олекса.

— Отакий? — кивнув Іван на скалічений пастушками хрест на капличці.

— Усі ми під хрестом ходимо,— Олекса прив'язав карабіни до сідла.

— Хто під хрестом, а хто під свастикою.

— Мама злягла,— сказав Олекса.

Іван зупинився під головою братового коня.

— Мовчи про маму,— скрипнув зубами і відчув тепло піни, що впала йому на шию з рота коня.— Убив ти її. І давно вже.

Легенькі відчинені двері каплички ледь чутно порипували під вітром. Намальована на них вицвіла богоматір з малям на руках то з'являлася у сонці, то зникала в тінь стіни.

— Слухай, відпусти його,— Іван мав на увазі хлопчину, який ішов поруч нього.— Неповноліток він. Не бери зайвого гріха на душу.

Олекса мовчки вийняв з кишені складаний ніж, нахилився з коня й одним махом розрізав мотузок на побілілих від напруги руках хлопця. Підхльоснув його кінчиком нагая по спині:

— Тягни у ліс і не попадайся більше.

— Що з мамою? — запитав Іван.

— Серце.

— Та від таких, як ти, не те що матері, а світові недалеко до страшного суду,— сказав Іван і підштовхнув коліном розгубленого хлопчину: — Чого роззявився?! Паняй у ліс! Карабін оддай йому,— повернувся до брата Іван.

— Скажеш таке. Ти б спершу подякував, що я порятував, і не один раз, тебе й твоїх.

— Верни карабін — я подякую.

Прикипіли один до одного поглядами однакових очей.

— Он як!

— А так,— ворушив пальцями зв'язаних рук Іван.

Багато передумав Олекса про майбутню зустріч з братом (чомусь майже фатально вірив у її неминучість), про те головне, що скаже йому, але зараз, після смерті Лібліха і картини розстрілу за скотомогильником, перегоріли в ньому всі ті внутрішньо заготовлені промови на свій захист. І розмова не клеїлась.

— Повертай, командире, до себе, в ліс. Хочу тебе отаким у твій штаб доставити. Ото сміху буде!

— А як же орден німецький?.. І в званні підеш угору...

— А хіба у вас нема орденів і звань?

— Для тебе один орден — куля!

— Яка чорна невдячність! — Олекса вдивлявся у порожню дорогу, що вибігла на горби до містечка.

Хлопчина-партизан не повернув у ліс, а зі сльозами на очах ішов позаду Круків.

— Гаразд. Я відпущу тебе. Та коли я отак попадусь тобі, то що? — запитав одверто брата Олекса.— Розстріляєш?

— Ні. Заставлю самого себе застрелити.

— Навіть так?

— А ти ще сумніваєшся? — Іван озирнувся на хлопчину й прикрикнув на нього, аби негайно йшов у ліс. Той зупинився і розгублено спостерігав за чоловіками, так до ляку схожими.

— Тоді сам бачиш, братику, не з руки мені відпускать тебе,— зупинив коня Олекса.

— Хіба я прошу тебе? Спасителя він корчить!

«Босий, як пастушками ходили»,— подумав Олекса і побачив, що з мізинного пальця на братовій нозі сочиться кров. І хоч Олекса змалку знав Іванів затятий характер, однак не чекав такого повороту, й те розізлило його.

— Дивись, братику, щоб не жалів. Сам у петлю прешся. Теж мені смертник! Герой! Я розумію: коли я відпущу тебе... Ти своїх боїшся більше, ніж гестапо.— Натрапив поглядом на дощечку при дорозі, прочитав написане на ній чорною фарбою: «Todt für dich enkant reiches!» [1]

— Нікого я не боюся.

— А як же мені бути, порадь, братику, коли я щойно відправив на той світ самого гауптштурмфюрера СС Оскара Лібліха? Того, що гнав вас з лісу в ліс...

— І порятував коменданта на вирах?

З-під горба від райцентру вирнуло легкове світле авто, й Олекса крикнув на брата:

— Завертай у ліс!

Зупинилися на галявині, оточеній кущами ожини та собачої ружі. Сюди ж звернув і хлопчина. Олекса помітив у руці його камінь і засміявся:

— Он який він у тебе вірний джура! Молодець! — Він кинув в бік хлопця ножа, але той не розгубився, підхопив на льоту, розімкнув і здивовано поглянув то на Івана, то на Олексу. Потім, напевне, зрозумів, для чого ніж, підбіг до свого командира, але мотузки на його руках не різав, а розв'язував пальцями і зубами.

---

[1] Смерть ворогам рейху! *(Нім.)*

— Зброю верни,— сказав Іван і поворушив у повітрі потерплими пальцями.

— Ти і без зброї небезпечний.

— Верни-верни. По-доброму.

— Приймеш у загін — поверну.

— Приходь, коли...

— В петлі не хочеш гойдатись? — додав за нього Олекса.— Я у вас не заслужив петлі.

— Не мені вирішувати.

— Ти ж командир. І брат мій.

— Вибирай щось одне: або командир — або брат. Але що я кажу? На війні, сам добре розумієш, нема братів. Є свої і є вороги.

— Все-таки я твій брат.

— В тому-то біда, що брат,— сказав Іван і втомлено опустився на траву, прислухаючись до гулу машини, яка поминула галявину й віддалялася.— Ти не брешеш про Лібліха?

— Собаки брешуть. Ти ж знаєш, що я не вмію брехати.

— Тебе хіба не навчили *там*, коли зодягли в цю шкуру з орлом на грудях? Закрутився в'юном на сковороді, почувши про Сталінград?

— Я рятував вас і до Сталінграда. Лібліх те проїхав, і, якби не виволік я коменданта з виру, вони б прикінчили мене.

І Олекса опустив на землю, до Іванових ніг, обидва карабіни.

Іван клацнув затвором, насмішкувато присвиснув:

— Патрончики витрусив? Знать, боїшся. Не по-лицарськи, браток. А зовеш себе та свою наволоч поліцайську козаками.

Олекса спалахнув:

— Не бачив я твоїх патронів! Не я розряджав карабіни!.. А коли так закортіло стрельнути — візьми. Тут повен ріжок.— Він кинув на низенький кущ собачої ружі, що вже перецвіла й осипалася на землю (пелюстки поблякли і взялися тліном) свій автомат, машинально погладив коня по гриві.

— Славний «шмайсер». Як же ти стріляв по Лібліху, коли ріжок з верхом повний?..— запитав Іван суворо, як на допиті.

— Ось порожній,— Олекса вийняв з-за халяви ріжок і, показавши Іванові, знову увіткнув його туди.

Хлопчина, винувато шморгаючи носом, сидів за Івановою спиною, стрепенувся, мовив до командира:

— То поліцаї розрядили карабіни. Висипали ж патрони,

Іван запитав тим голосом, яким зганяють на комусь оскому за власну невизначеність або вагання:

— Автомат візьмеш чи подаруєш?

— Ти й так під моєю маркою обчистив весь поліцейський арсенал у Райгородку.

— Не треба гав ловити,— усміхнувся Іван.

— Я вночі перейду в ліс. Де тебе шукати?

— Передумаєш. У нас не той комфорт.

— Кинь. Я увечері хочу Марію і сина переправити на «румунський» берег.

— А мати?

— І матір. Там безпечніше. Автомат подай. Зараз беззбройний — гірш дурня.

Іван знехотя подав братові зброю і витер пучком трави кров на нозі.

— Ти переконався, що моєї вини перед вами нема?

— З цим розберуться,— ухилився від прямої відповіді Іван.

— Розберуться. А ти?

— У «братерських», так би мовити, справах, та ще в такий час, треба менш за все уповать на почуття.

— Ти хоч знаєш, що ти мене під лісництвом узимку поранив? — Олекса розстебнув на грудях кітель.

— Я стріляв у ворога.

— Але я у тебе тоді перший міг вистрелити.

— Хіба знаєш, хто у формі гітлерівського офіцера наставив на тебе пукалку?

— Ти впізнав мене.

— Вибач, але аж після пострілу впізнав. Ти полював на мене?

— Я мушу їхати,— глянув на годинник Олекса. Торкнув коня каблуками чобіт, від'їхавши трохи, кинув: — Стережіться, за Гайдамацькою скелею дві засідки. Поряд з мінним полем.

41

Під Райгородком Олексу наздогнав сліпий дощ. Сіявся він срібно і беззвучно з-під неяскравої райдуги, яка повисла одним краєм над містечком, другим утопала у грозовій хмарі по той бік спаленого цукрозаводу.

Глибока, напевне, давня дорога дугою протинала містечко наскрізь, прикро йшла вниз, поблискувала мокрим камін-

ням бруківки під сліпим дощем, який єднався за церковними банями з моторошним привидом близької грози.

«Навіщо вертатися? По що вертатися?» — застерегла Крука несподівана думка, і він зупинив коня на горбкуватому переїзді вузькоколійки.

Мимо цукрового заводу до цвинтаря, вже під грозою, повільно рухалася похоронна процесія. Позад труни — духовий оркестр, але чути було лиш лиховісні удари грому.

«Не Лібліха ж ховають. Він іще там, на полі».

Олекса погладив мокрою рукою неголену сьогодні, шорстку щоку і помітив під будкою при переїзді вартового.

Поліцай спав, обнявши руками занедбану, поїдену плямами іржі гвинтівку. Розкритий широкий рот заліпили мухи.

«Як мрець»,— подумав Крук і вже за начальницькою звичкою нагримав на вартового й стьобнув нагаєм.

— Га?! Що?! — випав зі сну переляканий поліцай.— Я тут. Я тут! Усю ніч ганялися за тими, що спалили завод, і, бачите, пане начальнику, в смерть розморило. Та й дощ...

— В'їжджав хтось з наших у місто? — запитав Олекса, і в ньому майнуло слабке якесь тлінне бажання стрітися із тим хитрим, підступно розумним Лібліхом, навіть мертвим. Лишень тут, на переїзді, біля заспаного вартового, Олекса зрозумів, що останнім часом боявся тільки Лібліха. Боявся — як появи своєї другої тіні, більше, аніж зустрічі з братом.

— Двоє на конях проїхали до комендатури, але то були поліцаї. Не наші поліцаї,— уже після сліпучого тріску блискавки над головою додав вартовий і перехрестився.— І староста з острова, ваш, самосудівський, як його?..

— Без'язикий.

— Він. Проїздив недавно.

— Коли буде хто з німців в'їжджати, ти тут же зателефонуй мені в комендатуру: 3—30! Не забудеш? Запиши. Візьми,— вийняв з нагрудної кишені кілька пожмаканих окупаційних марок, кинув їх поліцаєві на руки.

Кінь ішов обережною риссю по мокрій бруківці. Крук подумки повернувся знову до розмови з братом:

«Хіба ми усе сказали один одному?.. Усе не викажеш. Що — усе?.. Він карає, а я рятую його від кари. Оце тобі й найбільше усе. Він сказав би: «Такі, як ти, виживають завжди». Я йому: «Виживають, бо намацують іноді потаємні дверцята до істини...» Він реготав би, якби почув про ці інші

дверцята. А вони є. Навіть у моїй ситуації. Мусять бути, коли треба воювати на два фронти».

Крука покоробила ця думка, і йому знову привидівся Лібліх на крилі закамуфльованого «вагена».

«Не може бути двох фронтів в одній людині. Ні, може, тільки не тепер. Ти в цьому переконався уже. Довів сам собі тою кров'ю з рани, яку брат заподіяв. Ха, сам же винен. Сам. Якщо сам себе мало не застрелив, тоді брат не винен. Ось тобі другі дверцята...»

Прислухаючись до цокоту копит, в'їхав у парк, де червонів цеглою оповитий плющем та диким виноградом будинок комендатури.

Зіскочив на землю, кинув повід вартовому в накидці, збіг мармуровими брудними сходами на другий поверх і, шукаючи ключ в кишенях, побачив біля дверей до кабінету двох жандармів зі зведеними автоматами, а в глибині кабінету за своїм столом — Герца.

Кинув було вперед і вгору руку, щоб привітати майора, але, зрозумівши усе, мляво опустив її і зупинився у розчинених дверях.

— Прошу. Заходьте, Крук,— тихо сказав Герц.

Жандарми в ту ж мить обеззброїли Олексу й гримнули позад нього високими половинками дверей.

— А я,— Герц поставив на стіл пляшку дорогого коньяку,— вже й могорич тобі за другого Крука наготував. Де він, обер-лейтенанте?

— Крук? — виструнчився Олекса.

— Брат твій. Де він?

— Не знаю, гер майор,— стенув плечима Олекса.

— Ти ж годину тому вів його під конвоєм! — звівся над столом комендант і заступив русявою головою чоботи на фюреровому портреті в повен зріст.

— Нікого я не вів,— відповів Крук.

Тоді ж до кабінету увійшли поліцаї, які сьогодні підловили Івана, за ними — Панько Без'язикий. Староста всівся на віденському стільці («Сидить, як собака у човні»,— подумав Олекса). Між ногами Без'язикого вмостився його пес Вурдалака.

До парку під обезглавлену п'яними поліцаями статую в'їхала вантажна машина. Кілька власовців зняли з кузова «б'юсінга» мертвого Лібліха, поклали на довгий, з нестругаих дощок стіл, де чи не щовечора бенкетували поліцаї. Шалено спалахнула блискавка, і лице Лібліха наче ожило на мить. Герц відсахнувся од розчиненого вікна.

Іще яскравіший зигзаг блискавки.

«Наче щось у механізмі світу надломилось»,— подумав Крук.

Прив'язані під статуєю коні, блиснувши мокрими сідлами та копитами, звились угору, втонули пронизливим іржанням у вибухах грому.

Задимів дивним вологим димом бенкетний стіл у парку, і лице Лібліха раптом зчорніло, вземлилось і втратило подобу.

«І небо проти них... І проти тебе»,— подумав напівзабобонно Крук, поглядаючи то на спотвореного блискавкою Лібліха, то на отетерілого Герца. Тим часом метикував, як вислизнути на волю.

— Чого ви тримаєте його під дощем?! — крикнув на онімілих зі страху власовців Герц.— Несіть його сюди! Шнель! Шнель!

Внесли Лібліха, поклали біля купи заплісняві лих духових інструментів; оркестр збирався створити при ортскомендатурі майор Герц, але після сталінградської катастрофи ідея ця якось сама по собі відпала.

Рипнули двері. Червонопикий з місяцеподібною бляхою на грудях жандарм ступив два кроки вперед, рикнув:

— Штурмбанфюрер СС Русгайт!

І відступив на крок убік, пропускаючи довгов'язого офіцера в чорному мундирі.

— Хайль! — ліниво кинув есесівець.

— Хайль! — мов ошпарений, скочив на ноги Без'язикий.

— Хайль,— тихо мовив Герц.

Поліцаї і Крук мовчали.

Русгайт поручкався з Герцом, мокрого кашкета поклав на стіл, аж потому помітив Лібліха під купою труб і двома барабанами, великим і меншим.

— Що з ним? — запитав по паузі штурмбанфюрер.

— Блискавка.

— O mein Gott! [1] — Русгайт сахнувся від мертвого.

— Ні, не блискавка, пане...— проквилив Панько.

— А що? Хто? — запитав Русгайт і помітив між ногами Без'язикого його двоголового Вурдалаку. Забувши про Панькове заперечення, здивовано розглядав страхітливого собаку.— Що за порода?! — запитав у старости, та вмить, утявши глупоту цих слів, спохмурнів.

---

[1] О мій боже! *(Нім.)*

— Це не порода, гер штурмбанфюрер, це відхилення від норми,— пояснив Герц.

— Аномалія? Він чи вона? — підступив ближче до пса Русгайт, знову нахилився над ним. Той оскалився і загарчав вовчою головою, а язик голови-гончака лизнув німцеві руку.

Офіцер завмер, вражений цим видовиськом.

— Я десь читав... Здається, у Нерона було таке диво,— сказав Герц, намагаючись зав'язати розмову.

— У Навуходоносора, царя вавілонського.

— Так-так,— погодився комендант.

— Він чи вона?

— Як вам сказати, пане начальнику,— мовив Без'язикий.— І він, і вона в одному тілі. В одній істоті, пане начальнику.

Русгайт вийняв з кишені окуляри в роговій оправі і витер скельця носовиком.

«Не собака, а ікона, зрисована з Панька»,— подумав Крук.

— Я пробував звести цю тварюку з іншою псиною, пане начальнику, але не виходить.

— А з німецькою вівчаркою?

— Не пробував, пане начальнику, хоча статевий потяг є у Вурдалаки. Майже скази бувають на статевому грунті. Тоді я зачиняю його до льоху.

— Ясно. Потомства не може бути. Так що з Лібліхом? — різко повернувся до Герца штурмбанфюрер.

— Його убив ось цей... Крук! — виплеснув Без'язикий, а з тими словами і всю накипілу за окупацію сукровицю ненависті до Олекси, до обох Круків і не в меншій мірі до їх батька.

— Під варту! — процідив Русгайт і тупнув ногою. Він просто знесамовитів: — Weg! Weg! [1]

Вурдалака, напевне, відчувши, що кричать на його господаря, загарчав обома головами на коменданта й есесівця.

— Геть! Обох застрелю! Заарештованого,— тицьнув стеком на Крука,— в камеру! Двох вартових постав! — крикнув рудому власівцю.— Лібліха — вниз, у залу!

Власовці вивели Крука, а поліцаї винесли труп Лібліха.

...Увечері в критій машині, при двох вартових, везли Крука до Вінниці. В тій же машині тіло Лібліха, прикрите

---

[1] Геть! Геть! *(Нім.)*

шинеллю. Машину кидало на вибоях, і шинеля сповзала з тіла мертвого.

Годинник зупинився, видно, до арешту, навіть до стрічі з братом Іваном, а може, й під час неї, бо показував тільки дев'яту. Олекса чи то з монотонного ревіння «вагена», в якому везли його до гестапо, чи то від одноманітного погойдування машини на вибоях (чомусь увесь час марудилося, що от-от почнеться давно призабута морська хвороба) втратив відчуття часу, а запитувати про те у двох вартових було б безглуздо з глибини власної приреченості.

«Краще вже поспитати про те у мертвого»,— подумав про Лібліха, що лежав навпроти нього.

Щілина брудного віконця над кабіною критого брезентом «вагена» ловила іноді примарний, рожево-сивуватий («певно, заходить сонце») промінь світла; він полохливо скакав із мертвого на мовчазного вартового Крука, на його зброю межи колін, поминав Олексія, зникав.

«Вже чути трупний дух»,— подумав гидливо Олексій, і в ту ж мить машину підкинуло угору, вона ніби зависла в повітрі, а потім, неначе земля розверзлася, гримнуло під машиною.

— Alarm! — почув Крук звереск котрогось із вартових і впав у небуття. Прийшов до тями, відчув, що вже не в машині й водночас важкоту чужого тіла на собі; помітив на шиї забитого орден і втямив, що то Лібліх. Задихаючись від болю у грудях, насилу вивернувся з-під тіла мертвого, виповз із кювету на середину розбитого машинами й танками грейдера, озирнувся — «ваген» горів двиготливо-сизим вогнем і димом, бульбашилася густими спалахами фарба на металі машини й палала голова іще живого шофера в проломині вітрового скла кабіни.

Хтось глухо, ніби з-під землі, заволав:

— Партізанен!

Крук помітив на грудках піщаної землі власну кров і почув постріли з боку лісу. Короткий морок несвідомості осліпив Олексія, і він упав лицем на ребристий слід танкових траків на дорозі. Прийшов до тями, застогнав мимоволі, ніби голос почув чужий, і вітер повернув дим палаючого «вагена» й накрив Крука.

Щось велике й громохке, але не танк, наповзало на Олексія і він, умить поменшавши тілом, згорнувся равликом, підвів угору руку із застережливо розчепіреними, окривавленими пальцями.

То був важкий «б'юсинг». Із машини відстрілювалися.

Олексій гостро взирався у розмите, затінене лице шофера в окулярах, у гіпнотичне обертання передніх коліс машини, в змійки гумових канавок на їх шинах, у фонтанчик пари з радіатора.

«Радіатор закипів...— подумав одчайно, неначе про свою півутрачену душу.— Ну, а ти чого?.. Чого ти прилетів? — запитав, навіть усміхнувшись, білого метелика, що взяв і всівся на Крукову закривавлену руку.— Не ангел же. Лети собі подалі від гріха. Лети, бо мене вже і тисяча ангелів не в силі врятувати,— зірко взирався Олексій у ніжну симетрію чутливих крил метелика.— Хіба треба народжуватися, щоб отак умирати...» — глянув він іще раз на такі близькі ряди чорних гадючок на шинах «б'юсинга» й закрив обличчя долонями.

42

Улька прокинулася. Пила дрібними жадібними ковтками теплу, майже гарячу воду з Маркової баклажки та мовчки дивилася на танки, з яких, джеркочучи, вибиралися напівголі німці.

Кощавий солдат з витатуйованою русалкою на вузьких грудях став до вітру, й аж тоді помітив Гайдаврай, що Улька не спить. Стрівся поглядом з дівчиною, і вона відвернулася од німців, а Марко лапнув рукою у вигорілій траві німецьку «лимонку» за голубий капелюшок, зопалу мало не пошпурив її у кощавого.

Крикнула-заскрекотала сорока над засідкою. Як осторога. Мотори за одкинутими кругами люків гули рівно, посапуючи на малих обертах. Солдати, покинувши машини, галакаючи та регочучи, вже купались на мілині в зарічку.

— Танки без охорони, Марку. Осідлаємо їх та рвонемо на лісок. Чого ждать?

— Мулька це, Мишко. Я сюди не за танками прийшов.

— Перечавимо у лісі усе живе і мертве! Як черв'яків дощових...

— Не та рибка, кажу. Сиди та диш,— уже сам завагався Гайдаврай. Лайнувся подумки, бо ненавидів себе у ваганні (воно межувало в його свідомості з боягузтвом), й ніби відчув, як оскомно, нетерпеливо, гарячою лупою тане у ньому не мовлена, така необхідна за подібної ситуації лайка. Промимрив тільки: — Ра-па-па. Ра-па-па,— підтяг до себе важку брезентову торбу, де лежали два запасних диски до кулемета.

— Давай, Марку.

— Як би ж не оті он гармати під лісом. І хочеться, і колеться.

— Доки очумаються, дамо дьору.

— А про мінні смуги забув?.. Ті, про які розказував полонений...

— Дорога не мінована.

— Та не спіши ти попереду батька в пекло! — почав уже злитися на Мишкову настирність Гайдаврай.— Не за тим ми прийшли сюди. Кепсько, дороги усієї не видно. Сидимо, як із зав'язаними очима.

Вискочив з-за горба маленький чорний «хорх» і, не зупиняючись біля танків, помчав до першого шлагбаума при в'їзді в ліс, де на мотоциклах темніли постаті вартових.

— Бач, вони і своїх тут обнюхують, як чужих псів,— мовив, ніби вибачаючись за свою нерішучість, Марко.— Да, про що я говорив?... А, доки стемніє, Мишко, ти попильнуй на тім боці горба, а то сидимо, як у мішку. Тільки без коників. Чув?

— Чув,— відповів хлопчина й, напившись води, поповз попід кущами глоду на лівий край горба.

— Дай знак, коли що,— наздогнав голос Гайдаврая.

— Остобісіло мені це безруке висиджування. Страх як не люблю когось ждать! — Марко приліг біля Ульки.— А ти, напевне, не те що мене, а самого господа бога проклинаєш, що подалася за мною?..

— Ні, тільки яблук дуже хочу.

— Чого?

— Яблук, кажу. У нас «циганка» як цвіла! Відтоді я не була вдома, як вона цвіла...

— Он сад. Уночі принесу.— Він з ненавистю глянув на бордель у саду, де вже прогулювалися перші пари. Непомітним рухом приховав під торбу з дисками бінокль, аби раптом не забаглося Ульці розглядати ту гріховну місцину.

— Я так, до слова. Нікуди ти не підеш уночі. Он скільки їх там, у саду, і всі чорні, як мухи.

— Есесівці.

— А чому з жінками?

— Біс їх зна!.. Я ж казав тобі: ніби будинок відпочинку то в них. Офіцерський. Сімейний.

«...будинок з німецькими вівчарками,— додав подумки Марко.— А може, й з нашими...» Облизав спечені, потріскані губи й закурив передостанню трофейну сигарету.

— Хустинку десь загубила,— дівчина обома долонями витирала змарніле, висмагле в бурштин обличчя.

— А в мене десь є, повинна бути. Навіть шовкова,— Марко вийняв зі спідньої кишені френча голубий квадратний шматок шовку, показав Ульці, і з хустинки випав на траву патрон до пістолета.

— А навіщо патрон у ній? — взяла з рук Гайдаврая шовк і навіщось понюхала.— Фе. Патроном пахне.

— Це мій талісман. Охоронний,— Марко перекочував на широкій темній долоні мідний, з підзеленілою гільзою патрон.

— Талісман? Патрон — і охоронний?..

— Один полковник... Я його вколошкав. Але раніше він мав мене кокнути. Так оцей патрончик взяв і пожалів мене...

— ?

— Осічка, розумієш? Полковничок мій аж зубами скреготнув, і я його, звісно відправив на небо чортам хмари пасти... І таке було.— Марко слідкував за танкістами, що зникали в люках бронемашин.— Відчалюють, слава аллаху.

Від мосту, що впірнув у задушливу темінь ночі, спалахнули прожектори, поповзли двома сліпучо-довгими стовпами світла над поверхнею ріки, ковзнули над головами Марка і Ульки, мацали сторожко плетиво колючого дроту та металеву сітку навколо лісу.

Збоку у саду (його обминали світлом прожектори) завив моторошно пес, і Марко помітив на воді під берегом, у тремтінні перехресного світла, людину. Не мовивши й слова дівчині, лапнув охололий метал кулемета.

— Мишко то,— Улька помітила хлопця, що купався.

— Я ж йому зараз! — скрипнув зубами Гайдаврай.

А хлопець уже втікав од світла прожекторів, яке впіймало його, пірнув під воду, і в ту ж мить з правого берега забубонів глухо крупнокаліберний кулемет, за ним озвався другий, потому третій. Кулі, зойкаючи, рвали, немов метал, блискучу поверхню ріки, прошелестіли в очеретах, далі попід берегом. Умовкли кулемети так само несподівано, як і почали стріляннину, а стовпи світла, розминувшись, перекотилися через горб, поповзли врізнобіч.

— Ти! Ти! — накинувся Гайдаврай на Мишка, що голий вибіг до них на горб.— Вони не... Так я тебе зараз на місці вколошкаю! Турок царя небесного!

Хлопець, понурившись, одягався.

— Хто тобі дозволив?! Та вони нас тут ще до ранку пере-

б'ють через тебе, дурня. Вівчарок пустять! Тоді хана тут нам! — Умовк і прислухався до шляху.

— Я думав...

— Хай коняка думає, у неї голова велика. Думав він...— більше до Ульки, ніж до хлопця, говорив Гайдаврай.— Тут кожен кущ прострілюється. Марш на своє місце! Та засни мені там, курортнику нещасний.

— Навіщо ти гониш його? Він може бозна-що подумати про нас,— мовила Улька, коли хлопець зник у темряві.

— Він уже давно думає,— Марко обняв Ульку і додав: — Будемо давать драла з цієї пастки. Чує моє серце, нічого ми тут не спосудимо. І надто вже не до нутра мені ця лиса, як каска німецька, місцина.

— Як? Утікати? — здивувалася Улька.— Стільки прождали...

— Так можна усю війну лежма пролежати під крильцем у коханої.— Марко поцілував Ульку й ліг горілиць на суху, слизьку траву, втомлено споглядав серпневе ряхтіння зір у безконечній одноманітності неба.

— Я знаю, Марку, ти боїшся за мене.

— Якби боявся — не взяв би з собою.

— Ти боявся і там, у лісі, залишати мене... І з собою боявся брати. У небезпеку.

— Не мудруй. Жінкам, особливо красивим, те вадить.

— Ой-йой! — заграла голоском дівчина.

— Ніби ти не боїшся смерті?

— Хто зна. Може, й перебоялася.

— А я коли дивлюся на зорі, боюся смерті,— зітхнув Гайдаврай.— Не те слово — «боюся». Образливо якось стає: тебе не буде, а усе це зоряне безмежжя зостанеться... Навіщо так?.. Жах як несправедливо! А ми ризикуємо, гинемо щодень, щомиті. І крові стільки! — він прихилив до своїх грудей голову дівчини, блукав ніжно пальцями по її обличчі.

— Я так само думаю, тільки коли слухаю музику.

— Зорі і музика — то все одно.

— Але коли я її там слухала... Давно.— Вона відчувала скронею Маркове серце.

— У батькову скрипочку вдалася,— засміявся тихо Гайдаврай.— Мені усі жінки...— хотів сказати «тілом», але промовчав й провадив далі: — Схожі на скрипочку. Ясна річ, у молодості.

— Так уже й усі?

— Ні, тільки ти.— Він натрапив пучкою мізинного паль-

ця на травинку її вій і опікся... Відчув сльозу на ній.— Улько, ну-ну!

— То я за музикою, Марку.

— Добра мені музика. Я знаю, чому ти плачеш. Знаю — заговорив він похапцем.— Не плач. Ти мене любиш — і я вічний. Я тебе люблю — і обоє ми вічні. Я знаю, ти не боїшся ні за мене, ні за себе у цій пастці. Ти тільки боїшся за...

Зірвалася зоря з-над лісу, метнулась у бік прожекторів, і видалося Маркові, що він наскрізь просвічений яскравим під місяцем і прожекторами зореням сльози на віях дівчини, наблизився губами до очей Улькн та, здавалось, самим серцем відчув її солоність, а коли позирнув на небо, зоря вже спалала. Він моторошно згадав про смерть матері, краплю своєї крові на її строгому, незалежному в смерті обличчі.

— Якщо ми вічні, то за кого я маю боятися? — построжішала Улька напівзатіненим лицем.

— Не сьогоднішній. Усе бачу. Нащо ти таїшся? Від кого? Про що?

— А ти, бачу, вже й жалкуєш, що *так* сталось?

— Дурненька. Щасливий я! Я закричу зараз! Ні, відсалютую у небо повним диском! Затанцювать тобі циганочку?..— він звівся на ноги.

— Не дурій, Марку! — обережно мовила Улька й стежила за двома сторожкими стовпами світла, що полювали нічний простір.

— Я уявляю! — не вгавав він захоплено.

— Що ти можеш уявити? — Улька зосереджено замислилась про щось своє.

— Нічого я не уявляю.— Марко сів, знеможений раптовою хвилею радості.— Ти відчула, а я — раніш. Мені здається, що я відчув про *те* іще тоді, коли вперше ми зустрілися. Коли ти з мосту поринала в Буг... Там, де лілеї були на воді. Багато лілей. Густо. Тьма! Ні, раніше. Іще до власного народження.

— Чудний ти.

— Більше, я несамовитий. Який же я безумець! — він упав у раптовий відчай, обняв руками голову, притулився чолом до вихололої землі в твердій, зметалілій вже на осінь траві.

— Що з тобою? — сполошилася Улька.

Він мовчав. Слухав, як знову накочується на нього оте знайоме, тоскне, відчайне почуття, ніби знову заходився дов-

бати німецьким тесаком (з вовком на ньому) у прокоріненій тверді землі могилу матері.

Довгими чергами трасуючих куль (їх різноколірні лінії, здавалось, вигиналися дугами над водою ріки) забив кулемет з лівого берега, спалахнула, повисла над Бугом ракета якогось блідого, непевного кольору.

— Знову подався той бовдур купатися,— мовив стурбовано Марко.

— Не ображай його. Він славний хлопець.

— Ох, чує моє серце, викупають вони його сьогодні! — уже незлобливо, з дивним переходом у клопітку ніжність (так іноді мовлять батьки про ненароджене дитя) сказав Гайдаврай.

— Він випробовує долю.

— Дурість, а не долю,— Марко вглядався в розтяту прожекторами, сполошену їх світлом поверхню річки.— Улько,— взяв у долоні обличчя дівчини й наблизив його до своїх очей, і вона ніби примітила в них болісний зблиск глибоких, ще не народжених сліз.— Улечко!

— Чого ти, дурненький? Нема в нас *нікого*.

— Улько, послухай мене... Я... Я, так само, як ти, дитя моє, відчуваю, що не вийти нам звідси разом. Зараз ніч. В очеретах човен. Іди... За течією... Течія сильна. За нею понід берег... Не треба й гребти, течія сильна. Сама понесе...— Він похлинувся у каламутнім болю на півслові.— Слава богу, я іще сповна розуму, аби не жертвувати і ним, і тобою...

— Чудненький! Я ж тільки пожартувала про дитину. Ні, я навіть не жартувала. Нічого я не відчуваю. Слово честі. Розумієш, я тільки з любові... хотіла уявити тебе майбутнім батьком. Бо ти ж розбійник! Моя мати інакше й не зове тебе. Тільки — розбійник! А тато — згірше іще...— Вона нахилилася над Марковим мовчазним, безпорадним, здитинілим од болю лицем.— Сам же ти така велика дитина, що кидати тебе мені ніяк не можна. Ти ж без мене, я знаю, добре знаю, тільки й робиш, що граєшся зі смертю у піжмурки.

43

Зроду-віку не доводилося Гайдаврaєві бачити такого великого граду. Пржартовуючи про «небесний обстріл», одяг на Ульку німецький шолом, і з глевким, невтямливо-болісним передчуттям недоброго дослухався до костяних звуків градин об зелений метал каски.

— Така ніжна хмарина, а град — наче з крупнокаліберного кулемета.— Марко взяв на долоню кілька градин, але вони вмить приємною прохолодою потекли поміж пальців.

Над мостом, де вночі «пасли» небо й простір довкіл два прожектори, вибилися стуманено-золотаві стовпи світла — вірний знак, що десь глибоко й потаємно у високості небес народжується веселка.

— Мені ти приснився маленьким-маленьким немовлям. І що хрестити тебе несли...

— Я уже похрещений. І не раз.— Марко дивився на висріблений градом шлях, на веселий танець градин на асфальті.— Да, ось так і не можу дотумкати, що то є стихія?

— Ось град.

— Стихія сліпа.

— Хіба німці — не стихія?

— Говори! Вони добре знають, що роблять.

Десь поруч, ніби під сонцем, закувала зозуля. Марко стрепенувся:

— Ти диви: Мишко кує, як зозуля!

— У нього музичний слух.

— Знак подає,— зосередився Марко.— Іде хтось там. Чую уже,— буркнув Гайдаврай.— Розкувався, як на безсмертя.

— Колона! — надбіг хлопець.

— Велика?

— П'ять чорних «опель-адміралів». Два «опель-капітани», один «хорх», броньовик і кілька мотоциклістів попереду.— Мишко подав Маркові бінокль.

— А позаду?

— Не видно поки що.

— Не така вже й бідна, але й не багата процесія,— Гайдаврай витер полою круг кулеметного диска. Повеселішав і додав: — Але, думаю, похоронна процесія буде багатша. Так чи ні, козаче? — поплескав хлопця по плечу.— Жаль, запасного ствола не захопив. Гріється їх метал. Б'ємо, як домовились Ульці — вище начальство.— Дав щигля оптичному прицілу на «снайперці» дівчини.— Мотоциклістів одсічеш ти,— з'явилася хижа, сувора чіткість у мові і рухах Гайдаврая.— А я з їх адміралів єфрейторів пороблю. З богом, Марусю! — Марко ліг за кулемет й лишень тоді помітив, що град ущух.— З богом — до біса! — прохрипів своє звичне Гайдаврай і вдарив довгою чергою запальних по «опель-адміралах», і йому видалось, що раніше його пострі-

лів спалахнув бензобак переднього лімузина. «Опель-адмірал» сповз у канаву і став на попа.— Ший-вишивай! — заволав Марко, ніби насолоджуючись косими, продовгуватими дірами, які рвуть чорний метал машин, як райдужними фонтанчиками бризкає у небо посічене вітрове скло лімузина.

Тенькаючи об щось стріляними гільзами, шпарко тріщить Мишків автомат. Прикусивши губу, спокійно, як на стрільбищі, цілиться Улька.

Мотоцикли збилися в купу коліс та блискучих кермрогів, зачулася команда, і з «опель-адмірала» посередині колони вивалився на блискучий мокрий асфальт валькуватий офіцер («Генерал»,— зазначив Марко), а задній лімузин з убитим водієм, не згальмувавши, розчавив його тіло в шкіряному пальті й жовтих крагах.

Марко сплюнув на диск кулемета.

Панцерник тим часом розвернувся, повів у бік горба тупим рильцем кулемета, воно замигало блідими спалахами пострілів.

Озвалися кулемети з правого берега Бугу, і Марко наказав Ульці та Мишкові бігти вниз до човна в очеретах.

— Наздожену на другому човні! — крикнув Марко.

Мишко підвівся. Кашкета зірвало з його голови, вдарило твердим козирком у Маркове перенісся. Хлопець якось мирно прихилився щокою до чорного ріжка «шмайсера», з-за коміра викотилася маленька градина, щезла у траві.

— Мишко! — Кров цебеніла з його чола.— Мишко!

Улька мовчки повернула до себе ще напружене обличчя хлопця і заплакала.

— До човна марш! — Гайдаврай уперезав затяжною чергою по купі мотоциклів, що, ніби скліщившись, ніяк не могли роз'їхатися, помітив, як від лісу від'єдналися темні постаті солдатів з вівчарками.

Жалібно звереснувши, зрикошетила куля від дірчастого кожуха кулемета. Марко метнувся під густий кущ глоду і краєм ока помітив, що Улька біжить пригинці до очеретів. Кілька вівчарок, спущених з поводів, уже мчало їй навперейми. Зсічені вогнем, падали на Марка невизрілі рожево-зеленкуваті ягоди глоду.

Марко, забувши про цеп жандармів та есесівців, що наближалися до горба, переніс вогонь на вівчарок, устрелив одну, але три інших вже були поруч каменя, за яким причаїлася Улька.

«Чому вона не стріляє?» — подумав Гайдаврай і відчув,

як, збитий близькою кулею, гостро різонув його по очах звітрений пісок.

— Zurück! Zurück![1] — почув скрики Ульки від каменя. Здивувався: вівчарки лягли на животи і поповзли білим піском геть.

Кулеметна черга прошила-здибила брезент торби з набоями. Марко злякано лапнув рукою останній диск, шмагонув короткою чергою по вівчарках, що знову повернули до дівчини під окриками німців. Попелястий пес оскалився у бік Марка, звився у повітря, сяйнувши на сонці павутиною піни з пащі, впав, забився у коротких передсмертних конвульсіях.

Над Гайдавраєвою головою уже ходила жива, гаряча, пульсуюча хвиля перехресного вогню, і він, тиснучись до землі, подумав раптом, мовби випавши з оціпеніння:

«Цікаво — чи стикаються мої кулі з їхніми? — Змінив диск і притис солдатів до землі.— Господи, хіба це смерть? Коли ще «господи», тоді іще не смерть. Да. Да. Головне, з машин уже генеральською смаженою пахне. Мо', й вищим духом...» — скотився униз до Ульки, що незворушно слала кулю за кулею в бік колони.

За човном під очеретами світилося озерце лілей. Кулі заграли заплавою, і Маркові видалося, що лілеї ожили, втікають разом з течією. Бубном загудів човен, збризнула на пісок чорна луска смоли. «Це кінець,— моторошно подумав Гайдаврай, глянувши на зрешеченого човна.— Якби ніч, можна було б...» Поставив сошки кулемета на потрісканий загривок каменя, і гільзи, курячи сизо, подзвонюючи, скочувалися під Маркові груди.

— Марку! Патронів нема,— якось винувато мовила Улька, але страху він не помітив у її очах. Сам же з жахом відчув ту давно знайому полегкість «універсала», яка завжди більше за смерть лякала Марка. Відкинув замок кулемета, подумавши, що заклинило патрон, і почув тихий зойк.

— Улько! — Він ще з ненавистю дивився на свою онімілу зброю.— Улько!!! — кинувся темними крильми долонь до тонкорисого, засмаглого, дивно успокоєного обличчя дівчини.— Крові нема, ти жива! Чуєш?!! Крові ж нема!!! — підхопив її легеньке, як у пташки, тільце, закричав до сонця за срібною, настраханою боєм хмаркою стрижів над Бугом.— Ти жива! Жива! Жива!!! — Утікав в очерети. Заплутався в

---

[1] Назад! Назад! *(Нім.)*

ковзкому корінні, оглянувся на горб у темних постатях фашистів.

— Nicht schießen![1] — почувся голос з горба.

— Я тебе нікому не віддам,— мовив тихо Марко, але вже не розпачливо. Поцілував дівчину у ясне й чисте, без жодної зморшки чоло і крізь поцілунок відчув її смерть.— Все одно не віддам. Тебе і *його*. Боже, *він* живий у ній! Навіщо він живий у ній?.. Навіщо?!! Улько,— заплакав беззвучно спаленим нутром.

...Не повірив острів у Маркову смерть, не вірить і донині.

«Такі не вмирають,— читаємо в літописі Филимона Товмача Всевидюще Око.— Народ забрав його назад, у своє лоно. Як Кармалюка — у свою вічну честь і совість. А народить його знову в найчорнішу годину, аби зборонить себе...»

Довго іще ходили обома берегами Бугу легенди про подвиги молодого сивого лицаря Марка Гайдаврая та його безсмертної краси кохану — Ульку.

І донині, неначе перевтілившись у райдугу, печальними піснями єднає вечірні береги Бугу їхнє кохання.

44

На світанні, розметавши ніжне світло зір, спалахнуло-розломилося небо на сході, повис над островом ієрихонський рик кривавого металу снарядів і ракет, застогнала, наче мала вивергатися, вершина Царицинової гори, де вже з місяць моторошно, похапцем, ніби з переляку, вкопувалася у самосудівську землю німецька піхота; з пострілом танкової гармати метнулась від берега до берега на березневій кризі Бугу, біля порогів, перша темна тріщина, схитнувся на корінних гранітах землі матірної острів під лавою вогню у небі над собою.

«Льодохід, слава тобі господи,— подумав Филимон, усю ніч споглядаючи «жалюгідний ісход ворога з острова» по кризі на правий, західний, берег ріки.— Зачекайте, іще наш Буг вам не мстився. Він вам покаже путь у безсмертя «тисячолітнього рейху»!.. Вовків породили ваші матері!» Вдивлявся Товмач на скаламучений, безладний натовп відступаючих, тільки й встигав, що по погонах визначав роди військ: піхота з брудно-білою окантовкою погонів, з рожевою — мотомехчастини, війська зв'язку — з лимонно-жовтими нашивками,

[1] Не стріляти! *(Нім.)*

червона окантовка — на погонах артилеристів без гармат; п'яний жандармський вахмістр із цифрою «8» на оранжевих погонах вже разів чотири чи п'ять забігав до Филимонової хати, розкладав пасьянс з брудних поламаних карт на кухонному столі, сплакував п'яно, впивався іще більше, вибігав на майдан, начікуючи бозна-кого, повертався знову до Филимонової господи.

Чорним, як від смолярні, хистким димом куріла вершина Царицинoї гори, коли стихла артпідготовка, і невідомо було Филимону, що там, на лисій тверді, могло отак горіти.

Товмач іще звечора загнав своє «святе голодне сімейство», себто Євстафієвих дітей, у гайдамацькі льохи та, дещо вспокоївшись за них, споглядав панічний відступ ворога.

Жах обняв фашистів, коли канонадою заграла крига Бугу, і два ребристобоких «тигри» разом з піхотою на броні зникли під льодом посередині річки.

Тим часом іще одна колона німців вступала на острів: танки, бронетранспортери, самохідки. Усе те — закопчене, пом'яте, подзьобане кулями та осколками.

Обірвані циганкуваті румуни; санітарні автобуси, похідні кухні, загін калмиків на верблюдах; один з калмиків дострілив під церквою напроти Филимонової хати пораненого двогорбого верблюда, і Товмач не погидував відбатати шмат клуба тварини для «святого сімейства» на вечерю. Охриплі есесівці, пострілюючи в повітря з пістолетів, намагалися зупинити, навести лад серед того грасовиння відступу. Іржали коні, кипіла-піпилася самосудівська земля під брязкотом танкових гусениць; підбитий німецький літак потягнув за собою тонкий, вигнутий вітром шлейф диму і зник за Царициною горою; налетіли на острів літаки, і Филимон, таячись, пірнув у прохід до гайдамацьких льохів, заспокоївши найменших дітей, прислухався до важкого двигтіння землі над головою.

Партизанський загін Івана Крука спробував було блокувати німецьку колону, коли та повернулася з острова назад і рушила лівим берегом Бугу, але полонений страхом ворог, полишаючи на зводненому, вже піздрюватому березневому снігу десятки забитих і техніку без пального, йшов і йшов наосліп; дехто з солдатів кидався на звирені течією кружляючі крижини, але добрався на правий берег тільки один власовець, та і його дістала куля своїх — лежить на дивній, чорного кольору крижині, що застрягла межи прибережних каменів. Посунули вслід ворогу приблуди біженці. Крук наказав припинити вогонь (щоправда,

і набоїв у загоні майже не стало), послав діда Діалектику та Ілька Римського у розвідку на острів.

...Коли літаки бомбили німецьку колону на острові, впала й розбилась у Паньковій хаті ікона Георгія Победоносця, і в Маври Без'язикої одібрало мову.

— Де золото?! Золото де заховала?!? — метався подвір'ям обезумілий од відчаю і страху Панько.— Стара жаба!

Тільки-но, здавалось, під бомбами літаків зірвалася на Бузі крига, гриміла на порогах, як Без'язикий уже з ненавистю поглядав на гарбу, навантажену доверху всіляким добром, на ситих коней, що, зазираючи в розтривожене небо, хропли схарапуджено, на своїх знаменитих трьох псів, прив'язаних до задка гарби. Все ще мав надію, коли поночіє, бодай лівим берегом, та вибереться з острова. Але від думки, що оніміла раптом Мавра і не скаже про торбинку з золотцем-піском, тетерів і бісився.

— Золото де?!? Зо-ло-то!!! — кричав на вухо дружині, знавіснілий. Натрапив у коморі на купку піску, впослідженну котами, зачерпнув його в жменю, вибіг до Маври на подвір'я, підніс до очей пісок і заволав:

— Зо-ло-то! — Й, оскаженівши, потер піском свою непокриту, в німбику сивої пари гарбузисту голову.

Улита, певне, втямила, чого хоче від неї чоловік. Блимнула совиними очима на собачу буду, відважила під нею камінь, і Панько побачив під ним знайому, підзеленену вологою гільзу від німецької гаубиці. Витрусив з гільзи важкеньку торбинку з золотом, заховав до кишені мадярського френча. Вспокоївся дещо, й, поглядаючи з-за воріт на східний берег і на розбурхану в крижаному побоїщі ріку, як порятунку, став наджидати ночі.

Та урвався терпець, погнав коней, упряжених у гарбу, до мосту. Проте ще від церкви, від мертвого верблюда, що лежав на снігу, немов двогорба тінь храму, помітив на мосту озброєних Ілька Римського й діда Діалектику.

Зупинив коней і вибатькувався: зникли прив'язані до гарби пси.

«Перегризли, прокляті, сирицю»,— подумав. Крикнув на Мавру, аби їхала через міст та ждала його за Гайдамацькою скелею.

Мавра послухалась, а Панько забіг додому, набив ще одну торбинку звичайним піском і ткнув її у другу кишеню френча. Озираючись на село, подався лозами до ревиська Бугу, що вже втонув порогами у вечірню березневу імлу.

Ждав сутінків і надійної, міцної крижини. Ось вона, повертаючись скаліченою спиною, уткнулась у берег.

Панько в ту ж мить сипонув на крижину піском з кишені та стрибнув на її чутливу, як у молодого жеребця, спину. Перехрестився, мацаючи ногами (власне, підошвами кованих німецьких чобіт) рятівний пісок на крижині та прислухаючись до гомінливого шалу порогів.

Стиснув у кулаці пісок, який від напруги перетворився в камінець, сипнув ним на другу, вужчу крижину; вона схитнулась під вагою Панькового тіла, пірнула носом у воду, але він, ковзаючись у пошуках рятівної рівноваги, вирівняв її і вже стеріг напруженим до болю поглядом наступну крижину.

Поруч з ворогами («Ще метрів кілька — і капець би був»,— подумав моторошно), разом з розламаною крижиною викинуло Без'язикого на берег, під Гайдамацьку скелю. Лежав обезсилений, слухав, як лиже чоботи, наповнивши їх, стрімка холодна вода.

«Ще півсмерті, слава тобі боже, минуло»,— подумав і підвівся на ноги, мацнув рукою мішечок із золотом у кишені френча.

«У якій кишені він був — правій чи лівій? — крижиною під ногами тріснула Панькові немилосердна думка.— Сіносолома. Знов умерло серце — не знаю, де було золото». Намацавши повний мішечок, щасливо зітхнув.

Виткнувся з-за хмари щербатий (як моя Мавра) місяць. Дерucись під скелю, Панько одібрав з мішечка найкрупнішу піщину, кинув її у рот, притиснув між зубами, але піщина не гнулася («по-золотому», як іще в банді любив говорити Без'язикий), а затріщала на кутніх зубах. Проклинаючи і так давно прокляту долю, Панько утяв нараз, що посипав свій шлях на підступних крижинах не чим іншим, як золотом. Золотом!..

— Ах ти ж мать твою! — вибатькувався на весь голос, ненавидячи світ і себе. Пожбурив мішечком у провалля.— Як кінь не здохне, то дишло зламається! — Почув раптом з провалля вовче завивання і зірвався зі скелі по скрижанілому снігу вниз.

«Тічка!»

Прикинувся мертвим і непорушно лежав у западині, де, як переповідали старі люди, колись, дуже давно, запалася у землю церква, і її дзвони з-під землі можна було почути тільки на різдво та у великдень.

«Це мій двоголовий Вурдалака, певне, зірвався до суки. Березень. Пора».

Панько краєм ока стежив за танцем самців навколо чорної кривої суки. Сука, тягнучи по снігу тремтячу тінь, бігла на Без'язикого. Панько заплющив очі, спробував молитися, але слова молитви раптом зникли в проваллі настраханої пам'яті. Розклепивши повіки, побачив над собою дві голови Вурдалаки: одна — оскалена хижо, друга — зведена до квинтарного світла місяця, сріблилася рясними сльозами та вила несамовито.

— Мавро! — заволав Панько, і йому видалося, що чує тихеньке калатання дзвонів з підземної церкви.

І вже напівживими чоловічками очей стежив за темним пером своєї душі, що знялась над скелею угору до місяця, туди, де брат брата тримає на срібних вилах.

Попід поламані, витрухлявілі й напівзогнилі за війну тини, визелененні мохом, давно фарбовані ворота й хвіртки скрадався Ілько Римський до самосудівського майдану.

Вода з Бугу вже добиралася у хвіст Ількового льоху, а ніхто, видать, і не брався розчистити від снігу рівчак круг нього. І те нараз розлютило Римського. Та, забачивши крізь вікно усе своє сімейство й сваху, матір Круків, що вели мирну бесіду, наче і війни не було поруч, вспокоївся ніби та з тої ідилії сплакнув сентиментальний Ілько.

Дід Діалектика аж в лозах навпроти своєї господи перевів дух, вийняв з нагрудної кишені гімнастерки кругленьке бабське люстерко, боязко, наче в ополоночку, зирнув на себе в ньому, вмився снігом, розчесав обидва вуса й упізнав на снігу, під перелазом, сліди Ксеньчиних чобіток і мало не поцілував їх. Ні, не наступав на сліди своєї лебединостанної, а йшов поряд них, ще й ліву руку мимоволі зігнув так, ніби яснозора йшла поруч в гості або з гостей.

Як на диво, хазяйство аж світилося ладом, навіть подвір'я підмітав хтось недавно.

«Молодого хазяйчика чи не завела тишком-нишком?» — блиснула ревнива ковзка думочка.

Лисом, навіть не рипнувши сінешніми дверима, проковзнув у хату, почув шарудіння на кухні. Обімлів.

З печі виринув пикатою мордою у касці живісінький німець, водянисто вибалушився на червону стрічку на Копитченковій шапці.

— Хенде хох! — ревнув на всі міхи розлючений Діалектика та звів на солдата свій автомат.

Німець повільно, тремтячи увесь, звів угору чорні від сажі руки.

— Хенде хох і на коліна! — показав Іван цівкою автомата на куток. Пикатий слухняно, зі зведеними угору руками став у кутку на коліна.— Ось так. Порядок.

Й аж вуса в старого заворушилися, таким солодким духом чогось смаженого, рідного дихнула на Діалектику рідна піч із блакитними голубками та рожевими мальвами на комині. Вийняв з неї рогачами закопчений чавунчик, притаковився на ослоні при кухонному столі.

Уминав Ксеньчині деруни, намагаючись не дивитися на голодного німця, як раптом зачув з великої хати тоненький срібний плач дитини. Метнувся до світлиці й обмер над колискою під вигнутим сволоком стелі — у колисці, прокинувшись, лежало двійко немовлят. Крайне від Діалектики розпеленалося, і, знеможений солодкою непевністю, помітив-упізнав Іван Копитченко на грудях маляти ту саму крилату пташечку-родимку, котру сам зроду-віку носив на лівому персі...

Похлинувся радістю — через город, попід сливу-кобильоху з двома синичками на найвищій гілляці, бігла додому його лебединостанна, яснозора Ксенька.

Косаново — Одеса — Гурбинці

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ИЗДАНИЕ

Серия «Романы и повести», № 8

КОЛИСНИЧЕНКО Анатолий Илларионович

ПЛАМЯ ТОПОЛИ

Роман-легенда

Киев, издательство художественной литературы «Днипро»

На украинском языке

Зав. редакцією *Олексій Дмитренко*
Редактор *Микола Цівина*

Художник *Т. Т. Єлістратенко*
Художній редактор *О. М. Коспа*
Технічні редактори *Б. С. Грінберг, П. Д. Цуркан*
Коректори *Т. В. Грузинська, Н. І. Харчук*

ИБ № 4803

Здано до складання 05.06.89.
Підписано до друку 14.08.89. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2 Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 14,28.
Умовн. фарбовідб. 14,704. Обл.-вид. арк. 15,635.
Тираж 30000 пр. Заказ № 9-243. Ціна 95 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Колісниченко А. І.

К60 Полум'я тополі: Роман-легенда. К.: Дніпро, 1989.—271 с.— (Серія «Романи й повісті», № 8). ISBN 5—308—00812—4

Дія роману відбувається на окупованому фашистами Поділлі. Тут, неподалік Вінниці, містилася ставка Гітлера — «Вервольф». За безпеку ставки ніс відповідальність сам Гіммлер. Її охороняли дивізія СС, танковий і зенітний полки. Довкола «Вовчого лігва» було запроваджено «тотальну фільтрацію»: арештовували кожного, хто бодай чимось викликав підозру, а затриманих у зоні — розстрілювали на місці. І все ж упокорити народ окупанти не змогли: активно діяло підпілля, тривали зухвалі виступи партизанів, котрі кваліфікувалися німцями як замах на безпеку рейху.

Автор звеличує моральну стійкість, духовну незламність мешканців села Самосуди під час найтяжчих випробувань.

К $\frac{4702640201—038}{M205(04)—89}$ Бз.40.7.88 ББК 84Ук7-44

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»
1989 РІК

ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

Юрій Щербак
ЧОРНОБИЛЬ
Документальна повість

Володимир Дрозд
СПЕКТАКЛЬ
Роман

Іван Чендей
СКРИП КОЛИСКИ
Роман

Іван Власенко, Іван Зозуля
ОСТАРБАЙТЕР
Роман

Роман Андріяшик
ПОЛТВА
Роман

Володимир Винниченко
СОНЯЧНА МАШИНА
Роман

Олесь Бердник
ЧАША АМРІТИ
Роман-феєрія

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Дмитро Герасимчук
ВСТАТИ, СУД ІДЕ!

Микола Малахута
СПОМИН ПРО ДАВНІЙ МАРШ
Повісті

Микола Сидоряк
КАРБИ НА ЧАСІ
Роман

95 к.

Анатолій Іларіонович Колісниченко
народився 15 лютого 1943 року в селі Косанові
Гайсинського району на Вінниччині.
Після закінчення Одеського університету вчителював,
працював інструктором райкому комсомолу,
викладачем Одеського мединституту,
завідував відділом обласного телебачення,
очолював Одеську організацію
Спілки письменників України. Нині на творчій роботі.
Анатолій Колісниченко — автор книг новел і повістей:
«Дві притчі одного дерева», «Хроніка Івана Скомороха»,
«Світло вершин», «Таємниця безсмертя»,
«Честь», «Далекий голос зозулі»,
романів «Птахи у відкритому морі», «Полум'я тополі».

Дніпро

'89

ПОЛУМ'Я ТОПОЛІ
Анатолій Колісниченко
'89
8